

01

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

СРБИЈА: ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ,
КУЛТУРОЛОШКИ И ИДЕНТИТЕТСКИ ПРОЦЕСИ

Балинт Пастор, Предраг Терзић, Нада Радушки,
Саша Марковић, Жељко Вучковић, Весна Ђукић, Александар Раковић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драгана Митровић, Золтан Пету, Јован Јањић,
Мирјана Миленковић, Ивана Бараћ, Миона Гајић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Драган Симеуновић, Душан Достанић, Саво Симић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

УДК 32

DOI: 10.22182/spm.7512022

Година XXIX vol. 75

Број 1/2022.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
E-mail: spm@ips.ac.rs

www.ipsbgd.ac.rs
www.ips.ac.rs/rs/magazines/srpska-politicka-misao

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 1/2022. XXIX vol. 75

DOI: 10.22182/spm.7512022

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукасовић (за енглеско издање)
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Дејан Ђурђевић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукасовић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић, Драган Траиловић

Секретари часописа
Слађана Младеновић, Младен Лишанин, Олга Стевановић,
Андријана Лазаревић, Љиљана Коларски

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Миломир Степић,
Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталиј Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic, Ewa Bujwid-Kurek

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
ПОСЛЕДЊИ БРОЈ ЈЕ НА ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ

Радови СПМ/SPТ налазе се и доступни су у електронским базама научних часописа С.Е.Е.О.Л. (Central and Eastern European Online Library) и ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences).

Прелом и штампа
Ситопринт, Житиште

Тираж: 50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А П О Л И Т И Ч К А М И С Л О

САДРЖАЈ

Тема броја:

СРБИЈА: ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ, КУЛТУРОЛОШКИ И ИДЕНТИТЕТСКИ ПРОЦЕСИ

Балинт Пастор

НОВА ИЗБОРНА РЕГУЛАТИВА И ПРИНЦИП РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ: ЗАКОН О ИЗБОРУ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА И ЗАКОН О ЛОКАЛНИМ ИЗБОРИМА 9-32

Предраг Терзић

ПОЛУИНТЕЛЕКТУАЛАЦ КАО ФАКТОР КВАРЕЊА ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ У ТЕОРИЈСКОЈ МИСЛИ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА 33-52

Нада Радуики

ПОЛОЖАЈ БУГАРСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И ПРОЦЕС ПРИСТУПАЊА СРБИЈЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ..... 53-73

Саша Марковић, Желько Вучковић

У ПОТРАЗИ ЗА „КУЛТУРНИМ НАЦИОНАЛИЗМОМ” СРПСКЕ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ 75-92

Весна Ђукић

„ДВОЈНИК ДРЖАВЕ” У КУЛТУРНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ (1971-2021)..... 93-117

Александар Раковић

РЕПУБЛИКА СРБИЈА И РЕПУБЛИКА СРПСКА: ОБОСТРАНИ ИДЕНТИТЕТ ДРЖАВНОСТИ СРБИЈЕ 119-137

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драгана Митровић

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА СПОЉНУ ПОЛИТИКУ НР КИНЕ И ЊЕНУ УЛОГУ ГЛОБАЛНЕ СИЛЕ 139-166

Золтан Пету
СУДБИНА ДВА РЕВОЛУЦИОНАРНА ПРОРОЧАНСТВА:
МЕРИ ВОЛСТОНКРАФТ И ВИЛИЈАМА БЛЕЈКА
О ЕДМУНДУ БУРКУ 167-188

Јован Јањић
РЕХАБИЛИТОВАЊЕ НДХ УМАЊИВАЊЕМ
БРОЈА ЖРТАВА У ЈАСЕНОВЦУ 189-216

Мирјана Миленковић
РЕГИОНАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ
ПОТКОМПЛЕКС–СЛУЧАЈ ЗАПАДНИ БАЛКАН 217-242

Ивана Бараћ
БИОМЕДИЦИНСКИ ПОТПОМОГНУТО
ОПЛОЂЕЊЕ ИЗА КУЛИСА ПРАВНИХ НОРМИ..... 243-265

Миона Гајић
О ПОЛОЖАЈУ ДЕЦЕ РОМСКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ
У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ У СРБИЈИ..... 267-289

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Драган Симеуновић
РУСИЈА НА БАЛКАНУ 291-296

Душан Достанић
О ЖИЛАВОСТИ СОЦИЈАЛИЗМА 297-301

Саво Симић
УПРАВЉАЊЕ ДЕМОКРАТСКИМ (НЕ)ПОВЕРЕЊЕМ 302-305

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

This Issue's Theme:

SERBIA: POLITICAL-LEGAL, CULTURAL AND IDENTITY PROCESS

Bálint Pásztor

NEW ELECTORAL LEGISLATION AND THE PRINCIPLE OF
REPRESENTATION: LAW ON THE ELECTION OF MEMBERS
OF THE PARLIAMENT AND LAW ON LOCAL ELECTIONS 9-32

Predrag Terzić

SEMI-INTELLECTUAL AS A FACTOR OF THE STATE
AUTHORITY* DISRUPTION IN THE THEORETICAL
THOUGHT OF SLOBODAN JOVANOVIĆ 33-52

Nada Raduški

POSITION OF THE BULGARIAN NATIONAL MINORITY
AND SERBIA'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION 53-73

Saša Marković, Željko Vučković

IN SEARCH FOR „CULTURAL NATIONALISM”
OF SERBIAN POLITICAL THOUGHT..... 75-92

Vesna Đukić

”THE DOUBLE OF THE STATE” MODEL IN CULTURAL
POLICY OF SERBIA (1971-2021) 93-117

Aleksandar Raković

THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE REPUBLIC OF SRPSKA –
MUTUAL IDENTITY OF SERBIA'S STATEHOOD 119-137

ESSAYS AND STUDIES

Dragana Mitrović

PANDEMIC'S EFFECTS ON CHINA'S FOREIGN POLICY
AND ITS GLOBAL POWER ROLE 139-166

Zoltan Pető
THE FATE OF TWO REVOLUTIONARY PROPHECIES:
MARY WOLLSTONECRAFT AND WILLIAM BLAKE
ON EDMUND BURKE..... 167-188

Jovan Janjić
REHABILITATION OF NDH BY REDUCING
THE NUMBER OF VICTIMS IN JASENOVAC 189-216

Marija Milenković
REGIONAL SECURITY SUBCOMPLEX -
THE WESTERN BALKANS CASE..... 217-242

Ivana Barać
MEDICALLY ASSISTED REPRODUCTION -
BEHIND THE CURTAIN OF LEGAL PROVISIONS..... 243-265

Miona Gajić
ON THE POSITION OF ROMA CHILDREN
IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM IN SERBIA 267-289

REVIEWS

Dragan Simeunović
RUSSIA IN THE BALKANS..... 291-296

Dušan Dostanić
THE TOUGHNESS OF SOCIALISM 297-301

Savo Simić
MANAGING DEMOCRATIC (MIS)TRUST 302-305

ТЕМА БРОЈА

**СРБИЈА: ПОЛИТИЧКО-ПРАВНИ,
КУЛТУРОЛОШКИ И ИДЕНТИТЕТСКИ
ПРОЦЕСИ**

*Bálint Pásztor (Балинт Пастор)**

Правни факултет за привреду и правосуђе, Нови Сад

НОВА ИЗБОРНА РЕГУЛАТИВА И ПРИНЦИП РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ: ЗАКОН О ИЗБОРУ НАРОДНИХ ПОСЛАНИКА И ЗАКОН О ЛОКАЛНИМ ИЗБОРИМА

Сажетак

Предмет рада је анализа законодавног оквира којим се након две деценије значајно мењају изборна регулатива и принципи легитимног конституисања власти на републичком и локалном нивоу. Правно-политиколошком анализом нових решења утврђених у Закону о избору народних посланика и Закону о локалним изборима, у својеврсном политичком интермецу непосредно по доношењу а пре примене на првим наредним изборима, указаћемо на потенцијалне исходе који се могу очекивати превођењем идеала правне норме у стварност конкретног бирачког места. У Дванаестом сазиву Народне скупштине иницирана су, са становишта демократске и институционалне консолидације два круцијална правно-политичка процеса: референдумским изајшњавањем грађана потврђен је Акт о промени Устава у делу о правосуђу, а два паралелна међупартијска дијалога вођена под покровитељством Народне скупштине окончана су усвајањем докумената из којих су произашле промене важећег изборног модела. Циљ анализе је идентификовање утицаја нове регулативе на до сада искристалисану изборну праксу, са фокусом на решења за која очекујемо да ће унапредити принцип репрезентативности а посебно политичке репрезентације националних мањина. У раду се не бавимо комплетним сетом закона од значаја за спровођење избора, нпр. о финансирњу политичких активности, спечавању корупције, избору председника Републике Србије,

* Имејл-адреса: pasztorbalint@pravni-fakultet.info.

већ се фокусирамо на кључне новине у избору колективних представничких органа. Промене правне регулативе којом се гласови грађана претварају у посланичка и одборничка места ћемо контекстуализирати у дводеценијској перспективи, користећи различите истраживачке методе: историјски и упоредни метод, као и егзегетички, у смислу тумачења различитих правних извора, с тим да је посебна пажња посвећена анализи, коментарима и тумачењима одређених уставних, законских и подзаконских аката. Додатна вредност анализе произилази и из чињенице да методолошка сазнања тумачимо са позиције непосредног учесника у процесима израде, усвајања и имплементације прописа, у претходних 15 година.

Кључне речи: изборно законодавство, Народна скупштина, међупартијски дијалог, уставна ревизија, равноправност, недискриминација, репрезентативност, институционална консолидација

УВОД

У Дванаестом сазиву Народне скупштине иницирана су и успешно окончана, са становишта демократске и институционалне консолидације два круцијална правно-политичка процеса: референдумским изајшњавањем грађана потврђен је Акт о промени Устава у делу о правосуђу, а два паралелна међупартијска дијалога вођена под покровитељством Народне скупштине окончана су усвајањем докумената из којих су произашле промене до тада важећег изборног модела: Мере за унапређење спровођења изборног процеса које су предложили кофасилитатори током процеса Међустраничног дијалога уз посредовање Европског парламента, потврђене су 18. септембра 2021. године а Споразум о унапређењу услова за одржавање избора, који су потписали чланови Радне групе за међустранички дијалог без страниг посредовања, 29. октобра 2021.¹

Осим из два наведена документа, кључна решења у новим изборним законима су произашла и из препорука

¹ Девет потписника, седам странака опозиције и представници Српске напредне странке и Социјалистичке партије Србије.

из Коначног извештаја Специјалне мисије Канцеларије за демократске институције и људска права за процену избора од 21. јуна 2020.²

Иако су решења предложена у законима о избору народних посланика и локалним изборима непосредни резултат два паралелна међупартијска дијалога – са и без посредовања Европског парламента (у даљем тексту: ЕП) - која су се одвијала уз покровитељство Народне скупштине (од пролећа 2021) морамо имати на уму да је процес изборних реформи започео пре две и по године, неформалним дијалогом власти и опозиције организовањем серије округлих столова на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, у лето 2019.³ Дијалог власти и опозиције се наставио у октобру 2019. под покровитељством председнице Народне скупштине а уз посредовање ЕП, и најављене су две фазе разговора: прва фаза пре избора 2020. године⁴, а друга после избора.⁵ Паралелно са дијалогом уз посредовање ЕП, од 28. априла до 29. октобра 2021. одвијао се међупартијски дијалог власти и опозиције без посредовања странаца.

Најважнији резултат међупартијског дијалога власти и опозиције у различитим форматима, у који су биле укључене и цивилне организације и стручна јавност је чињеница да су нова решења изборне регулативе договорена, усаглашена и прихваћена од стране свих учесника процеса и да су све релевантне политичке странке најавиле учешће на изборима најављеним за 3. април 2022. године.

Посредовање у међупартијском дијалогу је легитимна улога Народне скупштине која произилази из чињенице да је парламент политичко тело и да све његове функције произилазе из својства репрезентације а „стварајући право,

2 29. августа 2019. формирана је Радна група Владе Србије за сарадњу са ОЕБС-ом и ОДИХР-ом, на челу са Небојшом Стефановићем.

3 У периоду 30. јул-19. септембар 2019. је одржано шест округлих столова.

4 Први међустранички дијалог уз посредовање ЕП у првој фази одржан је 9-10. октобра 2019. и фокус је био на побољшању услова за одржавање парламентарних избора; други 14-15. новембра 2019, предложене су додатне иницијативе за унапређење услова за одржавање парламентарних избора, у складу са препорукама из извештаја Европске комисије и ОЕБС/ОДИХР-а. Завршна рунда прве фазе међустраничког дијалога уз посредовање ЕП одржана је 12-13. децембра.

5 Друга фаза међупартијског дијалога о изборним условима у Србији покренута је 1. марта 2021. видео-конференцијом којом су председавали Дејвид Мекалистер, председник Спољнополитичког одбора ЕП и Ивица Дачић, председник Народне скупштине. Тања Фајон, Владимир Билчич, Кнут Флекенштајн и Едуард Кукан посетили су Србију 09-10. јула, 17-18. септембра 2021. и 28-29. јануара 2022.

парламент вољу народа претвара у законску норму”⁶ (Pastor 2019a, 197). Неспорно је да Народна скупштина, носилац уставотворне и законодавне власти, има капацитет да усмерава „најсложенији, најмасовнији и најуређенији политички процес”⁷ како један број теоретичара оцењује изборни процес (Jovanović 2021a, 88).

Пренебрегавајући чињеницу да су у политичкој историји ретке премијере, у јавности су се чуле примедбе да се доношењем нових изборних закона, нешто мање од два месеца пре избора, нарушава добра демократска пракса да се у изборној години не мењају изборна правила⁸ и да по први пут сведочимо томе. Али стварност је неумољива, чињеница је да су у три деценије вишестраначја у Србији прописи најчешће и мењани у изборној години „па и непосредно пре одржавања избора” (Pažvančić 2020a).

Маријана Пајванчић подсећа да су први вишестраначки избори одржани 1990. године, да је те исте године усвојен и закон који је мењан шест пута а последњи пут неколико дана пре изборног дана, као и да су све измене ступале на снагу дан по објављивању. И даље, да изборна пракса познаје примере да су „измене закона усвајане истовремено када и одлука о расписивању избора (нпр. парламентарни и председнички избори 1992)”, као и примере да се „закон мењао између два изборна циклуса, нпр. Закон о председничким изборима, након поновљених и неуспелих председничких избора 2002” (Pažvančić 2020b). Закон о избору народних посланика, који је био на снази од 10. октобра 2000. до 7. фебруара 2022. Народна скупштина је донела четири дана након петооктобарских промена, на последњем заседању пре распуштања.⁹

6 „Парламент није ништа друго него народно представништво. Њега бира народ да би га представљао, тј., како је то формулисао Бецхот, изражавао његову вољу” (Детаљније Pastor 2019b, 198).

7 Изборни систем се анализира из различитих теоријских перспектива, а у ужем смислу то је начин на који бирачи гласом изражавају своју склоност према некој партији, односно кандидату и механизам којим се та склоност претвара у мандате (Nolen 1997, 6).

8 Препорука П.2.б. „Основни елементи изборног закона, нарочито сам изборни систем, састав изборних комисија и утврђивање граница изборних јединица, смију се мијењати најкасније годину дана уочи избора, или морају бити утврђени уставом или законом вишег нивоа од обичног закона” (Venecijanska komisija 2002, 10).

9 „Закон је предложила Српска радикална странка и усвојен је без иједног гласа против. Осим представника предлагача, Томислава Николића, о системском закону, који утиче на све подсистеме политичког система, говорио само један посланик, Џемал Суљевић из Странке демократске акције” (Vučićević 2020a, 181).

НАРОДНА СКУПШТИНА: КОНСОЛИДАЦИЈА ДЕМОКРАТИЈЕ И НОВА ИЗБОРНА РЕГУЛАТИВА

Доношењем сета изборних закона¹⁰ и проглашењем Акта о промени Устава Републике Србије и Уставног закона за спровођење Акта о промени Устава Републике Србије¹¹ Народна скупштина је, иако није радила у пуном мандату, у Дванаестом сазиву посвећено градила институционалне претпоставке консолидације демократије и владавине права.¹² Процеси демократске консолидације су исувише сложени да би се демократија свела само на изборе и изборне радње, али се слажемо да неспорно „демократија претходи изборима” и да су избори „један од начина на који се демократија може институционализовати” (Pavićević 2021, 51).

Чињеницу, да не постоји демократија без организовања слободних такмичарских избора потврђује и Универзална декларација Уједињених нација из 1948. године, „каталог грађанских и политичких права садржан у члановима од 3. до 21.” (Shiklaf, Qrifa, and Ahmed 2016, 68). Универзална декларација која садржи мање од две хиљаде речи, посебну пажњу посвећује практичном спровођењу једног, изборног права.¹³

Differentia specifica процеса промене изборне регулативе је посвећеност свих страна учесница у међупартијском дијалогу као и спремност да се уваже предлози у свим фазама расправе и усаглашавања, и у том смислу усвајање амандмана¹⁴ на предлоге закона о: избору председника

10 „Sl. glasnik RS, broj 14/2022”, ступили на снагу 08. фебруара 2022.

11 Републичка изборна комисија је на 45. седници, од 7. фебруара 2022, утврдила Предлог извештаја о спроведеном републичком референдуму ради потврђивања Акта о промени Устава Републике Србије. <https://www.rik.parlament.gov.rs/vest/41811/45-sednica-republicke-izborne-komisije.php>.

12 09. фебруара 2022. Народна скупштина је прогласила Акт о промени Устава Републике Србије и Уставни закон за спровођење Акта о промени Устава Републике Србије на Десетој посебној седници у Дванаестом сазиву. Одлука о проглашењу Акта о промени Устава Републике Србије и Одлука о проглашењу Уставног закона за спровођење Акта о промени Устава Републике Србије је објављена у „Sl. glasnik RS”, broj 16/2022”.

13 Član 21. stav 3. „Volja naroda je osnova državne vlasti: ova volja treba da se izražava na povremenim i slobodnim izborima, koji će se sprovoditi opštim i jednakim pravom glasa, tajnim glasanjem ili odgovarajućim postupkom kojim se obezbeđuje sloboda glasanja” <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima-1948.pdf>.

14 Усвојено је седам амандмана Владана Глишића, народног посланика који није члан ниједне посланичке групе.

Републике¹⁵, финансирању политичких активности, избору народних посланика и локалним изборима, представља важан допринос очувању интегритета и поверења у изборни процес.

Усвојеним амандманима су отклоњене дилеме и прецизирана решења која су изазвала бројне недоумице у стручној јавности. Једно од проблематичних решења којим се доводила у питање равноправност свих учесника изборног процеса, да бирач својим потписом може да подржи више изборних листа, је промењено амандманима усвојеним на члан 72. став 1. Предлога закона о избору народних посланика и на члан 43. став 2. Предлога закона о локалним изборима, којима се прописује да један бирач својим потписом може подржати једну изборну листу. Решење да један бирач може да подржи више изборних листа је било проблематично из више разлога: отварала се могућност да се приликом сакупљања потписа за једну листу бирачи позову да истом приликом подрже и другу и трећу и четврту... листу, као и да се организује истовремено, координисано оверавање потписа за више листа¹⁶. У ставу 4. члана 43. Закона о локалним изборима се прецизира, да се писане изјаве бирача које нису узете у обзир приликом одлучивања о једној изборној листи, могу узети у обзир приликом одлучивања о другој изборној листи.

Такође, усвојен је амандман на члан 112. став 2. Предлога закона о избору народних посланика као и на члан 52. став 2. Предлога закона о локалним изборима којим се утврђује да захтев за контролу записника о раду бирачког одбора по узорку, поред проглашене опозиционе изборне листе која је према прелиминарним резултатима избора освојила више од 2% гласова, може поднети и „проглашена опозициона мањинска изборна листа која је према прелиминарним резултатима избора освојила више од 1% гласова”.

15 На основу Мишљења Владе прихваћен је амандман на члан 17. Предлога закона о избору председника Републике, којим се мења став 4. и додају ст. 5-10; у промењеном ставу 4. се прописује да се редослед кандидата на листи кандидата за избор председника Републике утврђује жребом, у присуству представника предлагача кандидата (Мишљење Владе 05 број: 011-938/2022 од 3. фебруара 2022).

16 Предложеним амандманом у члану 72. после става 5. додаје се став 6. у којем се између осталог прописује да РИК најкасније седам дана пре дана гласања на веб-презентацији објављује и колико је изјава у оквиру сваке јединице локалне самоуправе појединачно оверио сваки од овлашћених оверитеља (јавни бележник, општинска односно градска управа или основни суд, судска јединица или пријемна канцеларија основног суда).

Сходно одредбама закона под опозиционом изборном листом се подразумева изборна листа чији подносилац нема одборнике у скупштини, односно изборна листа чији подносилац није део скупштинске већине. Међутим, поставља се логично питање: како се у тренутку спровођења избора може знати ко ће бити опозиција? Уколико се полази од састава претходног сазива отвара се скуп сложених питања, појмовног одређења опозиције као политичке или парламентарне, те смо става да појмовно прецизирање захтева поштовање елементарне чињенице да и опозиција и владајућа већина чине јединствени уставнополитички поредак (Prgić 1995, 14). Лајпхарт подсећа на став економисте сер Артура Луиса, да је основно значење демократије „да сви на које одлука има неки утицај треба да имају прилику да учествују у њеном доношењу, било непосредно било преко изабраних представника” (Lajphart 2003, 95).

Да је поштована полазна премиса међустраничког дијалога о одговорности и власти и опозиција за унапређење процеса консолидације демократије и владавине права, потврда су и амандмани који су усвојени на предлоге закона. Наиме, усвојени амандмани су резултат међустраничког дијалога који је практично вођен све време до самог усвајања закона а не само до фазе упућивања предлога у скупштинску процедуру. Треба имати у виду и чињеницу да, за разлику од ранијих искустава, предлози закона нису упућени на усвајање по хитном поступку.

Заокружујући институционални изборни дизајн Народна скупштина је на седници Седамнаестог ванредног заседања у Дванаестом сазиву, одржаној 9. фебруара 2022. донела Одлуку о разрешењу и именовању у Републичку изборну комисију. У складу са чланом 96. Прелазних и завршних одредби Закона о локалним изборима¹⁷ скупштине имају рок од 7 дана од ступања на снагу закона, да изаберу чланове локалних изборних комисија. На Деветнаестом ванредном заседању Народне скупштине, 14. фебруара 2022. године, донета је Одлука о именовању чланова Надзорног одбора за изборну кампању.

¹⁷ „Službeni glasnik RS”, broj 14/22.

Непромењена изборна физиономија

Доношењем Закона о избору народних посланика¹⁸ и Закона о локалним изборима нису промењени базични изборни институти (Република Србија као једна изборна јединица, пропорционални изборни систем кроз расподелу посланичких мандата изборним листама сразмерно броју добијених гласова, применом система највећег количника тзв. Д'Онтов систем, изборни цензус од 3%) већ су, како један број теоретичара то оцењује, усвојене промене које се односе „искључиво на бочне арене изборног система” (Vučićević 2021, 179), бирачко право, бирачке евиденције, изборна администрација.

У основи је задржана физиономија изборног процеса која је до сада важила (од дана расписивања избора до дана гласања не може протећи мање од 45 нити више од 60 дана, изборне листе могу поднети регистроване политичке странке, коалиције регистрованих политичких странака и групе грађана, за подношење изборне листе потребно је 10.000 оверених изјава бирача), а положај потенцијалних подносилаца изборних листа је чак и олакшан у смислу да се предаје знатно мање документације ради проглашења изборне листе.

Иако се новим законима значајно мења изборна регулатива задржавање основних изборних института није необично, јер су то политичке институције које се мењају „врло ретко и врло тешко” (Orlović 2011a, 31).

Нови изборни закони су свеобухватни и пружају правну сигурност у областима које су биле лако подложне изменама јер су до сада биле регулисане подзаконским актима: транспарентност изборног процеса, уређивање рада и начина функционисања бирачких одбора, положај посматрача и поступање изборних комисија по службеној дужности.

Прецизира се и решење да на изборној листи мора да буде најмање 40% кандидата мање заступљеног пола: прописује се да се међу сваких пет кандидата морају наћи три кандидата једног и два кандидата другог пола, чиме се спречава могуће изигравање смисла постојеће законске одредбе (član 73. Zakona o izboru narodnih poslanika).¹⁹

¹⁸ „Službeni glasnik RS”, broj 14/22.

¹⁹ Душан Вучићевић је става да, поред економског развоја, политичке културе и религије,

Изборни цензус се дефинише прецизније, тако што се прописује да у расподели учествују изборне листе које су добиле најмање 3% гласова од броја бирача који су гласали, односно броја гласачких листића у гласачкој кутији.

Важно је прецизирање да се количници који припадају мањинским листама увећавају за 35% у случају освајања мање гласова од изборног цензуса, јер је приликом увођења овог правила у фебруару 2020. било различитих тумачења, да ли се количници пондеришу са 35 процената и када странка националне мањине освоји више од три одсто гласова – сада је јасно прецизирано да се увећање односи само на мањинске листе које су испод цензуса. Без обзира на чињеницу да је непосредно по усвајању закона а пре расписивања избора, било усвојено аутентично тумачење одредбе члана 40. став 5. Закона о локалним изборима,²⁰ у стручној и политичкој јавности су се покренуле бројне дебате које су ову промену квалификовале као „можда и најконтроверзнију, а о којој је било најмање дискусије на скупштинском заседању”, те да „није најјасније на основу којих критеријума је овако специфично решење унето у наш изборни систем” (Marković 2020, 138). Одредбе о увећању количника за 35% су оцењене као „противуставне”, мере које нису „усмерене на уклањање изразито неповољних услова живота који припаднике националних мањина изразито погађају” (čl. 76 Ustava), „крше општост и једнакост изборног права (čl. 52 Ustava) и додавањем непостојећих гласова дискриминишу Србе (забрана дискриминације, чл. 21 Устава)” (Orlović 2020). Све време се пренебрегавају две чињенице: да се не увећава број гласова већ се увећавају количници и да Уставни суд својим одлукама, о којима ће још бити речи, следи резон уставног налога из члана 100. став 2. којим је законодавац добио изричити налог али и овлашћење да изабере мере афирмативне акције којима ће обезбедити равноправност и заступљеност представника националних мањина у Народној скупштини.

партијских идеологија...и изборна правила могу објаснити неједнакости у потпредстављености жена у парламентима широм света (Vučićević 2020b, 253).

20 „Da se pravilo po kojem se količnici izbornih lista političkih stranaka nacionalnih manjina i koalicija stranaka nacionalnih manjina uvećavaju za 35% odnosi samo na liste onih političkih stranaka nacionalnih manjina i koalicija političkih stranaka nacionalnih manjina, koje su dobile manje od 3% glasova”, Narodna skupština Republike Srbije Autentično tumačenje odredbe člana 40. stav 5. Zakona o lokalnim izborima („Službeni glasnik RS”, br. 129/07, 34/10 – Odluka US, 54/11 i 12/20) RS broj 16 od 27. februara 2020.

ПРИНЦИП РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТИ

Става смо да се једна од кључних промена изборне регулативе тиче унапређења принципа²¹ репрезентативности и у том смислу ћемо, поред представљања нових, остати фокусирани на решења за која очекујемо да ће представљати важан корак ка унапређењу овог принципа и посебно политичке репрезентације националних мањина. Не споримо чињеницу да решења која се тичу промена средњег нивоа изборне администрације свакако представљају најсвеобухватније измене ових закона²², али за потребе овог рада принцип репрезентативности је кључна перспектива оцене нове регулативе.

Очекивано, питање на које све време тражимо одговор је: да ли се новоусвојеним решењима на свеобухватан начин обезбеђује правна сигурност, равноправност свих учесника у изборима и праведна пропорционална представљеност? Несумњиво је, да механизми који обезбеђују адекватнију територијалну заступљеност као и представљеност различитих друштвених група и политичких идеја, омогућују боље артикулисање различитих интереса као и већи степен легитимности институција.

Извесно је да нема идеалних изборних система ни идеалних принципа репрезентативности али је чињеница, као што то Лајпхарт прегнантно закључује, да ни идеална демократија никада није постојала и да никада неће постојати (Vasović 2003, 20).

Током скоро 22 године примене, на изборне праксе и процедуре утицале су измене Закона о избору народних посланика (мењан је дванаест пута)²³, одредбе новог Устава

21 Теоретичари који прихватају методолошки приступ професора Лукића појам „принцип“ дефинишу као основно и почетно учење, извор, узрок, почетну теорију. Сходно томе, принципи су темељни научни концепти из којих се извлаче проверљиви закључци и шире генерализације (Logaršić 2021, 47).

22 Уводе се суштинске промене у организовању средњег нивоа изборне администрације у спровођењу избора за народне посланике и избора за председника Републике (увођење локалних изборних комисија уместо радних тела, другачије надлежности и овлашћења која се дају РИК-у и локалним изборним комисијама).

23 („Službeni glasnik RS”, br. 35 od 10. oktobra 2000, 57 od 30. maja 2003 - US, 72 od 18. jula 2003 - dr. zakon, 75/2003-ispr.dr.zakona, 18 od 25. februara 2004, 85 od 6. oktobra 2005 - dr. zakonik, 101 od 21. novembra 2005 - dr. zakon, 104 od 16. decembra 2009 - dr. zakon, 28 od 26. aprila 2011 - US, 36 od 27. maja 2011, 12 od 8. februara 2020, 68 od 10. maja 2020.)

из 2006. као и одлуке Уставног суда (нпр. из 2010.²⁴ и 2011.²⁵).

Поштујући међународне стандарде обезбеђивања делотворног учешћа мањина у политичком животу, изменама члана 81. став 2. Закона о избору народних посланика 2004. је уведен модел тзв. „природног прага”²⁶ према коме странке националних мањина и коалиције странака националних мањина, учествују у расподели мандата и када су добиле мање од 5% гласова од укупног броја бирача који су гласали.²⁷ О значају овог решења говори и чињеница, да се у теорији природни праг квалификује као „теоријски праг инклузивности или репрезентативности” (Jovanović 2021b, 89).

Принцип репрезентативности је појачан изменама члана 81. Закона о избору народних посланика из 2020., на начин да је у ставу 1. предвиђено да у расподели мандата учествују само изборне листе које су добиле најмање 3% гласова од укупног броја гласова бирача који су гласали у изборној јединици. Ставом 2. истог члана прописано је да политичке странке националних мањина и коалиције политичких странака националних мањина учествују у расподели мандата и кад су добиле мање од 3% гласова од укупног броја бирача који су гласали, при чему се приликом расподеле мандата применом система највећег количника, количници свих изборних листа политичких странака националних мањина и коалиција политичких странака националних мањина увећавају за 35%.

24 Одлуком УЗ 52/2008 („Службени гласник РС”, број 34/2010) Уставни суд је утврдио да одредбе чл. 43. и 47. Закона о локалним изборима нису у сагласности са Уставом и потврђеним међународним уговорима, да увођењем института уговора на основу кога подносилац изборне листе стиче право да слободно располаже мандатом одборника, законодавац мења Уставом утврђен положај одборника и карактер представништва у скупштини јединице локалне самоуправе. Такође, према становишту Уставног суда, поштовање уставног принципа слободних и непосредних избора у систему сразмерног представништва и затворених изборних листа подразумева да редослед кандидата на листи обавезује предлагача листе при расподели добијених одборничких мандата и да се мандати додељују кандидатима по редоследу по коме су њихова имена наведена на листи.

25 Одлуком УП-42/2008 од 14. априла 2011. („Службени гласник РС”, број 28/2011.) Уставни суд је оценио да је „одредбом члана 81. став 2. Закона, којом је за листе националних мањина искључена елиминаторна клаузула, испуњен уставни налог о обезбеђивању пуне и ефективне равноправности припадника националних мањина у изборном поступку”. Уставни суд оцењује да је законодавац чланом 100. став 2. Устава добио изричито налог, али и овлашћење да изабере начин на који ће обезбедити равноправност и заступљеност представника националних мањина у Народној скупштини.

26 Славиша Орловић подсећа да су представници Санџачке демократске партије и Савеза војвођанских Мађара постигли договор са председником Владе о укидању цензуса и увођењу природног прага (Orlović 2011b, 401)

27 Не треба заборавити, да иако је изборни праг три деценије био 5%, да је 2004. на првим изборима по пропорционалном изборном систему за одборнике у скупштинама општина и градова, био примењен нижи изборни праг од 3% гласалих (Jovanović 2021c, 91).

Када смо на терену тумачења промена у члану 81. из 2020. године, различите су школе мишљења: један број теоретичара је става да се њима жртвује принцип пропорционалности у корист репрезентативности, да се „мења начин на који се гласови претварају у мандате” (Plić 2021a) и поставља питање „да ли афирмативне мере у корист политичких странака националних мањина представљају привилегију која нарушава једнакост и дискриминише грађане који не припадају националним мањинама?” (Đurić 2021, 205).

Питање је: да ли се увећавањем количника за 35% увећао и број мандата странака националних мањина и да ли су странке националних мањине постале видљивије на локалном, покрајинском и републичком нивоу?

Савез војвођанских Мађара освојио је 2/3 (69) одборничких места више на локалним изборима 2020. године, 162 одборничка места у односу на 93 колико је имао на локалним изборима 2016. године²⁸ (Jovanović i Perišić 2021, 92). У Једнаестом сазиву Народне скупштине 2016-2020. СВМ је имао четири народна посланика, а у Дванаестом сазиву, након избора 21. јуна 2020. СВМ је имао девет народних посланика. Увећањем количника за 35% повећао се број мандата свих странака националних мањина, на локалном нивоу постале су видљивије странке малобројнијих националних мањина попут Влаха или Руса, а Демократска партија Македонаца је освојила један мандат у Опову (Jovanović i Perišić 2021, 94).

Одговор на питање да ли афирмативне мере у корист политичких странака националних мањина нарушавају једнакост и дискриминишу грађане који не припадају националним мањинама, дао је Уставни суд Одлуком IУп-42/2008²⁹ оцењујући да законодавац има слободу да поступа диференцирано у односу на изборне листе националних мањина, било тако што ће прописати мањи број бирача који треба да подржи изборну листу политичких странака националних мањина, било тако што ће резервисати одређени број мандата који припадају мањинским заједницама у Републици Србији, сразмерно њиховој нумеричкој снази, или тако што ће „мањинске листе” привилеговати установљавањем

28 Западнобачка област +1; Јужнобанатска област +3; Јужнобачка област +7; Севернобанатска област +20; Севернобачка област +24; Средњо банатска област +4.

29 „Službeni glasnik RS”, број 28/2011.

„природног прага” за њихово учешће у расподели мандата, односно тако што ће, задржати јединствени број бирача који је потребан да би се подржала свака, па и изборна листа странака националних мањина, уз искључење изборног прага за изборне листе мањинских заједница. Било коју алтернативу да изабере, став је Суда, законодавац ће одговорити уставном налогу да обезбеди равноправност и заступљеност националних мањина у највишем представничком телу.

Једно од решења које додатно промовише принцип репрезентативности је и члан 62. став 6. Закона о локалним изборима који прописује да се изборној листи која је прешла изборни цензус, а по систему највећег количника јој не припадне мандат, додељује један мандат на рачун изборне листе којој припада последњи количник на основу којег се добија мандат, а која није изборна листа националне мањине и која је добила више од једног мандата.

Става смо да се доделом мандата изборној листи која је прешла цензус а нема количник, не нарушава принцип пропорционалности и репрезентативности, управо супротно. Закон наводи цензус од 3% као услов а реалност локалних избора је да изборне листе пређу цензус, али да им применом система највећег количника не припадне мандат. Било би неправедно и противно законском услову да се онемогући учеснику избора који је прешао законски праг, да представља и заступа одређену идеју у скупштини. У светлу чињенице, да је у 2020. години у 29 локалних самоуправа смањен број одборника који се бирају (Pić 2021b) мишљења смо да се наведеном променом, проблем репрезентативности на локалном нивоу решава у добром смеру.

Такође, става смо да се новинама у изборној регулативи профилише изборни модел инклузивности, подстичу политичка партиципација и репрезентација посебно из перспективе јачања права националних мањина и поштовања стандарда недискриминације и равноправности свих учесника, у свим фазама изборног процеса.

Да нова изборна регулатива појачава гаранцију репрезентације потврђује и решење из члан 20. којим се прецизира у којим случајевима се право предлагања чланова и заменика чланова³⁰ локалне изборне комисије

30 Један од усвојених амандмана на Предлог закона о локалним изборима је и допуна става 2. члана 20. да ниједна одборничка група не може да предложи више од половине члано-

(као и бирачких одбора) у сталном саставу може признати и самосталном одборнику или групи одборника који нису чланови ниједне одборничке групе³¹ а у циљу постизања што боље репрезентације свих политичких опција заступљених у локалној скупштини.

Праведнија репрезентативност се обезбеђује и чланом 77. Закона о локалним изборима који прописује да изборна комисија може прогласити изборну листу националне мањине ако подносилац изборне листе достави двоструко мањи број потписаних и оверених изјава бирача, од броја који се тражи по општим правилима овог закона. Анализе показују да би без двоструког смањења броја потписаних и оверених изјава бирача у чак 71 јединици локалне самоуправе (Плс 2021с) било потребно више потписа подршке³² него за изборе 2020.

Уз већ постојеће афирмативне мере, чланом 139. Закона о избору народних посланика предлаже се смањење минималног броја изјава неопходних за проглашење мањинских изборних листа са 10.000 на 5.000, и том формулацијом је прихваћена препорука из тачке 16. Мера за унапређење изборног процеса, да је потребно „смањити број потписа који је потребан за кандидовање листе националне мањине на изборима за народне посланике на 5000 потписа...” Одредба о подношењу 10.000 потписа подршке за проглашење изборне листе је ограничавала учешће политичких странака националних мањина и самим тим доводила у питање инклузивност изборног процеса као и принцип репрезентативности.

ва „и заменика чланова” изборне комисије у сталном саставу.

31 Одборничком групом у смислу предлагања чланова и/или заменика чланова органа за спровођење локалних избора у сталном саставу сматра одборник појединац или група одборника која броји мање од оног броја одборника који је потребан за образовање одборничке групе: 1) ако су сви ти одборници изабрани са исте изборне листе; 2) ако изборна листа на којој су изабрани није освојила онолико мандата колико је потребно за образовање одборничке групе; 3) ако нико од њих није приступио некој одборничкој групи; 4) ако су сви ти одборници потписали предлог за именовање члана, односно заменика члана органа за спровођење локалних избора у сталном саставу.

32 Да је задржано првобитно решење о броју потписа које је било предвиђено Споразумом о унапређењу услова за одржавање избора дошло би се у ситуацију да је, нпр. у Београду број неопходних потписа на претходним изборима био 1.110 (по 30 потписа за $\frac{1}{3}$ од 110 одборника), а на следећим изборима би износио 3.000, у Зрењанину је потребни минимум потписа за листу са предложеном трећином кандидата за одборнике 690, а према предлогу Споразума је требало 1.000 потписа.

Посебна правила за изборне листе националних мањина

Принцип репрезентативности је уграђен у главу VII Закона о избору народних посланика и главу VI Закона о локалним изборима кроз Посебна правила за изборне листе националних мањина, која следе препоруку I.2.4.б. да „посебна правила којим се националним мањинама предвиђају одступања од уобичајених процедура, у начелу нису у супротности с једнаким правом гласа” (Veneciјanska komisija 2002, 8). То је суштина и одлука Уставног суда IУп-42/2008 и IУз-52/2008, у којима се између осталог наглашава да из уставних одредби следи да је законодавац овлашћен да уреди поступак избора у представничка тела, да уводи посебне мере ради постизања пуне равноправности припадника националних мањина и да омогући њихову сразмерну заступљеност. За која конкретна решења ће се законодавац определити, да би се обезбедило остваривање права националних мањина на политичко репрезентовање, ствар је законодавне политике у уређивању изборног процеса.

Постављање јасних критеријума за утврђивање статуса изборне листе националне мањине је важно да би се спречила злоупотреба посебних одредби и афирмативних мера којима се подстиче учешће националних мањина у јавним пословима.³³ Новим изборним законима се прецизира појам и положај странке националне мањине и утврђују механизми заштите од злоупотребе статуса, проблем на који су странке националних мањина годинама указивале.³⁴ Желимо нагласити комплементарност процеса, уз прописивање посебних правила за изборне листе националних мањина и увођење нових мера афирмативне акције се истовремено прецизирају критеријуми за утврђивање статуса изборне листе националне мањине, од што води правичнијим изборним исходима, јер се смањује могућност злоупотреба.

Сходно члану 137. Закона о избору народних посланика и члану 75. Закона о локалним изборима, РИК односно

33 ОЕБС наводи да је на превременим парламентарним изборима 2016. од укупно 29 пре-дних изборних листа, 16 тражило статус листе националне мањине. (Privremeni izveštaj 2016, 9)

34 Увидом у Извод из регистра политичких странака, од укупно 114 активних политичких странака 69 су уписане и регистроване као странке националне мањине. То је више од 60%. (Извод ажуриран 03. фебруара 2022). <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/Izvod-iz-Registra-politickih-stranaka.pdf>.

локална изборна комисија, решењем утврђују да ли је изборна листа поднета са основним циљем да представља и заступа интересе националне мањине. Проблем је што нису прописани јасни и објективни критеријуми према којима би се спроводио процес утврђивања, мада може бити од помоћи мишљење надлежног националног савета о томе да ли одређена изборна листа може имати положај изборне листе националне мањине. Става смо да би решење о обавезујућем мишљењу националног савета о статусу странке националне мањине било целисходније, посебно имајући у виду да је национални савет уставна категорија, да има посебну улогу у заштити, унапређењу и остваривању колективних права припаданика националне мањине и да му се законом поверавају одређена јавна овлашћења да учествује у одлучивању или да самостално одлучује о појединим питањима из области културе, образовања, обавештавања и службене употребе језика и писма у циљу остваривања колективних права националне мањине на самоуправу у тим областима (član 2. Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina).³⁵

Важну новину представљају и одредбе члана 138. Закона о избору народних посланика и члана 76. Закона о локалним изборима, о забрани изигравања закона (*fraus legis*) којима се прописују услови под којим предлог за утврђивање положаја изборне листе националне мањине треба да буде одбијен³⁶ а у циљу спречавања могућих злоупотреба кроз регистровање политичких странака као странака националних мањина.

Такође, чланом 75. став 5. Закона о локалним изборима се додатно прецизирају критеријуми за утврђивања статуса мањинске изборне листе - изборна листа може имати положај изборне листе националне мањине само ако према подацима последњег пописа становништва на територији јединице локалне самоуправе живе припадници националне мањине

35 Обавезно мишљење националног савета је било предвиђено предлогом закона о избору народних посланика из 2020, међутим то решење је промењено амандманом једне од мањинских парламентарних странака, а због констелације политичких односа на терену и страха да странка која има већину у националном савету може да онемогући добијање статуса мањинске листе другој мањинској странци.

36 Између осталог се наводи „... ако је носилац листе или кандидат за одборника на изборној листи лице за које је општепознато да је члан друге политичке странке која није политичка странка националне мањине или ако се утврде друге околности које несумњиво указују на намеру да се изигра закон” Међутим, формулације „општепознато” и „друге околности” остављају превелики простор за произвољна тумачења.

и ако је проценат припадника те националне мањине у укупном броју становника на територији јединице локалне самоуправе мањи од 50%. Примедбе које је стручна јавност упутила на ову формулацију се могу свести на закључак – „да се статус националне мањине не може утврђивати изоловано од територије целе Републике и уколико су припадници националне мањине препознати као мањина на републичком нивоу, не постоји оправдање да се овај статус додељује селективно у зависности од удела становништва на територијама јединица локалне самоуправе” (CETA Komentari na nacrtu zakone 30). Овим ставом се превиђа комплексност односа већине и мањине као и чињеница да се принцип репрезентативности нарушава у случајевима када припадници већинског народа чине мањину на одређеном подручју, а мањинске странке користе Уставом и законом предвиђене посебне мере афирмативне акције, чиме се отвара низ практичних, правних и надасве, питања политичке репрезентације.

ЗАКЉУЧАК

„Морамо бити робови закона да бисмо били слободни”
Марко Тулије Цицерон (Watts 2020, 214)

Анализом законодавног оквира којим се након две деценије значајно мењају изборна регулатива и принципи легитимног конституисања власти на републичком и локалном нивоу покушали смо одговорити на питање: да ли се новоусвојеним решењима на свеобухватан начин обезбеђује правна сигурност, равноправност свих учесника у избором процесу и праведна репрезентација? И даље, на који начин ће нове регулативе утицати на до сада искристалисану изборну праксу, у којој мери ће бити унапређен принцип репрезентативности а посебно принцип политичке репрезентације националних мањина.

Чињеница је да нема универзалног правила како постићи идеал репрезентативности, у несумњиво најсложенијем али и правно најуређенијем политичком процесу који обухвата и изборно право и организацију избора, али је непобитно да институције, штитећи интегритет избора и јавни интерес,

штитите темељна начела представничке демократије.

Превасходно Народна скупштина која је у претходних више од две године посредовала у дво-форматном међупартијском дијалогу и допринела не само да се формулишу финални споразуми, већ и да се договорене мере и препоруке уз финална амандирања преточе у одредбе нових изборних закона.

Анализом одредби Закона о избору народних посланика и Закона о локалним изборима, јасно је да изборни дизајн не можемо апстраховати од политичког контекста и институционалног дизајна, од наше политичке културе и традиције а превасходно од расподеле моћи међу политичким актерима.

Са једне стране, тешко да без промене политичке културе и најбоље дефинисана мера афирмативне акције може променити суштину односа политичке моћи, обезбедити већу заступљеност и реално већи утицај представника различитих мањинских опција на доношење политичких одлука.

Али, са друге стране, изборни систем утиче на понашање и бирача и политичких учесника у изборном процесу, утиче на претварање изборне воље грађана у број мандата и могућност да изабрана опција утиче на доношење кључних политичких одлука, на избор владе, заступање и видљивост интереса различитих социјалних, регионалних, културних, економских и политичких група у јавном животу.

У поређењу са претходним, резултати избора из 2020. године потврђују делотворније и значајно веће политичко учешће, видљивост и утицај мањинских странака на свим нивоима политичког одлучивања. Не споримо да је један од разлога који је томе допринео био и бојкот већине опозиционих странака. Овогодишњи избори ће свакако показати другачију слику, али смо става да ће се потврдити, да би само смањење изборног цензуса на 3% без посебних правила за изборне листе националних мањина (нпр. да се применом система највећег количника количници не увећавају за 35% и да нема смањења броја потписа за изборне листе) довело до значајног умањења присуства представника националних мањина.

Анализом нове изборне регулативе можемо закључити да су учињени озбиљни помаци у стварању законодавних претпоставки да интереси различитих актера буду представљени у мери која обезбеђује ефикасно и

делотворно учешће у политичком животу. Стога, принципе репрезентације, једнакости и равноправности разумемо као градивни елемент уставне и изборне демократије, јер се само поштовањем институције Устава и закона штите права и слободе свих чланова заједнице. Процес заокруживања институционалног изборног дизајна је завршен у Народној скупштини дан пре расписивања избора, доношењем одлуке о именовању чланова Надзорног одбора за изборну кампању. Трећег априла ћемо видети у којој мери су нови изборни закони утицали на унапређење принципа репрезентативности на парламентарним изборима, на изборима за Град Београд и у овом изборном циклусу у неколико, а у следећем редовном циклусу локалних избора у већини јединица локалне самоуправе.

РЕФЕРЕНЦЕ

- CRTA*. 2021. „Komentari na Nacrt zakona o izboru narodnih poslanika, Nacrt zakona o izboru predsednika Republike i Nacrt zakona o lokalnim izborima koje je Crta dostavila u okviru javne rasprave Ministarstvu za državnu upravu i lokalnu samoupravu.” Poslednji pristup 20. decembar 2021. <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2021/12/Crtinikomentari-na-izborne-zakone-dostavljenu-u-okviru-javne-rasprave.pdf>.
- Ђурић, Владимир. 2021. „Pravni položaj političkih stranaka nacionalnih manjina u izbornom procesu u Republici Srbiji.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 195–210. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta i Čigoja štampa.
- Evropska komisija za demokratiju putem zakona (Venecijanska komisija). 2002. *Kodeks dobrog vladanja u izbornim pitanjima: smjernice i obrazloženje*. Strazbur: Savet Evrope.
- Ilić, Vujo. 2021. „Sporazumne stranputice” *Peščanik*. Poslednji pristup 08. januar 2022. <https://peščanik.net/sporazumne-stranputice>.
- Izvod iz registra političkih stranaka Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave. Poslednji pristup 08. januar 2022. <http://mduls.gov.rs/wp-content/uploads/Izvod-iz-Registra-politickih-stranaka.pdf>.

- Jovanović, Milan, i Nikola Perišić. 2021. „Posledice izmena zakonskog izbornog praga na predstavljenost stranaka nacionalnih manjina - lokalni izbori u Srbiji 2020. godine.” *Srpska politička misao*. 73 (3): 79–101. doi: 10.22182/spm.7332021.
- Jovanović, Milan. 2021. „Snižavanje izbornog praga – motivi i posledice.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 87–104. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta i Čigoja štampa.
- Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava OEBS-a Ograničena misija za posmatranje izbora. 2016. *Republika Srbija Privremeni izveštaj 18. marta - 14. aprila Prevrtemeni parlamentarni izbori 24. april 2016*.
- Lajphart, Arend. 2003. *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*, -Podgorica: CID; Beograd: Službeni list SCG.
- Logarušić, Dejan. 2021. „Methodological principles as elements of scientific research work.” *Pravo - Teorija i Praksa* 38 (2), 43–53. <https://doi.org/10.5937/ptp2102043L>.
- Marković, Đorđe. 2020. „Delimične izborne reforme u Republici Srbiji.” *Arhiv za pravne i društvene nauke*. 115 (1-2): 121–153. doi: <https://doi.org/10.22182/apdn.122020>.
- Mere za unapređenja sprovođenja izbornog procesa dogovorene konsenzusom tokom procesa međustranačkog dijaloga uz posredovanje Evropskog parlamenta. Poslednji pristup 13. januar 2022. <https://europa.rs/wp-content/uploads/2021/09/FINAL-Table-measures-18-Sept-2021-SRB-LAT.pdf>.
- Narodna skupština Republike Srbije Autentično tumačenje odredbe člana 40. stav 5. Zakona o lokalnim izborima („Službeni glasnik RS”, br. 129/07, 34/10 – Odluka US, 54/11 i 12/20) RS broj 16 od 27. februara 2020.
- Nolen, Dieter. 1997. „Izborni sistemi i njihova reforma.” U *Izborni sistemi istočne Evrope*, ur. Dieter Nolen i Mirjana Kasapović, 6–37. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Biro Beograd.
- Odluka o obrazovanju Radne grupe za saradnju sa Organizacijom za evropsku bezbednost i saradnju i Kancelarijom za demokratske institucije i ljudska prava u koordinaciji i praćenju sprovođenja primene preporuka za unapređenje

- izbornog procesa „Službeni glasnik RS”, br. 62 od 30. avgusta 2019, 65 od 13. septembra 2019. Pristupljeno 18. januar 2022. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/>
- Odluka USS IUp-42/2008, od 14. aprila 2011, „Službeni glasnik RS”, broj 28/2011.
- Odluka USS IUz 52/2008, od 21. aprila 2010, „Službeni glasnik RS” broj 34/2010.
- odluka/2019/62/9.
- Orlović, Slaviša. 2011a. „Izborni sistem i institucionalni dizajn.” U *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*. 31–50. Beograd: National Democratic Institute for International Affairs.
- Orlović, Slaviša. 2011b. „Političko predstavljanje nacionalnih manjina–Srbija u komparativnoj perspektivi”. *Migracijske i etničke teme*, 27 (3): 393–417. <https://hrcak.srce.hr/7801>.
- Orlović, Slobodan. 2020. „Bonus od 35 odsto za stranke nacionalnih manjina - neustavan i opasan eksperiment.” *Nova srpska politička misao*, 20. februar. Poslednji pristup 13. decembar 2021. <http://www.nspm.rs/komentar-dana/bonus-od-35-odsto-za-stranke-nacionalnih-manjina-neustavan-i-opasan-eksperiment.html>.
- OSCE Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava. 2020. *Republika Srbija parlamentarni izbori 21. juna 2020. Konačni izveštaj Specijalne misije KDILJP-a za procenu izbora*. Varšava: OSCE.
- Pajvančić, Marijana. 2020. „Da li je sporna legalnost predstojećih izbora?” *Danas*. Poslednji pristup 12. januar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/da-li-je-sporna-legalnost-predstojecih-izbora/>.
- Pastor, Balint. 2019. „Izazovi ostvarivanja efikasne i delotvorne nadzorne funkcije parlamenta sa posebnim osvrtom na interpelaciju.” *Srpska politička misao* 65 (3): 195–216. doi:10.22182/spm.6532019.
- Pavićević, Đorđe. 2021. „Legitimizacija izbora: dijalog o izborima pre izbora.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 43–55. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta; Čigoja štampa.

- Prpić, Ivan. 1995. „Paradoks opozicije.” *Politička misao* 32 (3-4): 11–20. Poslednji pristup 09. januar 2022. <https://hrcak.srce.hr/110570>.
- Republička izborna komisija Izveštaj o sprovedenom republičkom referendumu radi potvrđivanja akta o promeni Ustava Republike Srbije 02 Broj: 014-439/22 od 7. februara 2022. Sporazum o unapređenju uslova za održavanje izbora. Poslednji pristup 18. januar 2022. http://www.parlament.gov.rs/upload/documents/dokumenta/013-217_21_Sporazum.pdf.
- Shiklaf Musbah, Qrifa Omar, and Ahmed Mahmoud. 2016. „General characteristics of international legal instruments in the field of human rights.” *Pravo - Teorija i Praksa* 33 (4–6), 61–76. doi: 10.5937/ptp1606061M.
- Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima. Poslednji pristup 14. januar 2022. <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima-1948.pdf>.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, broj 98/2006.
- Vasović, Vučina. 2003. „Lajphartova konsociaciona demokratija.” Predgovor u *Modeli demokratije: oblici i učinak vlade u trideset šest zemalja*, Arend Lajphart, 5–67. Podgorica: CID; Beograd: Službeni list SCG.
- Vlada Mišljenje upućeno Narodnoj skupštini 05 broj: 011-938/2022 od 3.januara 2022.
- Vučičević, Dušan. 2020. *Mešoviti izborni sistemi: struktura, geneza, posledice*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zakon o izboru narodnih poslanika, „Službeni glasnik RS”, broj 14/22.
- Vučičević, Dušan. 2021. „Reforme izbornog sistema Srbije: „Od nema izmena u izornoj godini” do „menjamo radi jačanja demokratije” u samo nekoliko meseci.” U *Dijalog o izborima 2020*, ur. Milan Jovanović i Dejan Milenković, 179–193. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta i Čigoja štampa.
- Watts, J.Edward. 2020. *Republika na samrti*. Zagreb: Sandorf.
- Zakon o izboru narodnih poslanika („Službeni glasnik RS”, br. 35 od 10. oktobra 2000, 57 od 30. maja 2003 - US, 72 od

18. jula 2003 - dr. zakon, 75/2003-ispr.dr.zakona, 18 od 25. februara 2004, 85 od 6. oktobra 2005 - dr. zakonik, 101 od 21. novembra 2005 - dr. zakon, 104 od 16. decembra 2009 - dr. zakon, 28 od 26. aprila 2011 - US, 36 od 27. maja 2011, 12 od 8. februara 2020, 68 od 10. maja 2020).

Zakon o lokalnim izborima, „Službeni glasnik RS”, broj 14/22.

Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, „Službeni glasnik RS”, br. 72/09, 20/14-Odluka US, 55/14 i 47/18.

Bálint Pásztor*

Faculty of Law for Commerce and Judiciary, Novi Sad

NEW ELECTORAL LEGISLATION AND THE PRINCIPLE OF REPRESENTATION: LAW ON THE ELECTION OF MEMBERS OF THE PARLIAMENT AND LAW ON LOCAL ELECTIONS

Resume

By analysing the legislative framework which, after two decades, significantly changes the election regulations and the principles of the legitimate constitution of government at the state and local levels, we tried to answer the question: do the newly adopted solutions comprehensively ensure legal security, equality of all participants in the election process and fair representation? Furthermore, how will the new regulations affect the crystallised electoral practice so far, to what extent will the principle of representation be improved, especially the principle of political representation of national minorities.

Legal and political analysis of the new solutions set out in the Law on the Election of Deputies and the Law on Local Elections, in a kind of political interim immediately after their adoption, and before their implementation in any elections, confirmed that electoral design cannot be abstracted from the political context and institutional design, our political cultures and traditions, and above all, from the distribution of power among political actors.

* E-mail address: pasztorbalint@pravni-fakultet.info.

** Овај рад је примљен 28. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

On the one hand, even the best-defined measure of affirmative action can hardly change the essence of the balance of political power, provide greater representation and realistically greater influence of representatives of various minority options on political decision-making, without changing political culture.

But, on the other hand, the electoral system affects the behaviour of voters and political participants in the electoral process, affects the conversion of citizens' electoral will into the number of seats, and the possibility that the chosen option influences key political decisions, government election, representation, and the visibility of social and political groups in public life.

Compared to the previous results, the results of the 2020 elections confirm the more effective and significantly greater political participation, visibility, and influence of minority parties at all levels of political decision-making.

In the twelfth legislature of the National Assembly, two crucial legal and political processes were initiated from the point of view of democratic and institutional consolidation: the Act amending the Constitution in the area of justice was confirmed by citizens on referendum, and two parallel inter-party dialogues conducted under the auspices of the National Assembly ended with the adoption of documents from which the most significant changes in the current election model resulted.

By analyzing the new election regulations, we can conclude that serious progress has been made in creating legislative preconditions for the interests of various actors to be represented to the extent that ensures efficient and effective participation in political life. That is why we understand the principles of representation, equality, and fairness as a building block of constitutional and electoral democracy, because only by respecting the institution of the Constitution and the law are the rights and freedoms of all members of the community protected.

Keywords: electoral legislation, national assembly, inter-party dialogue, constitutional revision, equality, non-discrimination, representation, institutional consolidation

*Предраг Терзић**

Институт за политичке студије, Београд

**ПОЛУИНТЕЛЕКТУАЛАЦ КАО ФАКТОР
КВАРЕЊА ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ У
ТЕОРИЈСКОЈ МИСЛИ СЛОБОДАНА
ЈОВАНОВИЋА****

Сажетак

Предмет овога рада јесте полуинтелектуалац у научној визури Слободана Јовановића. Јовановић је, у својим делима, овом карактерном типу личности посвећивао посебну пажњу, уверавајући читаоце у сву бескорисност оваквог типа човека који упорно стреми власти. Одсуство моралних особина полуинтелектуалца, у интеракцији с изазовима које намеће државна власт, неумитно доводи до његовог даљег кварења. Отуда полуинтелектуалац има својство фактора који шири своје вредносне ставове на друге. Он их чини огољеним каријеристима неспремним за исправне, већ пријемчивим за неморалне компромисе. Упознавање с оваквом личношћу, проналажење историјских примера и поређење с актуелним друштвеним приликама поново актуелизује Слободана Јовановића у научној јавности. Историјски вакуум, у коме је био забрањиван, касније се наставља супротним процесом, односно повећаним интересовањем аутора за Јовановићеву научну мисао. Убрзано почиње период публикавања књига и расправа у којима се јавност упознаје с аутентичним моментима његовог живота и интелектуалног рада.

Циљ овог рада се огледа у оригиналном приказу ставова и мишљења Слободана Јовановића о полуинтелектуалцу. Поред овог тематског обухвата, у раду ће бити разматрана и шира теоријска мисао Слободана Јовановића. Неселективним

* Имејл-адреса: predragterzic@yahoo.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

приступом биће обухваћени најважнији извори у којима се пружа шира слика историјских догађаја у чијем вртлогу су важну улогу одиграли „полуинтелектуални” појединци.

Резултати рада се састоје у исказивању сопственог запажања аутора заснованог на оригиналним записима Слободана Јовановића. У раду се експлицитно закључује да њега, без имало претеривања и пристрасности, сматрамо незаобилазним аутором у теоријском изучавању феномена државневласти. Притом се изражена персонификација државне власти циљано заснива на феномену полуинтелектуалца као фактора њеног кварења.

Кључне речи: Слободан Јовановић, револуција, држава, власт, морал, идеологија, полуинтелектуалац

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Феномен државне власти заокупљао је пажњу аутора различитих усмерења. Они су, у складу са својим религијским, идеолошким, страначким и другим погледима, указивали на позитивне и негативне стране вршења државне власти. Упоредо с важним друштвеним и историјским догађајима, у чијем средишту је тежња за променом постојећег и успостављањем новог друштвено-економског поретка, долази до вертикалних и хоризонталних промена у државној структури. Негде преран и неочекиван, а понегде (не)оправдано закаснили, овај процес је присутан у готово свим државама. Међутим, облици његовог испољавања неодвојиви су од датих временских и просторних момената. Историја је показала да се оправданост и нужност одређених друштвених промена не могу сагледавати у времену њиховог дешавања, већ је неопходно да постоји одређена временска дистанца. Зато се критичко мишљење не може априорно формирати, већ његов настанак проистиче тек из искуственог сагледавања целине друштвених збивања.

Одсуство критичког мишљења посебно узима данак у сагледавању процеса који управљају најважнијим друштвеним збивањима. Из таквог односа се рађа и одржава конформизам, који може бити помешан с корупцијско-шићарцијским менталитетом, ослоњеним искључиво на личне интересе. У таквој друштвеној атмосфери нема места за појединце и

друштвене групе које дају примат сопственим убеђењима над интересима. Опасност кварења интелектуалаца се састоји у могућности да, у стању недостатка критичке мисли и надмоћи личних интереса, постану полуинтелектуалци с претходно наведеним карактерним цртама. Управо они стреме државној власти као извору сопственог бића. Свесни чињенице да је државна власт плодносна, а несвесни чињенице да учествују у сопственом аутокварењу, показују изузетну довитљивост и отпорност на друштвене промене. Управо такве личности су инспирисале Слободана Јовановића да напише чланак „О полуинтелектуалцу”.

Размишљања и ставови Слободана Јовановића о полуинтелектуалцу као фактору кварења државне власти препознатљиви су у његовим делима. Она изворно припадају политичкој и правној науци, уз извесна прилагођавања конкретним историјским догађајима. У интелектуалном опусу Слободана Јовановића налази се и отклон према одређеним личностима и догађајима који су негативно утицали на светске историјске токове. Иако се претежно бавио српском историјом, Јовановић није запостављао ни личности које су оставиле наднационални историјски печат. Презирући непотребне компромисе и људе нагодбеног карактера, овај аутор формира слику о полуинтелектуалцу као (под)бићу које урушава државну власт. Своје дилеме је износио наводећи конкретне примере људи који, газећи сопствена убеђења, постају аморални и теже непрестаном трајању. У средишту овог процеса је човек, као главни фактор кварења државне власти.

Важан моменат у анализи делатности полуинтелектуалаца чине револуционарна дешавања. Овде посебно долази до изражаја њихова способност манипулације и преузимања улоге, која им омогућава учешће у успостављеној револуционарној власти. Слободан Јовановић револуцију сматра незаконитим чином, а њене одлуке противправним и изнуђеним актима, који производе дуготрајне и штетне последице. Међутим, револуција представља фактички догађај којим се врши радикалан прекид с постојећим и успоставља нов друштвени, економски, политички и културни поредак.

Свесна опасности од настанка револуције, државна власт настоји да своје активности усмери ка остварењу

заједничких интереса. У таквим условима будући револуционари, свесни да у уређеном систему не могу остварити своје амбиције, отворено упућују претње државној власти. Међу њима су најбројнији полуинтелектуалци, који своју шансу за успех препознају у револуционарном стању. У овим дешавањима долазе до изражаја неморалност, одсуство емпатије, способност ситуационог прилагођавања, што скупа представља карактерне црте полуинтелектуалца. Оне му омогућавају да једнако „успешно” остварује своје циљеве у предреволуционарном, револуционарном и постреволуционарном периоду. Слободан Јовановић на извештајан начин персонализује револуционарне догађаје, настојећи да преко делатности њених вођа објективно прикаже стање ствари. Два важна револуционарна дешавања, у Француској и Русији, показују у којој мери се делатност полуинтелектуалаца показала плодносном приликом рушења постојећег и успостављања новог поретка.

МОРАЛНЕ ДИЛЕМЕ О ПОЛУИНТЕЛЕКТУАЛЦУ

Дилеме у чијем средишту се налази разликовање моралног и неморалног у човеку датирају од праисторичких времена. Упоредо с уздицањем људског друштва моралне дилеме постају све бројније. Оне постају критеријуми који се заснивају на одклону од свега што друштво сматра морално неприхватљивим. Намера да се унапред представе оквири дозвољеног од забрањеног понашања, са становишта моралних особина, производ је потребе читавог људског друштва. Разуме се да интелектуално промишљање у овом правцу посебно добија на значају у условима кризе морала и одсуства јасних показатеља у ком правцу је потребно кренути у важним историјским и друштвеним моментима. Притом се друштвени напредак не заснива на међусобном такмичењу појединаца који чине друштво. Они се надмећу зарад постизања бољег положаја, у оквирима постојећег социјалног система, а да би произвели или бар учествовали у одређеним друштвеним променама (Terzić 2020, 82).

Анализа одређеног друштвеног проблема, чије решавање може циљано довести или одвести појединце у (не)жељеном правцу, напосто није могућа без улажења у

средиште ствари. Каталог фактора, који имају карактер услова који су допринели и узрока који су произвели одређено стање у друштву, не може бити потпун без разматрања важних личности које управљају друштвеним кретањима. Свестан тога, Слободан Јовановић део свог научног опуса посвећује појединцима који су учествовали у важним друштвеним догађајима у Србији, Краљевини СХС и Југославији, али и у другим државама. Јовановић настоји да открије који мотивишући фактори доприносе да једна личност, наоко моралног карактера и завидног степена образовања, у додиру с влашћу постаје непоправљиви каријериста. Оваква личност бескомпромисно штити сопствени положај, па и по цену ускраћивања животних потреба других људи.

Трагајући за историјским примерима, Слободан Јовановић у својим књига и другим делима нуди читаву лепезу полуинтелектуалаца. Они постају огледни примери опште кризе морала у једном друштву, у коме се вреднује способност трајања по сваку цену. Отуда се интелектуални домети Слободана Јовановића сударају с поражавајућом чињеницом да се у средишту политичких догађања налазе људи који то, према објективним критеријумима, не заслужују. Њихови интелектуални и морални капацитети нису били у стању да одговоре захтевима времена у коме су живели и простора у коме су имали моћ одлучивања. Поражавајућа је чињеница да се ова категорија људи показала отпорном на промене и способном да исте превазиђе, штитећи превасходно сопствене интересе. Зато Слободан Јовановић изражава позитиван однос према енглеском премијеру Артуру Балфуру (*Arthur Balfour*), који се разликовао од великог броја ондашњих, али и од већине данашњих политичара. Сматра га високо образованим човеком који се бавио политиком испуњавајући дужност према заједници, а не зарад остварења својих амбиција. Његова величина се огледа у томе што своју улогу није посматрао само кроз призму тренутне ситуације, него је далекосежно проматрао и оно што после ње има да дође (Milosavljević 2012a, 135).

Држава у којој је Слободан Јовановић живео у свом наличју је изнедрила читав друштвени слој оваквих људи. Њима овај истакнути интелектуалац посвећује свој рад. Јовановић истиче чињеницу да ови људи, користећи своје формално образовање, остварују значајан, неретко и пресудан утицај на важна друштвена и политичка дешавања.

Свесни своје интелектуалне скромности, они усвајају ауто-демагошки приступ у чијем средишту је лична корист као средство и циљ бављења јавним послом.¹

Дубоко у свести и бити полуинтелектуалног света укоренила се максима да се највећи успех човека огледа у његовом трајању. Притом се потпуно игноришу две кључне одреднице: коришћење средстава и плаћање цене дуготрајног (оп)стајања.

а) Под средствима се подразумевају начини којима се користи полуинтелектуалац ради одржавања у врху државне структуре и друштвене лествице. У ту сврху су дозвољена сва средства, па и непоштена и неморална, како би се осигурало дуготрајно присуство на важним државним позицијама. По принципу сличности, полуинтелектуалци се међусобно повезују формирајући кланове, као добро повезане интересне целине.² Унутар ових група протеже се и влада „царство” интереса. Они се остварују прљавим методама политичког деловања који се, по правилу, сведе на типичне облике мешетарења. Важно средство манипулације полуинтелектуалца је циљано претварање себе у тобожњу жртву политичког прогона. На тај начин се ствара клима општег сажаљења према „жртви”, чиме се тежи додатном добијању на популарности. Овај начин политичког трајања полуинтелектуалца експлоатише се све док не постане сасвим очигледно да је у стварности „жртва” заправо „прогонитељ”.

б) Цену дуготрајног опстајања на високим позицијама полуинтелектуалца можемо посматрати из угла крајњег исхода. Чињеница је да полуинтелектуалац долази у ситуацију да му се тло под ногама измиче. Свестан тога, посеже за склапањем непримерених компромиса, који омогућавају миран прелазак у нове политичке редове. Будући да је лишен моралних скрупула и кочница, каквих има у личности поштеног човека, полуинтелектуалац настоји да избегне

1 У том смислу се Слободан Јовановић не појављује као пасионирани колекционар, сакупљач разних политичких и демократских идеја, већ као помни изучаваца политике и права, државе и политичког система у амбијенту друштвености. Овде постоји видљива и скривена мапа интересних утицаја, норми, моћи, притисака, институција, које битно утичу на индивидуално и друштвено-политичко бивствовање човека у модерној политичкој заједници (Stepanov i Despotović 1997, 268).

2 Разматрајући Платонове заслуге за развој концепта „идеалне” државе, Слободан Јовановић указује на важност моралног поступања. Истиче да је Платон први увидео моралну међузависност државе и појединца: морални грађанин у моралној држави (Jovanović 1935a, 146).

политички пад, као цену свог пређашњег учешћа у државној структури. Он, једноставно, није спреман да плати ту цену. Уместо тога, стреми новим позицијама, упорно доказујући да није онај „стари” већ „нови човек”, без кога се, напосто, не може. Његово претварање иде до те мере да преко ноћи мења начин изражавања, изглед, стил облачења, како би направио радикалан отклон од прошлих и приближио се садашњим центрима моћи. Тежња ка моћи прожима целокупну личност полуинтелектуалца, тако да се његове спољашње манифестације могу разумети као средства моћи. Пратећи историјску нит у развоју државе, Слободан Јовановић констатује да смењивање на власти различитих идеолошких концепата није могуће ако њени вођи не поседују фактичку моћ. Зато су револуције најефикаснији начин експресног достизања моћи, без које није могућа изградња новог поретка.

Инспирисан стварним личностима које је имао прилике да препозна у времену у ком је живео, Слободан Јовановић објављује чланак о полуинтелектуалцу. У описивању полуинтелектуалца аутор конструише прототип морално посрнулог човека. Језиком и слогом Слободана Јовановића, личност полуинтелектуалца се, у најпотпунијем и најизразитијем виду, испољава у форми човека који је успешно завршио школовање, али низак ниво културног образовања и моралног васпитања показују основне слабости његове личности. Истраживајући даље, Слободан Јовановић у више текстова, насупрот полуинтелектуалцу као типу личности којег су у кругу његових пријатеља називали различитим именима, од којих је најупечатљивије „др гур-гур”, поставља центлменски тип човека (Milosavljević 2019, 115).

Карактерне црте и природне склоности „вечитог” полуинтелектуалца

Слободан Јовановић у опису полуинтелектуалца иде корак даље од почетног одређења. Аутор апострофира (не) моралну страну личности која доминира у односу према себи и другима. Признаје дејство спољашњих и унутрашњих фактора, који су допринели да полуинтелектуалац „духовне вредности не разуме и не цени”. То је последица посебног односа унутрашње стране његове личности према материјалним добрима. Полуинтелектуалац тежи прикупљању

материјалних добара и све своје поступке подређује сталном увећању имовине, притом не марећи за духовне вредности и градећи култ материјалне аутоодрживости. Сваки облик емпатије му је далек и несврсисходан, при чему сматра да људи у његовом окружењу постоје искључиво зарад остварења његових интереса.

Примитивна страна личности полуинтелектуалца има примат над моралним и културним цртама. Стечену диплому сматра улазницом у свет успешних, коме, према сопственом мишљењу, неизоставно припада. Одмах ступа у акцију освајања новог простора, тако што гази све пред собом. Присуство моралне окамењености, у синтези с одсуством скрупула, помажу му да убрзано напредује. Притом, није свестан своје заблуде да напредовање није резултат његових квалитета. Лактајући се, своје супарнике немилосрдно понижава, а све у жељи да предупреди потенцијалне могућности угрожавања сопственог примата. У том смислу полуинтелектуално понашање није могуће сврстати у било који облик друштвено пожељног понашања.³

Несвестан своје имагинарне моћи, полуинтелектуалац тежи даљем напредовању. Своје политичке амбиције подређује остварењу сопствених интереса, без имало интересовања за виши, односно општи интерес. Слободан Јовановић хипотетички наводи стицај околности у којима полуинтелектуалац добија министарски положај. Сасвим сигурно ће се његово понашање на положају сводити на жељу за личним богаћењем. Заправо, политичку амбицију полуинтелектуалца не можемо посматрати у класичном смислу. Можемо констатовати његову моралну закржљалост, која долази до изражаја у тренуцима доминације на високом, односно министарском положају. „Поред типа успешног, постоји и тип неуспешног полуинтелектуалца. Јовановић истиче да је прави интелектуалац који је незапослен или запостављен, неизбежно опозиционар, а да је полуинтелектуалац у том положају опасан, јер нема моралних обзира који би могли да ублаже његову огорченост” (Milosavljević 2012b, 128).

3 Историјски примери оваквих личности показују да су оне верни пратилац развоја људског друштва. Тога је био свестан и римски правник Доментије Улпијан формулишући три начела која имају руководни карактер. Он их сматра заповестима права, а то су: живети часно (*honeste vive*), никога не повређивати (*neminem laede*), свакоме дати оно што је његово (*suum cuique tribue*) (Hefe 2008, 51).

Идеалан терен за политичко преживљавање полуинтелектуалца, према мишљењу Слободана Јовановића, представљало је појављивање комунистичке идеологије. Будућидасеуњеном средишту налази колектив, супротстављен индивидуи која другачије мисли, отварају се врата за улазак већег броја морално закржљалих и функционално неписмених људи. Историја памти, а историчари бележе стравичне поступке високопозиционираних полуинтелектуалаца, који постају оруђе „класне борбе”. Они у таквим околностима проналазе идеално тло за ширење утицаја на друге и достизање незаслужених позиција у државној структури.

Оцењујући полуинтелектуалца болесном друштвеном појавом, Слободан Јовановић у истоименом есеју примећује две ствари:

1. Да је културни образац потребна допуна националног и политичког обрасца, што се нарочито осећа онда када утицај та два обрасца престане да слаби;
2. Да школа која се ограничава на давање знања, без упоредног васпитавања карактера, није у стању да спречи појаву таквог друштвеног типа као што је полуинтелектуалац.

Апострофирање развијања и усвајања културног обрасца мора бити у функцији допуне националног и политичког бића сваког човека. У овој равни школа игра пресудну улогу само ако упоредо остварује своју васпитну и образовну улогу. У противном, она постаје извориште нових полуинтелектуалаца, лишених моралних обзира. У данашњем времену постоји погрешна перцепција да је добро образовање испуњено искључиво стицањем знања. Тако запостављање васпитне улоге коју остварује школа, као васпитно–образовна институција, доприноси афирмисању практично применљивог знања, али показује недостатке у васпитању младих нараштаја. У својим списима о Слободану Јовановићу потоњи аутори нескривено указују на његов став да полуинтелектуалац представља производ лошег образовања.⁴

⁴ Вреднујући научни допринос Слободана Јовановића, Исидора Секулић даје шири приказ његове личности. Пишући у духу моралне карактеризације Јовановићевог човека – полуинтелектуалца, она наводи следеће: „Што се не може увек казати за писце лепе литературе, може се с нагласком казати за овог писца из научне области: на свакој страници његова писања држи се живот. Све је за Г. Јовановића интерпретатор живота и човека, и у његовој струци све: држава и државници, политички системи и закони,

РЕВОЛУЦИОНАРНА ДЕШАВАЊА КАО (НЕ)МОРАЛНИ ПОЛИГОНИ ЊИХОВИХ ВОЂА

У историјском ходу једне државе могуће су различите промене њене структуре и носилаца централне власти. Прве припадају мирној или тихој трансформацији постојећег поретка и успостављању новог, уз пуно уважавање уставних и законских норми. То се односи на стабилне демократије, где је промена државне власти, у виду доласка нових политичких групација, интегративни део њеног функционисања. Друге се односе на револуционарне промене, најчешће праћене насилним средствима и методима свргавања постојеће власти, а оличене су у лику једног човека и неколицине њему оданих људи, који управљају најважнијим полугама државног апарата. Избор једног или другог пута промене државне власти представља стицај историјских, геополитичких, економских и других околности у датом временском тренутку. Историја нас учи да је могуће, неретко и пожељно, одабрати пут револуционарних промена у ситуацији када је постојећи поредак ретроградан и противан демократским начелима.⁵

Револуционарни догађаји нису могући без револуционарних вођа. Револуционарне вође настоје да радикалним путем одреде своја идеолошка усмерења и тежње. Иако свака револуција са собом носи низ позитивних и негативних догађаја, несумњиво је да су методи њеног извођења, у многим сегментима, подударни. Зато се чини важним указати у којој мери се ток револуционарних догађаја може приписати њеним вођама, а колико другим факторима. Историјска искуства у вези с револуционарним дешавањима, укључујући периоде пре и након револуције, показују да револуција није могућа без помоћи споља. Помоћ може бити непосредна, оличена у пружању конкретне помоћи и логистике, или посредна, у виду охрабривања

појмови и речи, криза духова и атентати. Г. Јовановић је књижевник пре свега по духу свом, па тек затим по чувеном стилу свом. Он је артист да погледа и угледа ансамбле и звезде за интерпретацију живота, за интерпретацију „дунгле живота” у држави, породицама, појединцима...” (*Vreme* 2001).

- 5 Поред нужности, које са собом носи актуелни историјски и друштвени тренутак, неопходно је узети у обзир природу човекове личности која може бити извор његовог сукобљавања с другима. У том смислу, Хобс наводи да извор сукоба може бити у сталној људској потреби да му други придају ону вредност коју је сам себи приписао. Он свесно другима наноси штету, реагујући на сваки знак презира или потцењивања, који долазе од оних који га омаловажавају (Hobs 1961, 107).

револуционарно опредељених делова друштва. Оваква врста помоћи се односи и на догађаје који по својој форми и начину испољавања нису били револуционарни, али су својим резултатима неретко сматрани од њих важнијим.⁶

Слободан Јовановић је изнад свега био легалиста, а легитимност државне власти проналазио је у народној вољи. Зато је био опредељен у правцу систематских промена у држави, али којима се не излази из оквира уставних и законских норми, укључујући и међународне правне инструменте у области људских права. Међутим, Јовановић различито приступа у оцени револуционарних дешавања у појединим земљама. Док је с једне стране близак, али и критичан, према француским револуционарима, с друге стране исказује негативне вредносне оцене према социјалистичким револуционарима. Присутна дихотомија, у теоријској и политичкој мисли Слободана Јовановића, садржана је у анализама револуционарних дешавања у којима претежно доминира персонални приступ.⁷

Социјално-етички изазови француских револуционара

Француска буржоаска револуција је несумњиво велики догађај у европској политичкој историји. Њен допринос се огледао у афирмисању идеја и начела модерне демократије у којима се даје примат народној вољи. Модалитети у приступу појединих аутора утицали су на присутно разликовање у разумевању домета Француске буржоаске револуције. У прилог критици Француске буржоаске револуције наводи

6 Слободан Јовановић има у виду и дешавања која, по начину испољавања, нису револуционарна, али их по својим ефектима могу превазићи. Управо описујући крај династије Обреновић и убиство краља Александра Обреновића, Слободан Јовановић указује на губљење његовог упоришта у официрским круговима и значајном делу грађанства. Под утицајем радикала охрабрани, официрски кругови су сматрали краљево убиство јединим могућим решењем кризе у земљи. Зато је овај догађај, по својим последицама, раван револуционарним дешавањима. У том смислу, Слободан Јовановић на једном месту примећује да је краљ Александар Обреновић „хтео истовремено да наметне официрима Драгу за краљицу, и да насупротив радикалима успостави лични режим. Таква борба на два фронта премашала је његову снагу, и његова пропаст била је неизбежна” (Jovanović 1936, 378).

7 У критичком осврту на социјални контекст и политичке прилике у Француској, а под утицајем Едмунда Берка, Слободан Јовановић сматра да револуционари полазе од претпоставке да је наш ум у стању да изнађе савршено друштвено уређење, услед којег наступа период општег благостања. Сматра да не треба доводити у питање часне намере учесника револуције. Уместо тога, исправније је судити њиховим лошим резултатима у пракси (Terzić i Joksić 2021a, 314).

се да су уздрмане традиционалне везе људи, који су живели заједно и бринули једни о другима. Они су престали да се покоравају законима и државној власти. Читаво друштво је постало распарчано на неповезане делове, лишене сваке духовне или грађанске сврхе и повезаности. Једном речју, потпуно је изгубљена свест о заједничкој припадности и солидарности појединаца унутар друштвене заједнице (Krstić 2015, 216).

Описујући поједине личности из реда водећих француских револуционара, Слободан Јовановић је настојао да укаже на нужност адекватног приступа у односу на важна државна питања. То посебно добија на значају у тренуцима раскида с претходном и периодом успостављања нове државне власти. Будући да су револуционарни догађаји довели до суровог обрачуна међу њеним вођама, Слободан Јовановић је њима посветио посебну пажњу. Могло би се рећи да је политичку судбину читаве револуције персонализовао кроз појединачне улоге њених вођа.⁸

У лику Мирабоа, Димуријеа, Дантона и Робеспјера можемо уочити утицај више чинилаца: њиховог породичног порекла, имовног стања, врсте и нивоа образовања, политичке културе, породичних прилика, политичког искуства и личне храбрости да истрају у сопственим убеђењима. Иако се хроничари задржавају на политичким изазовима, као кључним факторима у вртлогу револуционарних дешавања, Слободан Јовановић о(п)стаје на линији личног односа сваког појединца. Он неумољиво инсистира на револуцији као моралном изазову који различито утиче на карактер и судбину њених вођа.⁹

8 Интересантно је запазити да у делима Слободана Јовановића изостаје дубинска анализа негативних последица које је произвела Француска буржоаска револуција. Јовановић њихово присуство првенствено везује за сплет негативних и у извесном смислу неспретних ситуационих околности, у којима се њихове вође нису најбоље сналазиле. Управо се долазак Наполеона Бонапарте на власт и његово успостављање ауторитаризма добрим делом може сматрати последицом Француске буржоаске револуције (Terzić i Joksić 2021a, 322).

9 У светлу наведеног, Слободан Јовановић констатује: „Своје праве вође Револуција налази међу представницима оне друштвене класе чије су потребе изазвале, и која је позвана да новом друштвеном уређењу удари свој печат. Код тих скоројевића, револуционарни идеализам удружује се с класном себичношћу. Идеали добијају снагу апетита, а апетити оправданост идеала” (Jovanović 1932, 422).

Социјално-етички изазови социјалистичких револуционара

Октобарска револуција у Русији је побудила пажњу Слободана Јовановића у контексту негативних друштвених догађаја. Пружио је детаљну анализу прилика у бољшевичкој Русији, где је власт предузимала прве кораке у правцу изградње бескласног друштва. Унутрашње уређење нове државе заснивало се на строгим социјалистичким принципима, утемељеним на комунистичкој идеологији (Terzić i Joksić 2021b, 75). Јовановић је анализирао основне слабости социо-комунистичког погледа на свет, у коме није било места за политички плурализам. Одсуство критичког мишљења, другачијих идеја и демократског начина управљања државом најављивало је почетак тоталитаризма у свим сферама друштвеног живота.¹⁰

Слободан Јовановић је указивао на одсуство моралних квалитета вођа социјалистичких револуција у свету. Посебно се задржао на примерима Русије и Југославије. Није крио разочарење у чињеницу да су комунистичке идеје пронашле плодно тло у његовој земљи, чија је жртва, поред многобројних интелектуалаца, био и он. Његова критика је била начелног карактера, јер је сматрао излишним бавити се онима који су, газећи преко једних, управљали другима, а забрањивали долазак у земљу трећима. Последњима је припадао управо Слободан Јовановић.¹¹

У својим књигама Слободан Јовановић полази од очевог¹² истраживања аутентичне Марксове мисли. Она се у знатној мери разликује у односу на касније интерпретације његове идеологије. Важно је приметити да се Слободан Јовановић бави социјалистичком револуцијом из њему доступне литературе. Није имао могућности да се непосредно упозна са социјалистичким револуционарима и приликама које су

10 Насупрот демократији, Маркс се залагао за отворену диктатуру пролетаријата. По њему, између капиталистичког и комунистичког друштва, постоји период револуционарног преображаја првог у друго. У том периоду држава не може бити ништа друго већ револуционарна диктатура пролетаријата (Antonić 2010, 162).

11 Отпором државе према припадницима различитих религијских, идеолошких, културних и других усмерења омогућава се доминација колективитета над појединцем. Држава негира значај различитости и специфичности које појединац стиче припадношћу разноликим етничким, религијским и културним групама. Отуда се не признаје статус грађанина за групе које не припадају некој од већина (Terzić 2021, 23).

12 Отац Слободана Јовановића био је српски либерал Владимир Јовановић (1833-1922).

владале након успостављања нове, социјалистичке власти у Југославији. Међутим, своје ставове и закључке износи наводећи основне поставке теоријске мисли марксистичких аутора, попут Кауцког, Бернштајна, Мана, Бухарина и других. Дајући јединствену оцену марксистичког погледа на свет, Слободан Јовановић указује на њихово разилажење у три главна питања: технике, демократије и слома капитализма.

Иако безрезервно критикује марксистичко поимање демократије, Јовановић издваја две групе мишљења у погледу њеног успостављања. Док умеренији демократију сматрају природним путем ка социјализму, екстремнији одбацују демократију. Она, заправо, успављује револуцију, чиме губи на оштрини свог деловања. Револуција није посао већине, већ подухват одлучне мањине, која има јасно постављене циљеве. Иако овакво виђење револуције не одговара оригиналној Марксовој мисли, у пракси се показало „делотворнијим”. Једном речју, оно што је већина уочила на крају Слободан Јовановић је уочио на самом почетку успостављања социјалистичког поретка (Jovanović 1935b, 155–158).

Кварење државе као производ делатности (револуционарних) полуинтелектуалаца

Слободан Јовановић у својим радовима провлачи тезу да држава није прост збир појединаца који ступају у међусобне односе. Она представља творевину с изграђеним механизмима, који омогућавају њено трајање. Ако је већ тако, поставља се питање (не)моћи полуинтелектуалних личности да искваре здрав државни организам? Одговор лежи у супстанцијалном приказу полуинтелектуалаца у доба када се домогну важних државних позиција. Тада до изражаја долази њихова склоност ка интересним повезивањима. Поред тога, полуинтелектуалци циљано прибегавају практичним решењима, којима додатно учвршћују свој положај у државној хијерархији.

Свесни празнина у свом образовању и култури, полуинтелектуалци примењују специфичне начине опхођења према другима. Упада у очи њихова претерана љубазност и наводна спремност да саслушају туђе проблеме. Настоје да убеди друге да им желе помоћи, иако се искључиво

руководе сопственим интересима. „Принцип двоструког морала” доводе до савршенства, водећи истовремено рачуна о тренутним потребама и интересима политичке групаације којој припадају. Нажалост, њихове „жртве” тога бивају свесне тек када буду искоришћене.

Полуинтелектуалци иду корак даље у обесмишљавању морала у себи и око себе. Много полажу на спољно одевање, користе грађанске манире, док понашање прилагођавају конкретној прилици. У јавном и колегијалном обраћању користе језик и слог чије значење површно разумеју, па неретко бивају извргнути руглу када буду разоткривени. Ипак, они се и тада прилично добро сналазе, јер критичко обраћање проглашавају јеретичким и ненародним, свесно идентификујући себе с народом. Свој демагошки карактер, у форми увежбаног јавног наступа пуног политичке фразеологије, сматрају савршеним оруђем обмане. У томе се препознају политички противници Слободана Јовановића у социјалистичкој Југославији¹³.

Намеће се питање да ли су револуционари политички мисионари или полуинтелектуалци који су искористили одређени историјски тренутак? Иако не постоји универзални одговор, несумњиво је да се полуинтелектуалци најбоље сналазе у кризним временима, када су најповољније могућности њиховог деловања. После извесног времена, својим деловањем урушавају револуцију и обесмишљавају идеализам који је покренуо народне масе.¹⁴

13 „Оштрији став према Слободану Јовановићу марксистички аутори заузимају очи рата и за време рата. После рата, када долази до потпуног стапања марксистичке филозофије са идеологијом и практичном партијском политиком, уследио је покушај брисања сећања на Слободана Јовановића -лажног научника и народног непријатеља”. Нечасну улогу у томе имао је и Душан Недељковић, који постаје једини професор (марксистичке) филозофије на Универзитету у Београду, декан Филозофског факултета, проректор Универзитета, члан Суда части Универзитета у Београду и председник Државне (југословенске) комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Југославији, која је Слободана Јовановића прогласила за ратног злочинца (Milosavljević 2013, 24).

14 „Наиме, од Француске револуције су на снази – преврати, ратови, национализми и империјализми, и можемо рећи да је она у политичко поље пустила стихијске силе које ће мучити Европу готово век и по. Тек са завршетком Другог светског рата перманентно ванредно стање Европе прелази у редовно, које ће чак и у призи мхладноратовских супротстављености омогућавати формирање грађанског политичког обрасца (који више неће бити класично-модеран, већ постмодеран, односно постграђански) коме увек треба редовно политичко стање, док му никако не погодују разна ванредна стања. Тај новоуспостављени постграђански политички образац ће бити постмодеран зато што се у њему спајају тековине (модернистичке) револуције с тековинама (антимодернистичке) рестаурације, те епоха тако више неће бити ни класично-модерна, ни анти-модерна, већ ће једноставно живети своје постмодерно доба. Било како било, Европа тек после Другог

ЗАКЉУЧАК

Полуинтелектуалац у теоријској мисли Слободана Јовановића представља особен тип личности. Његово понашање је вишеструко индуковано утицајима више фактора, међу којима доминирају урођени и стечени. Будући да није могуће у целости представити универзални модел полуинтелектуалца, неопходно је базирати се на личностима које имају политичку тежину у одређеним историјским периодима.

Слободан Јовановић користи персонални принцип, на основу кога даје дубинску анализу значајнијих револуционара, политичара и других друштвених делатника који су својим ауторитетом и државним положајем били у прилици да утичу на важне друштвене догађаје. Јовановић прати трансформацију људи различитих религијских, идеолошких и политичких уверења, притом настојећи да објасни факторе који формирају личност полуинтелектуалца.

Анализирајући порекло, степен образовања и моралне квалитете француских и социјалистичких револуционара, Слободан Јовановић жели да укаже у којој мери они припадају категорији квази, односно полуинтелектуалаца. Такође, настоји да утврди повезаност кварења личности на власти и кварења државе, којом у одређеним историјским тренуцима управљају. Следствено томе, на основу сопствених запажања, завидног политичког, правничког и научног искуства, Слободан Јовановић издваја полуинтелектуалца као главног фактора кварења државне власти.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antonić, Slobodan. 2010. „Klasni rat: Lenjinovo nasleđe.” *Sociološki pregled* 45 (2): 159–204. doi: 10.5937/socpreg1002159A.
- Cvetičanin, Neven. 2008. „Prevazilaženje konteksta francuske revolucije u postmodernom dobu – potiranje podele političkoga polja na levicu i desnicu.” *Sociološki pregled* 42 (1): 101–119. doi: 10.5937/socpreg0801101C.

светског рата излази из кризе коју јој је наметнула Француска револуција” (Cvetičanin 2008, 103–104).

- Hefe, Otfrid. 2008. *Pravda-filozofski uvod*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Hobs, Tomas. 1961. *Levijatan, ili materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. Beograd: Kultura.
- Jovanović, Slobodan. 1932. *Vođi Francuske revolucije*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona.
- Jovanović, Slobodan. 1935. *Iz istorije političkih doktrina (knjiga prva)*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona.
- Jovanović, Slobodan. 1935. *Iz istorije političkih doktrina (knjiga druga)*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona.
- Jovanović, Slobodan. 1936. *Vlada Aleksandra Obrenovića (knjiga treća)*. Beograd: Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona.
- Krstić, Predrag. 2015. „Rana konzervativna kritika prosvetiteljstva.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 9 (13): 205–224. doi: 10.2298/THEO1404105K.
- Milosavljević, Boris. 2012. „Kulturni obrazac i pojam polu-intelektualca.” *Kultura* 137 (4): 127–143. doi: <https://doi.org/10.5937/kultura1237127M>.
- Milosavljević, Boris. 2013. „Marksistička kritika studije Slobodana Jovanovića o Marksu. Praksa i dijalektika.” *Theoria* 56 (3): 15–40.
- Milosavljević, Boris. 2019. *Svet i vreme Slobodana Jovanovića (1869–1958) - povodom 150 godina od rođenja*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Stepanov, Radivoj i Despotović, Ljubiša. 1997. „Pledoaje za demokratiju Slobodana Jovanovića.” *Glasnik advokatske komore Vojvodine* 69 (7-8): 267–272.
- Terzić, Predrag i Joksić, Ivan. 2021. „Državno pitanje u teorijskoj misli Slobodana Jovanovića.” *Srpska politička misao* 71 (1): 65–86. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.7112021.4>.
- Terzić, Predrag i Joksić, Ivan. 2021. „Francuska buržoaska revolucija iz pera Slobodana Jovanovića.” *Politička revija* 68 (2): 311–325. doi: <https://doi.org/10.22182/pr.6822021.15>.
- Terzić, Predrag. 2020. „Ideja slobode u pravno – političkim delima Slobodana Jovanovića.” *Srpska politička misao* 68 (2):

79–98. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.6822020.3>.

Terzić, Predrag. 2021. „Princip ekskluzivnog građanstva i status stranca.” *Društveni horizonti* 1 (1): 13–27.

Vreme. 2001. „Feljton: Pisma Slobodanu Jovanoviću (1).” *Novembar* 22, 2001. <https://www.vreme.com/kultura/pisma-slobodanu-jovanovicu-1/>.

Predrag Terzic*

Institute for Political Studies, Belgrade

**SEMI-INTELLECTUAL AS A FACTOR OF THE STATE
AUTHORITY DISRUPTION IN THE THEORETICAL
THOUGHT OF SLOBODAN JOVANOVIĆ**

Resume

The subject of this paper is semi-intellectual in the scientific perspective of Slobodan Jovanović. In his works, Jovanović paid special attention to the semi-intellectual, assuring readers of all the uselessness of this kind of individual, the one who persistently strives for power. The absence of moral qualities by a semi-intellectual, in interaction with the challenges imposed by the state government, inevitably leads to his further corruption. Hence, the semi-intellectual has the property of a factor that spreads his values to others. He makes them bare careerists, unprepared for the right compromises, but receptive to immoral ones. Getting acquainted with such a person, finding historical examples and comparing them with current social circumstances, re-actualizes Slobodan Jovanović in the scientific community. The historical vacuum, in which he was banned, later continued in the opposite direction, i.e. with the increased interest of the author in Jovanović's scientific thought. The period of publishing books and discussions in which the public gets acquainted with the authentic moments of his life and intellectual work is coming rapidly.

The aim of this paper is reflected in the original presentation of Slobodan Jovanović's views and opinions on the semi-intellectual. In addition to this thematic scope, the paper will also cover the broader theoretical thought of Slobodan Jovanović. The non-selective approach will include the most important sources that provide a broader picture of historical events in the vortex of which „semi-intellectual” individuals have played an important role.

The results of the paper consist of expressing the author's own observations based on the original records of Slobodan Jovanović. The paper explicitly concludes that, without any exaggeration or bias, we consider him an indispensable author

* E-mail address: predragterzic@yahoo.com.

** Овај рад је примљен 28. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

in the theoretical study of the phenomenon of state power. At the same time, the expressed personification of state power is purposefully based on the phenomenon of the semi-intellectual as a factor in its disruption.

Keywords: Slobodan Jovanović, revolution, state, power, morality, ideology, semi-intellectual

*Нада М. Радушки**

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛОЖАЈ БУГАРСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И ПРОЦЕС ПРИСТУПАЊА СРБИЈЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ**

Сажетак

У раду се на основу анализе пописно-статистичких података проучава развој, положај, социоекономске и етнодемографске карактеристике припадника бугарске националне мањине у Србији. Пратећи и компарирајући резултате сукцесивних државних пописа становништва, сагледани су депопулациони трендови у демографском развоју бугарске националности, чији се број смањивао преко три пута од Другог светског рата до данас, као резултат вишедеценијског опадања стопе фертилитета, старења становништва, миграција, етничке алтернације и других фактора. Поред бројности и просторног размештаја, у раду се истражује и старосна, образовна и економска структура становништва, као важног индикатора положаја и социокултурне развијености бугарске националности. Од значаја је и анализа пописних резултата о матерњем језику као битном етнокултурном обележју за реализацију одређених мањинских права у различитим сферама друштвеног живота. Други део рада односи се на правни и политички положај припадника бугарске мањине кроз призму српско-бугарских односа, имајући у виду утицај регулисања статуса и поштовања мањинских права на регионалну сарадњу и билатералне договоре Србије и Бугарске. Истовремено, то је и важан услов за европске интеграције и приступање Србије ЕУ, што имплицира да унапређење положаја националних

* Имејл-адреса: nadaraduski@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

мањина и добри односи са суседима, посебно онима чији припадници као националне мањине живе у Србији, представља приоритет спољне политике Србије. Истраживања спроведена током последње деценије указују да су степен и облици загарантованих људских и мањинских права бугарске националне мањине у Србији добро постављени, уз могуће додатно побољшање механизма за њихово остваривање.

Кључне речи: бугарска национална мањина, популациони развитак, права и положај, законодавство, Европска унија, Србија, Бугарска

Република Србија је по броју и уделу националних мањина етнички хетерогена држава, због чега мањинско питање има велики значај за политичку и економску стабилност земље, али и за међународне односе и просперитет читавог региона. Заштита права, регулисање положаја и интеграција припадника националних мањина у све сфере друштва постали су јасни правно и политички дефинисани циљеви у процесу преговарања Србије о чланству у Европској унији. У оквиру основних људских права која су део Поглавља 23, а где спадају и права националних мањина, институциони оквир заштите мањинских права у Србији у складу је са међународним стандардима, али је потребно обезбедити доследнију и ефикаснију примену мањинских закона. Имајући у виду интересе Србије, као и интересе ЕУ, регионална и билатерална сарадња је посебно значајна, у оквиру које су на различите начине присутни мањинско питање и решавање конкретних проблема у пракси. У домену спољне политике, добри односи са суседним земљама чији припадници као националне мањине живе у Србији, услов су за напредак и позитиван исход процеса евроинтеграција и приступања Србије Европској унији.

Стање, положај и перспективе бугарске мањине у Србији, као и поштовање њихових права предвиђених домаћим законодавством и међународним актима, имају великог утицаја на регионалну сарадњу и српско-бугарске међудржавне односе. Припадници бугарске националне мањине деле судбину већинског народа у погледу демографског развоја, депопулационих трендова, израженог процеса старења становништва, као и негативних тенденција

у миграционим кретањима. С друге стране, Бугари су једна од најбоље интегрисаних мањина у Србији, уживају право на службену употребу свог језика и писма, право на образовање и информисање на свом матерњем језику, право на очување етнокултурних особености, и друго. С обзиром да је Бугарска чланица ЕУ, Србија као кандидат улаже додатне напоре у циљу унапређења положаја бугарске мањине, посебно имајући у виду социо-економску неразвијеност општина у којима су Бугари претежно настањени, просторно компактни или имају етничку већину. Савремени односи Србије и Бугарске, у контексту евроинтеграцијских процеса, имају за циљ стабилне добросуседске односе, ефикасну интегративну мањинску политику, бржи економски развој југа Србије, као и свеукупни просперитет обе државе.

БУГАРСКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА НА ДЕМОГРАФСКОЈ КАРТИ СРБИЈЕ

Сложен етнички мозаик Србије, као резултат специфичног геополитичког положаја, етнодемографског развоја, историјског наслеђа и сталних миграција становништва, чине многобројне националне мањине које живе на њеној територији. Одликује их специфичан географски размештај, диференциране етничке и демографске особености, шаролика конфесионална слика, плурализам култура и језика, различити степен економског и политичког развоја. Званични и најважнији извор података о броју, популационом кретању и социо-културним особеностима етничких заједница су државни пописи становништва, али су понекад ти подаци тешко упоредиви (због различитих методолошких решења, промењених дефиниција и статистичких класификација, и слично), па су неопходни и други извори података (анкете, процене домаће и ЕУРОСТАТ-а, независна истраживања и друго). Декларисање о националној припадности приликом пописа обично се доводи у везу са питањем бројности, јер мањинске заједнице често изражавају сумњу у веродостојност пописних резултата истичући да је број припадника те мањине већи, због чега је важно да приликом пописа буде обезбеђена пуна слобода изјашњавања о националности.

У свим пописима спроведеним након Другог светског рата било је инкорпорирано питање о националној припадности, па је на тај начин обезбеђена велика статистичка грађа за проучавање демографских и социо-економских карактеристика бројних националности у Србији. Главни критеријум који се, према пописној методологији, користи при одређењу националне припадности јесте субјективна изјава, што значи да свако лице има право слободног (не)изјашњавања о својој националности. При томе, никакви лични документи нису потребни као доказ, али се подразумева да се објективне чињенице поклапају са изјавом и одређењем. Субјективност ове пописне одреднице омогућује промену националног одређења, и то привремену (услед политичких, социо-психолошких и других разлога) или сталну (услед асимилационих и других процеса), што може отежавати компарацију и разумевање етностатистичких података, а самим тим и демографску анализу појава и трендова (Raduški 2007, 15).

Бугарска национална мањина је по много чему особена, а хронолошки посматрано током целог периода после Другог светског рата бележи континуирано, апсолутно и релативно опадање у укупном становништву Србије. Од 1948. до 2011. године њихов број се смањивао преко три пута (са 59,5 хиљада у 1948. години на 18,5 хиљада у 2011. години) (табела 1).

Табела 1. Бугари у Републици Србији 1948-2011

Година пописа	Укупно становника	Бугари	
		Број	%
1948	6.527.966	59.472	0,91
1953	6.979.154	60.146	0,86
1961	7.642.227	58.494	0,77
1971	8.446.591	53.800	0,64
1981	9.313.676	33.455	0,36
1991	7.822.795	26.698	0,34
2002	7.498.001	20.497	0,27
2011	7.186.862	18.543	0,26

Извор: Republički zavod za statistiku [RZS]

Напомена: За период 1948–1981 дати су подаци за целу територију Србије, док се подаци за период 1991–2011 односе на Србију без Косова и Метохије.

Највеће апсолутно и релативно смањење у оквиру посматраног раздобља забележено је у међупописном периоду 1971–1981 (са 53,8 хиљада на 33,4 хиљада), док се удео преполовио (са 0,6% на 0,3%), уз незнатно повећање само у периоду 1948–1953. Константно опадање бројности Бугара резултат је синергетског деловања бројних чинилаца, а најважнији су: висок негативан природни прираштај, одмакли процес демографског старења, национална алтернација, односно етничка мимикрија (најчешће као Срби или Југословени, а није занемарљив ни проценат оних који не желе да се декларишу), склапање етнички мешовитих бракова, итд. У последњем међупописном раздобљу (2002–2011), Бугари су по негативном прираштају (-3.225) у самом врху (после мађарске, хрватске и словачке мањине), што је значајно утицало на опадање њиховог броја (са 20,5 хиљада на 18,5 хиљада), док је процентуални удео остао непромењен. Поред наведених фактора, треба споменути и миграције припадника бугарске националне мањине ка матичној и западноевропским државама. Исељавање ка већим универзитетским градовима (као што је Софија) почиње интензивније од 1993. године, од када свршени средњошколци имају могућност да остваре стипендију за студирање у Бугарској.

За просторни размештај становништва Србије карактеристична је висока територијална концентрација релевантних националних мањина на периферним деловима земље. Реч је о погранично настањеним мањинама, као што је и бугарска, које имају специфичан регионални распоред и етничку доминацију, па питање њиховог статуса и територијално-политичког организовања даје посебну тежину и значај мањинском питању (Јанјић 1996). Основне трендове у просторној дистрибуцији и концентрацији бугарске етничке заједнице одликују одређене географске специфичности, као и изражена просторно-демографска поларизација, што је условљено диференцираним природним прираштајем, етнички селективним миграцијама, али и културним, историјским, политичким и многим другим факторима. Припадници бугарске националне заједнице претежно су настањени у пограничним областима југоисточне Србије, према Бугарској, а само у два округа - Пчињском и Пиротском (где имају по једну већинску општину) живи велика већина (90%) укупног броја етничких Бугара.

Према важећој административно-територијалној подели из 2011.године,¹ од укупног броја Бугара у Србији највише их је настањено у региону Јужне и Источне Србије (15,5 хиљада или 1% у укупној популацији тог региона), и то претежно у две области, Пиротској (7,1%) и Пчињској (4,4%), затим у Војводини (1489 или 0,08%), Београдском региону (1188 или 0,07%), а најмање у региону Шумадије и Западне Србије (365 или 0,02%).

Стварни увид у етничку композицију, компактност и прожимање етничких простора илуструју подаци по општинама Србије. Тако, Бугари имају етничку већину у Босилеграду (5839 или 71,8%) и Димитровграду (5413 или 53,5%) и само у ове две општине живи око 61% од укупног броја Бугара Србије, а нешто значајнији број бележе и у Бабушници (632 или 5,1%) и Сурдулици (734 или 3,6%). По претходном попису (2002) у општини Босилеград су такође имали апсолутну већину (7,0 хиљада или 70,9%), док су у Димитровграду забележили релативну већину (5,8 хиљада или 49,7%), али уз изразито велики број национално неизјашњених лица (12,6%), као и оних у категорији „непознато” (6%) (RZS 2012).

Етнодемографски развој припадника бугарске мањине одликује опадање стопе фертилитета током дужег временског периода и, последично, трансформација старосне структуре, односно убрзан процес демографског старења.² Поремећаји у старосној структури проузроковани вишедеценијским ниским фертилитетом кључни су разлог смањења броја Бугара. Подаци из 2011. показују да се Бугари, са просечном старошћу од 50,9 година и изразито високим индексом старења (3,85), налазе међу десет најстаријих етничких заједница у Србији. О дубокој демографској старости говори и податак да је удео лица старијих од 65 година (30%) троструко већи од удела

1 Према административно-територијалној подели и стању на дан пописа 2011.године, подаци о националној припадности становништва, исказани су за две територијалне целине (Србија-север и Србија-југ) у оквиру којих се налази пет региона (Војводина, Београдски регион, Регион Шумадије и Западне Србије, Регион Јужне и Источне Србије и Регион Косово и Метохија - без података) и 25 области. У ранијим пописима на нивоу Србије подаци су исказивани за три макроцелине (Централна Србија, Војводина и Косово и Метохија) и за округе и општине унутар њих.

2 Под процесом демографског старења подразумева се повећање удела старих лица (преко 65 година) и смањење удела младих (испод 15 година). Индекс старости је однос између броја лица старих 65 и више година и броја лица млађих од 15 година, а сматра се да популација почиње демографски да стари када овај индекс пређе границу од 0,4. За укупну популацију Србије просечна старост је 42,2 године, а индекс старења износи 1,2.

лица млађих од 15 година (око 9%), при чему је због малог броја младих старосно-полна пирамида неправилна (готово обрнута), док у старијим кохортама има знатно више жена него мушкараца. Неповољни старосни састав има негативан утицај на све сегменте друштвеног живота, јер старије становништво намеће веће издатке за социјално осигурање (већи пензиони фондови, специфични трошкови здравствене заштите, другачија структура потрошње и друго), а старија радна снага мање је мобилна и флексибилна, што се све реперкутује на економски и политички потенцијал државе.

У образовној структури припадника бугарске мањине доминирају лица са средњом стручном спремом (39,0%), затим лица са завршеном основном школом (24,5%) и непотпуном основном школом (15,1%), док је учешће високообразованих на републичком нивоу (11%). По стопи неписмених (2,4%) налазе се нешто изнад просека, док су разлике по полу значајне, готово четири пута је више неписмених жена него мушкараца. Писменост је добар индикатор социо-економске и културне развијености одређене друштвене средине и, по правилу, највећи број неписмених живи у неразвијеним подручјима, руралним срединама, а већина су припадници старијих генерација, и то женског пола.

Образовни састав, односно школска спрема, у великој мери се рефлектује на степен економске активности, стопу незапослености, као и на заступљеност занимања. Економска структура је условљена пре свега демографским одликама популације (старост, пол, стопа наталитета и др.), али и привредним развојем, структуром привреде итд. Код Бугара као старе популације, економски неактивно становништво је бројније од активног, са високим уделом пензионера (32,0%) који је готово изједначен са уделом запослених (33,8%), док издржавана лица (домаћице, деца, ђаци) чине петину становништва. Структура домаћинства према изворима прихода показује да је основни извор прихода пензија (38,1%), приходи од пољопривреде (4,1%) што је нешто више од републичког просека (2,7%), затим мешовити приходи (27,5%) и зарада на основу рада ван пољопривреде (23,1%) (Ђурић, Tanasković, Vukmirović i Lađević 2014, 145).

Поред образовних и социо-економских карактеристика, из пописа се могу видети и подаци о матерњем језику као етнокултурном обележју важном за реализацију одређених

мањинских права у различитим сферама друштвеног живота. Матерњи језик као етничка одредница нарочито добија на значају у мултијезичким државама каква је и Србија, па је питање о језику инкорпорирано у садржај свих државних пописа (од 1953. године), у циљу добијања података о лингвистичкој структури становништва. Испитивања су показала да постоји висока коинциденција између националне припадности и матерњег језика, док је појава алтерофоније потврда деловања асимилационих процеса, условљена бројношћу и просторним размештајем етничке заједнице (Raduški 2011, 330).

Подаци о матерњем језику по попису 2011. године³ показују да се за бугарски као матерњи језик декларисало 13,3 хиљада припадника бугарске мањине што је мање него у претходном попису (16,4 хиљада или 0,2%), услед неповољних демографских трендова (негативни природни прираштај, емиграције и др.), социо-економских и политичких фактора, али и да су готово у потпуности концентрисани у региону Јужне и Источне Србије (89,4%) (RZS 2013).

Бугари имају висок степен алтерофоније, јер се национална припадност у великој мери не поклапа са матерњим језиком, па је број лица декларисаних за бугарски језик (13,3 хиљада) значајно мањи од њиховог укупног броја (18,5 хиљада). Другим речима, око 65% Бугара се декларисало за бугарски као матерњи језик, а готово трећина за српски, односно преовлађујући језик средине у којој живе. У општинама са доминантно бугарским становништвом ситуација је у погледу матерњег језика различита. У Босилеграду је број оних који су се определили за бугарски језик (6599) већи од оних који су се по питању националне припадности изјаснили као Бугари (5839), док је у општини Димитровград висок степен пописне алтерофоније, будући да 20% Бугара не наводи бугарски као свој матерњи језик (само 3437 се декларисало за бугарски). Овај „губитак”

3 Према пописној методологији под матерњим језиком се подразумева језик којим је лице проговорило у раном детињству, односно ако се у домаћинству говори више језика, онај језик који лице сматра матерњим. Поједини аутори су мишљења да би у вишејезичким државама требало у попис укључити најмање два питања о језику. Већина европских земаља прикупља пописне податке о језику као што су: матерњи језик (језик којим је лице проговорило у раном детињству), говорни језик (језик којим се особа најбоље служи), језик комуникације (језик који лице најчешће користи у кући и/или на послу) и други слични варијетети који често могу имати само танку везу са етничким пореклом (Haug, Courbage, and Compton 1998).

бугарског језика вероватно је последица више различитих фактора, као што су занемаривање бугарског у наставном програму, информисању и културним садржајима, али и субјективног става, личног избора појединца приликом пописног декларисања (ISAK 2013, 22). Појава алтерофоније била је присутна и у ранијим пописима, а разлоге треба тражити у асимилационим процесима, другачијем језичком самоодређењу лица из мешовитих бракова, промењеној пописној методологији и друго. После бугарског језика, припадници бугарске мањине најчешће су се опредељивали за српски, уважавајући комуникацијску реалност средине у којој живе и не сматрајући да је њихово национално опредељивање на тај начин доведено у питање.

У циљу очувања сопственог културног и националног идентитета важно је да припадници националних мањина користе и унапређују свој матерњи језик. Међутим, истовремено, неопходно је познавање званичног службеног језика државе у којој живе у циљу пуне интеграције и укључивања у економско-политичке токове и све сфере друштвеног живота. Решење је у вишејезичности, у оквиру које би припадници националних мањина коришћењем свог матрењег језика сачували сопствени језички идентитет, док би истовремено познавање званичног језика омогућило бољу комуникацију и пуну интеграцију у мултилингвалну државу каква је данас и Србија (Bugarski 2016, 111). Држава треба да успостави равнотежу између потребе за једним или више заједничких језика који представљају добру основу за функционисање друштва, са једне, и обавезе у погледу очувања и унапређења језичке разноликости, између осталог и заштитом језичких права националних мањина, са друге стране (OEBS 2012, 54).

Демографски фактори (бројност и просторна компактност) могу утицати на већу спремност државе да у пракси имплементира одређена права популационо већих и политички боље организованих мањинских заједница. Право на употребу сопственог језика и писма у приватној, јавној и службеној сфери једно је од кључних мањинских права, а гарантује се различитим међународним и националним правним актима. Србија је усвајањем Закона о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима (ZOREPORIMJ 2005) заштитила десет језика (албански,

босански, бугарски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски језик) и тако потврдила своју посвећеност очувању и заштити мултикултуралности и вишејезичности, преузимајући посебне обавезе у погледу језика и положаја лингвистичких, етничких, верских и других мањинских заједница. Србија је ратификовала и Оквирну конвенцију за заштиту националних мањина Савета Европе и друге релевантне међународне уговоре ради боље сарадње по питању положаја и права мањина, у оквиру којих је и право на службену употребу језика и писма.

У националном законодавству најважнији је Закон о заштити права и слобода националних мањина (ZOZPISNM 2002) као први закон који се тиче мањинских заједница у Србији. У протеклом периоду донети су и бројни други закони у вези људских имањинских права, а треба нагласити да је Србија прва држава-кандидат за чланство у ЕУ која је била у обавези да достави и посебан акциони план за остваривање права националних мањина (Gateva 2015, 267). Од великог је значаја и Закон о националним саветима националних мањина (ZONSNM 2018), по коме национални савети заступају мањине у областима важним за очување националног идентитета, као што су: службена употреба језика и писма, образовање, информисање и култура. Закон о службеној употреби језика и писма (ZOSUJIP 2018), прописује да ако удео припадника неке мањине у укупном становништву локалне самоуправе достиже 15% (по резултатима последњег пописа), у службеној употреби је језик те мањине у управном и судском поступку, у комуникацији са државним органима, у раду представничких тела, приликом издавања јавних исправа, називима места, улица, тргова, топонима и друго. Држава се обавезала и бројним другим законским актима на унапређење елемената мањинског идентитета и постизања равноправности између националних мањина и већинске популације.

ПОЛОЖАЈ БУГАРСКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У СРБИЈИ КРОЗ ПРИЗМУ СРПСКО-БУГАРСКИХ ОДНОСА

Билатерални односи Србије и Бугарске су историјски посматрано веома динамични, са пуно успона и падова, а у последњој деценији бележи се висок ниво стабилности

и добросуседске сарадње, што је од великог значаја за евроинтеграцијске процесе Србије. И док позитивно настројени констатују да Бугарска подржава Србију на путу ка Европској унији, они други подсећају да је међу првима признала Косово и да је уступила свој простор НАТО авионима током бомбардовања СРЈ.⁴

Србија са Бугарском нема закључен билатерални споразум о сарадњи у области заштите националних мањина, јер важећа законска решења у Бугарској не предвиђају постојање националних мањина, а сви грађани су дефинисани као Бугари различитог етничког порекла. Међутим, то не спречава Бугарску у покушајима да обезбеди једностране повластице за припаднике своје мањине у Србији, које нису гарантоване Србима у Бугарској. У том смислу, 2013. године Бугарска је предложила потписивање Споразума о сарадњи, пријатељству и добросуседским односима, који би између осталог обухватио положај и права бугарске мањине у Србији, при томе не прихватајући потписивање Споразума о културно-просветној сарадњи, иницираног од стране Србије 2003. године, који би се односио и на статус српске мањине у Бугарској.

Бугарска подржава процес евроинтеграције Србије, и у билатералним односима нема отворених питања која би ометала међудржавну сарадњу. Међутим, Бугарска сматра да Србија треба да се обавезе на веће поштовање права мањина у процесу приступања ЕУ кроз преговоре о одговарајућим поглављима, и да на том плану има простора за даљи дијалог и напредак. Конкретно, захтевано је да у оквиру Акционог плана за Поглавље 23, које се односи на заштиту права националних мањина, приоритет буду права бугарске мањине у области образовања, информисања и верских слобода (тежиште је на уџбеницима, медијима и верској служби на бугарском језику), али и њихове заступљености у власти и у јавним установама Србије.

С тим у вези, Бугарска је као чланица ЕУ (од 2007. године) најавила да ће током процеса приступања Србије

4 Историја српско-бугарских односа је богатија позитивним него негативним искуствима, али су ова друга упечатљивија и извор међусобног неповерења код оба народа, посматрано кроз призму негативног наслеђа прошлости: Српско-бугарски рат (1885), Други балкански рат (1915) и питања Македоније, предаја Западних покрајина Србији (1919) и злочини бугарске окупационе војске током оба светска рата (Novaković i ostali, 2013). Кроз историју, „Србија и Бугарска су ратовале 17 пута, а од тога Бугарска је 16 пута напала Србију без објаве рата” (Pavlica 1996, 716).

Европској унији инсистирати на већем поштовању мањинских права, а могуће је да ће званична Софија имати и захтеве везане за исправљање одређених „историјских неправди према Бугарима у Србији”, па ће Србија током преговора морати да уложи додатне напоре да се положај бугарске националне мањине унапреди (Novaković i ostali, 2013).⁵ У међудржавним сусретима истакнуто је задовољство у погледу положаја и третмана бугарске мањине, али уз истовремено потенцирање захтева који се тичу уцбеника, политичког представљања и информисања бугарске мањине на матерњем језику, уз договор да се евентуални проблеми решавају у директном дијалогу, а не преко Брисела.⁶ У складу с тим, у Националној изјави Бугарске којом је дата сагласност за отварање Поглавља 23, наводи се да ће у наредним фазама сагласност бити условљена усвајањем и применом очекиваних реформи на плану мањинских права и њиховим адекватним финансирањем (ФЕО 2018а, 56).

Бугарска је 1. јануара 2018. године преузела шестомесечно председавање Саветом ЕУ, истичући проширење Европске уније на Западни Балкан као приоритет, у смислу да буде посредник, политички лидер и координатор овог процеса, а као конкретан циљ наводећи и већу повезаност са западнобалканским земљама у областима транспорта, енергетике и образовања. У том смислу добар је пример подстицање европске политике дигитализације кроз постепено смањење цене роминга и повећање могућности за широкопојасни интернет (Minority News 2018, 3). Треба рећи и да је улазак Бугарске у Европску унију озаконио бугарски језик као један од језика ЕУ, чиме је и ћирилично писмо постало трећа званична азбука у Европској унији, након латиничне абецеде и грчког алфабета, што важи и за будуће чланство Србије у ЕУ (Minority News 2019, 5).

Представници бугарске мањине усвојили су Платформу за заштиту права бугарске националне мањине у Србији,

5 Потпредседница Бугарске Маргарита Попова, приликом сусрета са својим сународницима у Босилеграду, изјавила је да ће Србија постати чланица Европске уније, али да се то неће догодити без решења питања бугарске мањине (Паркошев 2012).

6 Национални савет бугарске националне мањине 2017. године покренуо је иницијативу за „историјско помирење српског и бугарског народа”, поводом кога би требало одредити датум „погодан за обе државе, када би у Босилеграду био откривен споменик” којом би се одала почаст жртвама свих ратова, без обзира на националну припадност. На иницијативу су позитивно реаговале и бугарска и српска страна (ФЕО 2018с, 60).

да би скренули пажњу на положај бугарске мањине и дали предлоге за његово унапређење, међу којима се највећи број односи на увођење бугарског језика у систем образовања, информисања и званичну употребу, на промене закона о изборима ради већег учешћа бугарске мањине у политичком животу, и друго.⁷ Међутим, бугарска национална мањина у Србији је једна од најбоље интегрисаних мањина, и у значајној мери користи право на употребу сопственог језика и писма, као и право на образовање и информисање на матерњем језику. Бугарски језик је у службеној употреби у општинама Босилеград, Димитровград и на територији насељеног места Иваново (град Панчево).⁸ У складу с тим, сва документа општинских органа се преводе на бугарски језик, постављене су двојезичне табле, на лични захтев изводи из докумената се издају на бугарском језику, а имајући у виду да 90% запослених у локалној самоуправи говори бугарски, комуникација са странкама се може одвијати и на том језику. Међутим, ради бржег и ефикаснијег службеног споразумевања припадници бугарске мањине често се одлучују за употребу српског, а не свог матерњег језика, па то води ка „самоасимилацији”. И на крају, један од конкретних захтева који долази како из дела бугарске заједнице у Србији тако и из матичне Бугарске, је да се Димитровграду врати старо име Цариброд.⁹

Припадници бугарске мањине у Србији имају могућност школовања на свом језику на нивоу предшколског, основног и средњег образовања.¹⁰ Када је реч о недостајућим уџбеницима

7 Платформа потписана у Нишу 2013. године, упућена је владама Републике Србије и Бугарске, Европској унији и међународним организацијама, а њени потписници били су тадашњи председник Националног савета бугарске националне мањине, лидери три бугарске партије, председници културно информативних центара у Босилеграду и Димитровграду и још десет удружења (Igrutinović 2017, 15).

8 Настава на бугарском језику у СФР Југославији први пут је организована школске 1945/46. године (пре тога, једино за време окупације, од 1941. до 1944. године), и то у 89 основних школа са 153 одељења, 6.397 ђака и 117 учитеља (углавном из Бугарске) и две опште гимназије са 38 одељења, 1.311 ученика и 22 професора (Pavlica 1996, 715).

9 Овај захтев поднели су бугарски посланици у Европском парламенту 2016. године, а и одборници СО Димитровград 2015. године усвојили су исту иницијативу. Чланови организације „Западне покрајине” (тако одређени кругови у Бугарској називају „своје бивше територије у Србији”), наводе да је мењањем имена Цариброд почела њихова асимилација. Ова територија, коју чине области око Зајечара, Сурдулице, Бабушнице, Пирота, Димитровграда и Босилеграда (2.566 м² са 92000 становника), припојена је Краљевини СХС после Првог светског рата по Нејским мировном споразуму из 1919. године (Ivanova 2007, 572).

10 Према подацима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у школској 2016/2017. години целокупна настава на бугарском језику одвијала се у две основне (ОШ „Георги Димитров” у Босилеграду и ОШ „Тест налог” у Београду) и две

на бугарском језику, од укупно 15 (колико је договорено Меморандумом и анексом Меморандума потписаним између Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Завода за уџбенике и Националног савета бугарске националне мањине), 12 уџбеника за основну школу је обезбеђено за школску 2016/17. годину, а издавање преостала три уџбеника остављено је за касније због сложености њихове припреме, с тим да је договорено потписивање и меморандума за средњошколске уџбенике. Предвиђено је да средства за штампање обезбеђује Министарство просвете, а да Национални савет за сваку школску годину доставља листу приоритетних уџбеника (ФЕО 2018b, 56).

У области информисања, Бугарска инсистира да Србија испуни међународно преузете обавезе и истиче да ће овај став заступати и током процеса приступања Србије ЕУ. У више наврата бугарска страна је указивала на негативне ефекте приватизације медија у Србији, изражавајући бојазан да би то могло довести до престанка емитовања програма на бугарском језику (ово питање је посебно актуелизовано продајом Нишке телевизије и РТВ Цариброд), уједно захтевајући да се обнове информативне емисије на бугарском језику на националној телевизији. Што се тиче мањинских медија, законом је утврђена обавеза Републике Србије да сваке године расписују конкурсе и додељују средства за суфинансирање медијских пројеката на језицима националних мањина (пројектно финансирање). Када је реч о штампаним медијима, Бугарска је захтевала да се настави активност Новинско-издавачке установе „Братство” из Ниша која је издавала недељник и два часописа на бугарском језику, али је због финансијских проблема привремено престала са радом када су оснивачка права пренета на Национални савет бугарске националне мањине.¹¹

Бугарска мањина у одређеној мери учествује у власти на готово свим нивоима у Србији и могло би се рећи да је

средње школе (гимназија „Свети Кирило и Методије” из Димитровграда и гимназија у Босилеграду), а у пет основних школа у управама Ниш и Лесковац настава предмета „Бугарски језик са елементима националне културе” (MPNITR n.d.).

11 Бугарска је тражила да од стране Србије НИУ „Братство” буду опрштени нагомилани дугови, и да трошкове заједнички покривају српска и бугарска страна. Као прелазно решење Национални савет је 2016. године основао Новинско-издавачку установу „Ново братство”, која два пута месечно издаје штампани лист на бугарском језику „Ново Братство” (ФЕО 2017, 42).

њихов утицај у најмању руку сразмеран њиховом броју. Своје истакнуте представнике имају у партијама које учествују у подели власти на локалу, а мањинске бугарске партије све чешће улазе и у коалиције са централним странкама како би обезбедиле што бољу позицију (Novaković i ostali 2013). Ипак, од бугарске стране покренуто је и питање њиховог већег учешћа у органима власти и органима управе, у циљу бољег заступања интереса бугарске мањине.¹²

Захтеви бугарске стране односе се и на вероисповест, односно тражи се вршење верске службе на матерњем језику, као и „враћање” манастира и цркава Бугарској православној цркви, при чему централну улогу у интернационализацији ових питања имају представници Бугарске у Европском парламенту, Парламентарној скупштини Савета Европе и институцијама ЕУ. Међутим, када је реч о слободи вероисповести, вршење верске службе на бугарском језику није могуће јер на том подручју нема организационог облика Бугарске православне цркве (која иначе није уписана у регистар цркава и верских заједница у Републици Србији), нити се поставља питање таквог деловања због канонског поретка православних цркава, па припадници бугарске мањине остварују своја верска права у нишкој, врањској и тимочној епархији. Вршење верске службе се обавља мешовито на српском, црквенословенском (заједнички језик православног богослужења разумљив Србима и Бугарима) и бугарском језику.

Бугарска сматра да су припадницима бугарске националне мањине дуги низ година ускраћивана права, као резултат асимилационе политике (за коју одговорност носе и бивша СФРЈ и Бугарска), па су се плашили да се изјашњавају као Бугари (највише због губитка посла), тако да се њихов број драстично смањило. С друге стране, Бугарска истиче да је последњих година српска држава много тога променила, као и да су национални савети националних мањина у Републици Србији изузетно важно достигнуће демократије

¹² Бугарска мањина у Србији има три политичке партије - Демократску партију Бугара (ДПБ), Партију Бугара у Србији (ПБС) и Демократски савез Бугара (ДСБ), а припадници ове националне мањине су заступљени у представничким телима јединица локалне самоуправе у Босилеграду и Димитровграду. Уједно, делује и више организација и удружења која доприносе афирмацији њихове културе, међу којима су најважнији Културно информативни центар бугарске мањине „Цариброд”, Матица Бугара у Србији, Културно-информативни центар Бугара „Босилеград” итд. (FEO 2018d, 54).

и поштовања мањинских права, али уз напомену да морају бити знатно активнији и кадровски компетентнији да би у потпуности користили права која им стоје на располагању и да би на прави начин представљали припаднике своје етничке заједнице (Minority News 2018a, 6).

Као велики проблем са којим се суочава бугарска мањина у Србији истакнута је и економска неразвијеност општина Босилеград и Димитровград, где због високе стопе незапослености долази до иселјавања и депопулације становништва. Бугарска удружења процењују да у Србији има више од 70 хиљада етничких Бугара, а не 18,5 хиљада (по попису), а њихову „скривеност” објашњавају „животним разлозима”, јер се у југоисточној Србији као најсиромашнијем региону земље „до доброг посла, солидног новца и бољег живота стиже тешко”, а припадност мањинама није увек „добра препорука” (Miladinović 2010). С тим у вези, бугарски званичници указују да је у овом региону за бржи економски развој и већа инвестициона улагања потребно заједничко ангажовање две државе, усклађено са процесом европских интеграција Србије. У погледу економске развијености, од 2007. године реализују се програми (преко Фонда за развој Србије) за подстицање предузетништва у недовољно развијеним општинама, чији су корисници правна лица, укључујући и припаднике националних мањина, а у току је и израда Националног плана регионалног развоја за регион Јужне и Источне Србије и регион Шумадије и Западне Србије.

Истраживања спроведена током последње деценије указују да су степен и облици загарантованих људских и мањинских права бугарске националне мањине у Србији солидно постављени, уз могуће додатно побољшање механизма за њихово остваривање. Истовремено, потребно је реализовати дијалог на више нивоа са националним елитама у Бугарској, са циљем да се проблем положаја Бугара у Србији третира као: питање мањинских права (у складу са законима Србије и Оквирном конвенцијом о заштити права и слобода националних мањина Савета Европе); питање легитимног интереса Бугарске (сходно Оквирној конвенцији, али не као политичко него правно питање); и питање социо-економског развоја сиромашних региона у Србији (и економских односа две државе). Тако би обе стране могле да остваре добросуседске односе и економски просперитет,

а поштовање мањинских права у Србији додатно би се материјализовало кроз још бољи положај бугарске националне мањине, добре билатералне односе и стварање услова за бржи економски развој овог региона (Novaković, Petrović i Jakišić 2013, 6).

С друге стране, Бугарска тврди да, као и Србија, посвећује посебну пажњу поштовању људских права и да је њихов Устав и законодавство у тој области модерно и усклађено са најважнијим европским документима, у смислу да онемогућава дискриминацију по основу пола, националности, социјалног положаја, религије и слично. Кључна тачка у којој националне заједнице, а посебно веће етничке групе (турска, јерменска, јеврејска и друге) могу остварити своја права је изражавање свог идентитета кроз употребу језика и образовање на матерњем језику (Minority News 2018a, 4). Али, имајући у виду да Бугарска не признаје постојање националних мањина, број и положај Срба у Бугарској тешко је утврдити, иако постоје мање енклаве аутохтоног српског становништва у западном делу Бугарске (Трн, Брезник), а у последње време се све више говори и о српској дијаспори досељеној у Бугарску.¹³ На иницијативу Министарства за дијаспору 2010. године одржана је оснивачка скупштина првог Удружења Срба у Бугарској, које ће радити на очувању, јачању и развоју националног, језичког, верског, културног и духовног идентитета српске мањине у Бугарској.

Међутим, остаје отворено питање да ли Бугарска води двоструку политику према својој мањини у иностранству на једној страни, на пример захтевајући бољи положај Бугара у Србији као услов за подршку њеним евроинтеграцијским настојањима, и на другој страни према националим мањинама у самој Бугарској.¹⁴ С обзиром да је питање статуса мањина у Бугарској уставно-правног карактера, ако би и одлучила да

13 По последњем бугарском попису из 2011. године, Срби су у коначној класификацији националности сврстани у категорију „остали” па се не може утврдити њихов тачан број, док према проценама Министарства за дијаспору Републике Србије број Срба у Бугарској износи око 20 хиљада.

14 Ивајло Трифонов, бивши вицепремијер Бугарске и амбасадор у СР Југославији, сматра да се не може говорити о двоструким стандардима, док професор Кристо Манчев, историчар и научни сарадник у Институту за балканистику Бугарске академије наука, каже: „Разуме се да двоструки стандард постоји. Ми стално говоримо о правима Бугара ван Бугарске, а не дајемо иста права не-бугарима у земљи. Имају ли бугарски Турци своју школу? Да ли они имају свој радио или телевизију, своје новине? Ништа слично. А седам хиљада становника Цариграда све то има” (Раркошев 2012).

призна колективна права националним мањинама на својој територији, то би подразумевало измене бугарског Устава и усвајање додатних законских и подзаконских аката која дефинишу заштиту и права националних мањина.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bugarski, Ranko. 2016. „Jezik, multikulturalizam i interkulturalizam.” U *Stanje i perspektive multikulturalizma u Srbiji i državama regiona*, ur. Vojislav Stanovčić i Goran Bašić, 111–118. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka.
- Đurić, Vladimir, Darko Tanasković, Dragan Vukmirović, i Petar Lađević. 2014. *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Forum za etničke odnose. 2018. *Izazovi manjinske politike u bilateralnoj i regionalnoj saradnji*. Beograd: FEO.
- Forum za etničke odnose. 2017. *Nacionalne manjine u odnosima Srbije sa susedima*. Beograd: FEO.
- Gateva, Eli. 2015. *European Union Enlargement Conditionality*. London: Palgrave MacMillan.
- Haug, Werner, Courbage Youssef, and Paul Compton. 1998. „The demographics of national minorities in certain European states.” *Population Studies*, No. 30/1998. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Ivanova, Censka. 2007. „Status bugarskog jezika u Srbiji sa sociolingvističkog i lingvokulturološkog aspekta.” U *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Vojislav Stanovčić, 571–579. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka.
- Igrutinović, Milan. 2017. *Srbija i Bugarska - Bilateralni odnosi i otvorena pitanja između Srbije i Bugarske u kontekstu pristupanja Srbije EU*. Beograd: Centar za primenjene evropske studije – CPES.
- ISAC fond – Centar za međunarodne i bezbednosne poslove [ISAC]. 2013. *Bugari u Srbiji i srpsko-bugarski odnosi u svetlu evropskih integracija Srbije*. Beograd: ISAC fond i Friedrich Ebert Fondacija.
- Janjić, Dušan. 1996. „Sociološko-politikološki aspekti manjin-

- ске politike i zaštite manjina u SR Jugoslaviji.” U *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovčić. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka.
- Miladinović, Zorica. 2010. „Beg od svog identiteta ili Bugari u Srbiji.” *Danas*. Poslednji pristup 27.08.2010. <https://www.danas.rs/nedelja/beg-od-svog-identiteta-ili-bugari-u-srbiji>.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS [MPNITR]. www.openda-ta.mpn.gov.rs.
- Minority News. 2018. „Bugarska počela prvo predsedav EU.” *Minority News*, br. 42. www.minoritynews.rs, str. 3.
- Minority News. 2018a. „U Evropskoj uniji nema malih I velikih.” *Minority News*, br. 42. www.minoritynews.rs, str. 4–6.
- Minority News. 2019. „Proširenje Evropske Unije ostaje prioritet Bugarske.” *Minority News*, br. 53. www.minoritynews.rs, str. 5–7.
- Novaković, Igor, Žarko Petrović i Tijana Jakišić. 2013. „Odnosi Srbije i Bugarske, položaj bugarske manjine u Srbiji i proces evropskih integracija.” *ISAC Policy Perspective*. www.isac-fond.org.
- Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju [OEBS]. 2012. *Ljubljanske smernice za integraciju raznolikih društava*. Visoki komesar za nacionalne manjine. Hag: OEBS.
- Papkočev, Georgi. 2012. „Bugarska manjina na putu Srbije ka EU.” *Politika*. Poslednji pristup 20. 04. 2012. <https://www.dw.com/sr/bugarska-manjina-na-putu-srbije-ka-eu/a-15899881>.
- Pavlica, Branko, 1996. „Bugarska nacionalna manjina u Jugoslaviji.” U *Položaj manjina u Saveznoj Republici Jugoslaviji*, ur. Miloš Macura i Vojislav Stanovčić, 709–722. Beograd: SANU, Odeljenje društvenih nauka.
- Raduški, Nada, 2007. *Nacionalne manjine u Centralnoj Srbiji – etničke promene i demografski Razvoj*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Raduški, Nada, 2011. „Demografske komponente nacionalnog identiteta.” *Srpska politička Misao*. 31 (1): 321–336.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2012. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011.godini u Republici Srbiji -*

- Nacionalna pripadnost, podaci po opštinama i gradovima.*”.
Knjiga 1. Beograd: Republički Zavod za Statistiku.
- Republički zavod za statistiku [RZS]. 2013. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini u Republici Srbiji, Verioispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost.* Knjiga 4, Beograd: Republički Zavod za Statistiku.
- Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima [ZOREPORIMJ], „Službeni list Srbije i Crne Gore - Međunarodni ugovori”, br. 18/2005.
- Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina [ZOZPISNM], 2002. „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 11/2002.
- Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina [ZONSNM], 2018. „Službeni glasnik Republike Srbije”, br.72/2009, 20/14 – US, 55/14 i 47/2018.
- Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma [ZOSUJIP], 2018. „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 45/1991, 53 i 67/1993, 48/1994, 101/2005, 30/2010 i 47/2018.

Nada M. Raduški*

Institute for Political Studies, Belgrade

POSITION OF THE BULGARIAN NATIONAL MINORITY AND SERBIA'S ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION*

Resume

Based on the analysis of census statistical data, the paper studies the development, position, socio-economic and ethno-demographic characteristics of members of the Bulgarian national minority in Serbia. Following and comparing the results of successive state censuses, depopulation trends in the demographic development of Bulgarian nationality were observed, whose

* E-mail address: nadaraduski@gmail.com.

* Овај рад је примљен 25. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

number has decreased by more than three times since World War II, as a result of decades of declining fertility, aging, migration, ethnic alternation, and other factors. In addition to the number and spatial distribution, the paper also investigates the characteristics of the age, educational, and economic structure, as important indicators of the position and socio-cultural development of the Bulgarian population in Serbia. The analysis of census results on the mother tongue as an important ethnocultural feature for the realization of certain minority rights in various spheres of social life is also important. The second part of the paper deals with the legal and political position of the Bulgarian minority through the prism of Serbian-Bulgarian relations, bearing in mind the impact of regulating the status and respecting minority rights on regional cooperation and bilateral agreements between Serbia and Bulgaria. At the same time, it is an important condition for Serbia's European integration and EU accession, which implies that improving the position of national minorities and good relations with neighbors, especially those whose members live as national minorities in Serbia, is a priority of Serbia's foreign policy. Research conducted over the last decade indicates that the degree and forms of guaranteed human and minority rights of the Bulgarian national minority in Serbia are well established, with possible further improvement of mechanisms for their realization.

Keywords: Bulgarian national minority, population development, position, rights, national laws, European Union, Serbia, Bulgaria

Саша Марковић*

Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор

Жељко Вучковић**

Педагошки факултет у Сомбору, Сомбор

У ПОТРАЗИ ЗА „КУЛТУРНИМ НАЦИОНАЛИЗМОМ” СРПСКЕ ПОЛИТИЧКЕ МИСЛИ

Сажетак

Промишљање ове теме иритирао је текст Исидоре Секулић под називом „Културни национализам”. Он је изашао у часопису *Нови Србин* 1912. године који је уређивао Васа Стајић у Сомбору. Српска национална идеја и њена политичка експресија, уочи „Великог рата” суочавала се са изазовима који су утицали на њену модификацију. Инсистирање на културној садржини националне идеје био је наратив који се на простору данашње Војводине, тада Јужне Угарске већ дуже време неговао. Активност под називом „књиге за народ” Матице српске, иза које је стајала делатност Тихомира Остојића имала је за циљ да едукативно оплемени националну идеју. У том процесу развијао се полемички тон са становиштем националног романтизма који се руководио емотивним набојем, а мање рационалним уравнотежењем националне идеје. Све то нам говори о врло динамичком процесу који у историјским околностима има упечатљиве изразе испољавања. Они могу да буду слични, али никако нису идентични и у том смислу је позивање на аналогију био мач са две оштрице који је чинио креативност и промишљање не само мање делотворним, већ и непожељним. Културна димензија националне идеје је њен политички израз који је

* Имејл-адреса: milnik.markovic@gmail.com.

** Имејл-адреса: zeljko.sombor@yahoo.com.

одговарао конкретној историјској епохи, али је у позадини имао једну занимљиву мисао, а то је потреба за сталним образовањем и ширењем хоризонта политичке мисли и визије националне идеје.

Кључне речи: идеја, култура, национализам, идентитет, Срби

ОТИСАК КОНТИНУИТЕТА КОД САВРЕМЕНИКА

Присутни, и у довољној мери уочени изазови националног идентитета Срба носе са собом неизвесност одговора. Међутим, уколико се осврнемо на прошлост модерне народне историје уочићемо непрекинути континуитет изазова који нису остајали без одговора или бар њиховог покушаја. То може да буде снажно упориште у намери да се осмисли идејни став који има у себи вредносну тежину којом изазов може да се превлада. Истовремено, упориште може да склизне у помућен глиб неразумљиве слакторечивости која, осим реторике која прија, српском националном идентитету не може да приушти нешто више и дуговечније. У таквим тренуцима, када избору прети да прерасте у наизглед успешан одговор, а заправо у странпутицу милу једино сопственој самодовољности, од пресудне је важности неговати наратив личности које су, без обзира на сумњичаво окружење због неуклапања у слаткоречив пој, истрајавали на сопственој промишљеној визији националне идеје и политичке доктрине. Бити доследан том наративу значило је учити и непрећутати све недостатке на којима се гегала српска национална идеја.

Тешке речи су биле неминовне јер су биле израз искреног приступа и патриотске намере. Међутим, оне су најчешће доживљаване као неумесна и неприкладна национална траума и то баш видљива у тренутку када нам је било најпотребније јединство и окупљање јер га изискује један и јединствени „историјски тренутак”. Он се, испоставиће се, изнова појавио потискујући у заборав своје, не тако давне и готово идентичне појаве које су биле истим жаром самообмане промовисане. Морална одговорност и интелектуална доследност су, тако довеле нашег истакнутог филозофа, Михаила Ђурића (1925–2011) у ситуацију да саопшти, на овај начин устрепталом српству његову слабост.

„Наставио [односи се на српски национални идентитет – примедба аутора] је да самоубилачки лута на маргинама својих претходних историјских промашаја” (Ђурић 2009а, 197). Упркос дискриминацији и кажњавању у претходном дивергентном идеолошком времену, Ђурић није кренуо путем неподељене подршке трансформацији интернационализма у српску националну идеју у свом окружењу. Био је недовољно поверљив према искрености ове намере премда му је намера била прихватљива. „Уместо да се одмах окрене себи и одлучно истакне захтев за обнову своје националне државе, српски народ је допустио да га заведу и обману његови политички представници и заступници... Није успео да се отресе старих заблуда и предрасуда, већ се штавише, још дубље заплео у њих” (Ђурић 2009б, 198). Истичемо да је Ђурић овај свој својеврстан есеј о карактерологији сународника написао 1992. године када је рат на простору бивше југословенске државе постао свакодневница, а њен императив је био подршка медијски форсираном становишту о сопственој праведности на коју насрће Сцила и Харибда непоштења и неправде.

Ђурић није имао превише поверења у гласноговорништво и непримерено поједностављивање сложених друштвених процеса. Свестан кризе европског духовног идентитета, он је критиковао његову подложност нихилистичком утицају. „...Европски нихилизам је догађај који обележава читаву повест европског Запада, како повест античког тако и повест модерног света, а не само њена последња два века” (Ђурић 2009с, 162). Сматрао је да овај нихилизам може да утиче на неразумевање овдашњих прилика. Ипак, Ђурић своју оштроумну критику није исцрпео у том правцу. Сасвим супротно, критичка опажања према европским недостацима, била су подршка његовој усредсређености на српске теме. У својој опсервацији, Ђурић је таргетизовао уобичајена стереотипна полазишта народног карактера. „Међу Србима никада није било превише слоге и саборности. Ни у оној давнашњој, а камоли новијој Србији. Свагда је било више спорења и оспоравања него слагања и саглашавања... Раскол је зла коб српске историје. Један такав раскол нас је прескупо стајао у нашој недавној прошлости, а овај скорашњи нам је скоро сасвим опустошио лик, сломио срце и загадио душу. Неће се нимало претерати ако се каже да су подељени и завађени Срби, не презајући ни од најгорих могућих

подметања и опањкавања, нанели Србији знатно више зла него сви њени данашњи спољни непријатељи заједно” (Ђурић 2009d, 200).

Тежина ових речи проистицала је из намере Ђурића да обесмисли blasfemiју националне идеје која се одвијала управо кроз њено безобзирно популистичко експлоатисање. Свакодневна употреба излизала је израз до фразеолошке љуштуре о којој су сви имали став. Премда је он био и додатно осенчен појединачним заблудама, у негованом симулакруму, његова приврженост истини била је беспоговорна, а инат и тврдоглавост су били једини ослонци њеног очувања. Заправо је то била исфорсирана стварност која је требало да потисне, чак и онемогући процес у којем се епистемолошки оплемењује национална идеја Срба, а утемељени аргументи препознају као чувари њене вредности увек спремни на корективно уважавање одговорне политичке мисли. При том су они били отворени и изложени утицају управо из разлога што је њихова чврстина била неупитна, а сумња у њу једино је била могућа чврстином идентичног квалитета за којим се непрестано трагало уз радост приликом његовог откривања.

Управо ово трагалаштво у којем је национална идеја била видљива као процес сопственог откривања заснована на новим сазнањима, протежирао је Ђурић. За њега је национална идеја била носилац српског идентитета, као и код свих других народа, и њену појавност је требало неговати и то упоредо са раскринкавањем њеног извитопереног облика као несумњиве претње. Носећу улогу у том процесу повратка правих вредности имало је образовање као највећи противник стереотипизацији подесних упоришта националне идеје. „Управо као присталице и поборници класичног обрасца образовања морамо знати да се не може одгајати никакав универзални човек који није претходно освешћен као човек одређене нације, одређеног језика, одређене историје” (Ђурић 2009е, 201). Склони смо уверењу да је овим речима Ђурић, као што су често чинили умни појединци у „смутним историјским временима” сопственог народа био присталица традиционализма као препознатљивог уточишта. Његов критички приступ прошлости учинио је успешнијим прочишћење тумачења догађаја и допринео маргинализовању идеологизације, острашћености и инструментализације, углавном парцијалних приступа. Подозрење у потребу

ширења образовног хоризонта учили су и други наши интелектуалци који су критиковали идолопоклонички однос елите према представницима политичке моћи. „Секуларно свештенство – приспело из титоистичког наслеђа – не може дакле, да прихвати интегралност просвећености коју чине космополитска и национална просвећеност: симболизоване Доситејевом фигуром” (Lompar 2012, 86).

Потрага за холистичким приступом била је носећа инспирација неговању конзервативних врлина и вредности код Ђурића. Међутим, оне нису биле део ригидног процеса преузимања некадашњег, већ су оне биле последица успешног сусрета са модернизацијом у којем је дошло до њиховог модификовања и делотворност синкретизма. Овај активизам могао је да доведе и до погрешних процена, али су оне убрзо пропадале услед неодрживости њиховог заједничког постојања са амбицијом космополитског друштва које држи до себе. „Не можемо се напросто вратити великој прошлости нашег народа, не можемо некритички прихватити све облике свог некадашњег живота, не можемо пасивно присвојити сопствену националну традицију. Морамо је осавременити да бисмо је доиста поседовали. Враћање традиције није могуће без њеног стваралачког преиначавања” (Ђурић 2009f, 201–202). Указивањем на достојанство личног става о карактеру националне идеје који је супротстављен носећој представи у намери да је побољша, а догодио се у блиској прошлости, намеравамо да крунишемо својеврстан образац о истовременој неопходности како националног одређења тако и његовог критичког преиспитивања са аспекта културне еманципације и сазнајног усавршавања.

ПЛОДОРЕД КУЛТУРНОГ ОБРАСЦА

Овај наратив био је чедо плуралистичког приступа у којем је доминирала одговорност промишљеног става ојачана кроз полемику са идентично утемељеним приступом оплемењена минималном претензијом корифејства која је временом јачала или пропадала. Његово демократско уобличавање, које је подразумевало инсистирање на слободи и истовремено побољшање самоодговорности, трајало је готово деценију и по. Било је везано је за развој грађанског

друштва, толико рањивог наратива у сталним идеолошким насртајима на српски идентитет и преиспитивање српске националне идеје уочи „Великог рата”. „Насилно пресецање грађанског капиталистичког развоја друштва и суров обрачун с тим друштвом, посебно с његовим водећим слојем нанели су српском народу тешке ударце од којих ће се, по свему судећи, морати опорављати током неколико генерација” (Krestić 1999). Треба истаћи да је и у европским оквирима, почетком двадесетог века било приметно атаковање острашћености и пароксизма на грађанске слободе и једнака права уз амбицију националистичке доминације као јединственом путу империјалне хегемоније и дискриминације.

Драматична ратна времена су запретила националној идеји али су и пружица прилику њеном даљем развоју уз неминовне жртве. Шанса није пропуштена, а постојећа промишљања омогућила су окупљајући карактер националне идеје. Ове напоре на својеврстан начин симболизује чланак Исидоре Секулић „Културни национализам”, објављен у сомборском, а потом и панчевачком часопису „Нови Србин” 1912. године, а којег је уређивао Васа Стајић. Испис је био инспирисан постојећим стањем српског националног идентитета и околностима које су могле да допринесу његовом развоју. Успеси војске Краљевине Србије у Првом балканском рату, у великој мери неочекивано за водеће европске државе довели су до својеврсне затечености њихових дотадашњих војно-дипломатских погледа на Србију. Њихова корекција била је неминовна, касабски, односно провинцијални наратив о српству морао је да се трансформише или је могао да буде непријатно превазиђен. У том погледу било је и оних који су такав приступ одбацили управо из разлога што је, за њих „пијемонтско-слободарски” карактер националне борбе Срба био израз државно-територијалне претње. Аустро-Угарска монархија је била очити пример ових назора, а сваки национални интерес Срба, без обзира на меру његовог домета, ометан је из посесивних политичких разлога који су јачали напетост на Балкану.

Начин на који су поједини српски интелектуалци покушавали да тензију ублаже налази се у апелу којим се захтевала одговорност и уравнотеженост приликом експресије српске националне идеје. Придружујући се националном заносу услед успеха, Исидора Секулић је скренула пажњу

да је, након достојне прославе, било потребно преузети одговорност у изразу сопствене националне идеје (Marković 2011). Треба истаћи да њен став најчешће није наилазио на разумевање и тумачен је као потпуно излишан опрез колико год он био близак ситуацији на терену. „Реализам је период депресије српске националноослободилачке идеологије” (Deretić 2018a, 274).

Инспирисана постојећим промишљањем српске националне идеје и склона јачању одговорности, Исидора је остала доследна и упозорила је да национализам треба да се одупре ирационалном мистицизму. „У том национализму требало би да нема мистике, треба савлађивати мистицизам. Тај национализам треба да је и по суштини и по облику чиста, висока култура. Култура у најбољем смислу речи. Морал, хуманизам, етика, честитост. Ваљаност и честитост и првокласност не само српска, него човечанска...” (Sekulić 1913a). Исидора Секулић је са правом указала да „националност није, као што се обично мисли, загађивање, мржња на све ненаше и претња песницом из велике одвојености и отуђености. Национализам је и у том, у суровом елементу народног живота, али стални, еволутивни национализам је ведро лице, отворена памет, отворено срце, несебичност, култура у најлепшем облику” (Sekulić 1913b).

Она је овим чланком намеравала да повеже и опште људске вредности са самосвојношћу националног израза указујући на њихову условљеност. „Не помаћи, него дићи треба линију националног нашег живота. Други, нов, сложенији облик треба да добије наша тежња за националним напретком. Треба да дође ново схватање, мисао уопће, не о нашем одношају према појединим пријатељским или непријатељским народима, него према човечанству... Јер само ствар човечанства је стално велика, опћа и света, и тек кад се и ми с њом свежемо, наши циљеви постају апсолутно оправдани и моћни. Иначе, код културног националца настају часови смућености, незадовољства, сумње и патње, због уског једноликог схватања... Док смо уско и само својски национални, а не и човечански национални, не можемо имати високих максималних радова” (Sekulić 1913c, 28).

Ово својеврсно упозорење Исидоре Секулић имало је утицаја и на касније стваралаштво истакнутих писаца. „Ми културу не видимо у државним границама, нити

нам се границе српског језика чине границама културе; политичке, друштвене, језичке границе нису у критеријуми културних вредности. Под националним својствима културе подразумевамо „примарне особености” народа и његове специфичне историјске садржаје и вредности исказане нашим језиком. Величину националне културе ценимо по опсегу општељудског у њој, по тежњама ка интегралној људскости, по спремности и снази усвајања културе читаве људске заједнице” (Ćosić 2009, 38). Осведочени наратив, код Исидоре био је уперен у правцу обуздавања егзалтације из које је могла да следи недовољно сагледива ароганција националне идеје према изразима истоветних осећања других народа, а чији је пример спутавајуће политике била управо Дунавска монархија.

Укључивањем и других народа у састав Краљевине Србије, након балканских ратова, без обзира на њихову подозривост, чак и уочено непријатељство и, у складу са тим очекивано међусобно неповерење, суочило је друштво са космополитизацијом српске националне идеје као могућим одговором. То се односило на даљи развој сопственог националног набоја и могућност слободне еманципације других нација истовремено не игноришући њихову прекомерну аспирацију као атак на сувереност једне одговорне демократске земље чему је Србија тежила уз огромне напоре и унутрашње противуречности. У таквим околностима одговор је могао да буде колико и неговање космополитизма без националног устезања, толико и опрез који је постепено маргинализовао било који вид отворености идентитета због бојазни од његовог урушавања услед неприхватљивих утицаја.

За интелектуалне представнике и једног и другог становишта патриотизам је био носећи мотив. Међутим, њихове острашћене последице могле су да буду, како идеологизација глобализма уз потпуно негирање сопствених достигнућа, тако и идеологизација национализма уз одијум према свему што долази из спољашњег света. На тај начин се, кроз немио историјски процес урушавала уравнотеженост приступа националној идеји која је интегративно спајала националну идеју посвећену осмишљеној и обогаћеној традицији са искуствима других народа, понајпре осведочених у креативном културном стваралаштву.

Просветитељство, као мудро и трезвено узрастање личности и народа услед промишљања друштвених идеја је посустајало пред некритичким преузимањем идеологија у које се у потпуности веровало до концепта нихилистичких доктрина. Првопоменути правац захтева ангажовану мисао која не клизи у деструкцију већ излаже критичком мишљењу било који процес како повратка традицији, тако и модернизације, док поменута доктрина захтева беспоговорну пратњу којом одише притворност. Идентитет Срба је дотицао сваку од ових духовних струја, али се најчешће изливао у прозрочне воде лакше подношљивије, али и много рањивије идеолошке скраме које су, без обзира на очигледну духовну лакоћу довеле до прекомерне жртве српског народа у доласку до ње.

Свођење развоја српског идентитета на дихотомију, међусобно неподношљивих израза може да нам помогне у јаснијој слици, али и да потпуно изгуби из вида маргиналне изразе који су подједнако били осенчени и просветитељским склоностима и недовољно уравнотеженим националним амбицијама. Њихова изнијансираност је знала да буде и незанимљива за истраживачке подухвате јер се није уклапала у постојећу „културу сећања” која је или осуђивала или својатала до сада изречено. Тиме је редуковано богатство националне идеје које се управо опајало на, можда и једва видљивој, али толико значајној коректури за развој – мада нимало интересантној у популистичким претензијама трагања за дискурсом.

Отуд треба радити на исцрпљивању свих становишта, без обзира што у уоченом сижеу могу да изгледају истоветним. То је попут блискости личности која ни у ком случају није идентична, већ увек јединствена појава. Тај осећај у мисаоном наративу често је недостајао, а можда је и избегаван због превише наслага које је нудио, а да при том оне нису постајале палимпсест нечитљивих ставова, насупротив заједничкој идентификацији којој се тежило. Од мислеће униформности је правила отклон и Исидора Секулић, што смо могли да видимо из њеног става. *Заправо „културни национализам”, о којем је она писала подразумевао је, по нашем мишљењу, продор критички осмотреног космополитизма у српску националну идеју која је, истовремено, била изложена модификацији традиционалног наратива у намери њиховог сједињења и то до тачке очувања својства којег поштују*

и други – препознајући у њему и део сопствене баштине која је и до сада уочавала и, у мери, прихватала вредности српског националног израза као своје. Овај тип национализма је налазио своју сврху у надилажењу основних особина које су требале да омасове српски национални покрет и доведу од остварења државних циљева. „Масовни тип националног покрета се добива у друштвима вишег степена социјалне зрелости. Средње класе су увек носилац модерне политичке, али се никада у два народа не јављају у исто време...Тип масовног национализма даје формула: трећина писменог становништва најмање, плус борба за опште бирачко право и модерни устав...33,3%П+ОБП=МН” (Ekmedžić 2008, 304).

Космополитско и традиционално прожимање утицаја у српској националној идеји, одвијало се у јединственом културном миљеу – одавно својственом српском народу, а који није нарушавао националне потребе „других”. „Други су нас схватили као војнички народ, *Militärvolks*, и издашно се користили нашим ратничким услугама да би нас потом немилосрдно одбацили кад им такве услуге нису више потребне. А ми смо били примарно народ културе и сели смо као народ културе своје специфичне културе, и одржали смо се на просторима на којима смо успели да сачувамо национални културни идентитет” (Deretić 2018b, 5). Поменути миље критички је реаговао према претензијама, најпре својих експонената, а потом стигматизујући сопствену острашћеност указивао је на опасност таквих склоности код других, не дозвољавајући да народи буду заточници заслепљеног и егоистичног и етноцентричног национализма умишљеног у правдољубивост својих циљева. „Српска култура углавном је етноцентрична: суштину етноцентризма чине схватања да су 'своји' обичаји, начин живота и поглед на свет једини прави у људском смислу, да они имају универзални значај и да све што се од тога разликује губи та основна људска својства. То не значи да је етноцентрична култура затворена у саму себе, већ је више доказ за то да она верује како је универзална” (Nikolić 2012, 403). Ова морална исправност, која је црпила снагу и из критике амбиције острашћености у сопственом друштву, стално се суочавала са насртајима неподношљивог пароксизма према српству којег је неговала управо Аустро-Угарска монархија.

Својеврстан пример суочавања моралног става са

изазовима, услед реторике крајњости био је видљив у амбивалентном изразу Јована Цвијића о националном наративу. Његов став био је усковитлан историјским догађајима који су били везани за анексију Босне и Херцеговине 1908. године. У свом невеликом, али значајном тексту из претходне године под називом „О националном раду”, Цвијић је заговарао „истински патриотизам”, а не „патриотизам фразе”, а потом је упозоравао на сву одговорност и комплексност са којим се сусреће мала и млада нација. Његова мисао била је уперена против националне идеје засноване на мржњи према другим народима и у тој својој намери ослањала се на ставове других утицајних личности међу Србима. „Три национализма у Грка, у Бугара и у Срба, искључују се међусобно до невероватних граница” (Novaković 1906, 68). Цвијић је овај став је додатно образложио. „У свима изложеним погледима о националном раду, погледима који се оснивају само на праву и на народној снази, не сме бити ни трага од онога што се зове шовинизам. Право национално осећање не сме да буде осећање мржње према другим народима, затим не сме да буде прецењивање своје вредности и права а потцењивање особина и права других народа... Обожавање, култ, прецењивање самога себе код народа је исто тако злочесто као и код појединаца... Шовинистичке тежње одговарају демагогији у политичком животу” (Свијић 1907а, 22). Да би се то остварило, по њему, „универзитет мора да буде носилац националне мисли”, односно образована интелигенција која ће морати све више да „комуницира и да долази у додир са културним светом” (Свијић 1907б, 18). То је био пут формирања носећег патриотског осећања којим треба да је „прожет живот сваке и најскромније личности у држави” (Свијић 1907с, 18).

Видимо да је Цвијић указао на све већи значај науке у формулисању и националних ставова. То је подразумевало развој постепености и стрпљења током дуготрајног рада са неизвесним исходом. Тенденција развоја политичке мисли намеравала је да усвоји овакав приступ (Trgovčević 1986). На тај начин је дошло до својеврсног синкретизма научних достигнућа и политичке интуитивности. Тако остварено заједништво трудило се да не дозволи да интуиција загосподари мишљу и учини је слугом својом, али је обесхрабрена и научна сувопарност која намерава да загаси сваку емоцију и дерогира вољу. Искакање ирационалног испред рационалног

или обрнуто скривало је много непознаница које су нагризале тек уочену стабилност и континуитет идентитета Срба. Цвијић је, у потпуности свестан дисконтинуитета у процесу стварања идентитета, у својим истраживањима трагао за елементима дуговечности, који би очували српски народ током разних изазова. Он је искорак из идентитетског посртања, који изнова изненађује својим појавним облицима, желео да учини моралном чистотом и маргинализовањем злоупотреба (Marković 2015, 57–70). „Уз логику и пред логиком треба да иду моћ посматрања и интуиције, а у друштвеним питањима и јарко развијено морално осећање. Без њих је логика сува, неплодна и често нетачна” (Свијић 2000, 357).

Нашем истакнутом научнику је било страно суочавање са пароксизмом и био је посвећен критичар острашћености приликом формулисања националних и државних интереса. Међутим, анексија Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске монархије 1908. године, једностран дипломатско-политички потез који је карактерисала неприхватљива националистичка ароганција политичке елите Монархије, био је, по Цвијићу, неодржив чин, који дестабилизује међународне односе и директно је био уперен против права Срба на сопствени национални интерес и самостални привредни и културни развој. „Србија је... економски затворена као у мишоловци и предата на милост и немилост дуалистичкој монархији. Анексијом Босне и Херцеговине такав се положај Србије дефинитивно фиксира” (Свијић 1908а). Балканска политика Аустро-Угарске била је, по Цвијићу империјалног карактера са амбицијом освајања и антисрпског протекционизма. У својој суштини та политика је у потпуности одисала неразумљивом мржњом и њена државна подршка јачала је широм Дуалне монархије, преливајући се широм европског континента. „Општу дезинтеграцију политичког живота можда ништа боље не илуструје од ове нејасне, прожимајуће мржње према свему и према свакоме... Сада су сви били против свих, а највише против свог најближег суседа – Словаци против Чеха, Хрвати против Срба, Украјинци против Пољака...” (Agent 1999, 375). Мали народи, попут српског, у тим тренуцима сносили су последице не својих националних захтева, већ свог постојања које је у шовинистичкој визири велике Монархије било доведено у питање. Трезвено уважавајући ове околности, Јован Цвијић је, упркос свом

научном хуманизму и истраживачком оптимизму, који је био оплемењен како етнологијом, тако и антропологијом, уверен да наступа време конфликта, написао: „Српски се проблем мора решити силом” (Свијић 1908b, 62).

Треба истаћи да Цвијићево разочарање постојећом идеологизацијом националне идеје у међународним односима није значило и његово одустајање од критике постојећег српског националног израза. Он је намеравао да подстакне борбеност, али се свим снагама трудио да избегне његову ратоборност. И даље је био противник демагогије и популизма које су под сумњивим околностима захтевале јединство доживљавајући различите ставове као својеврсан непатриотски чин. „Демагогија је отровна биљка која буја на тлу полукултурних демократија” (Dvorniković 1995, 133). Песимистичка слика будућности, обојена нетрпеливошћу, није била страна ни Јовану Скерлићу, писцу, критичару и уреднику *Српског књижевног гласника*. „Данас су наши видици мрачнији, ужи и нижи, и сваки разуман јасно види да је прво потребно истрајати и живети као народ, и да очекујући човечнија и праведнија времена, треба, простонародно говорећи, сачувати прво своју кожу. И млади су то јасно видели, и национализам су ставили на прво место” (Skerlić 1913a, 221). При том су му, млади нараштаји удахнули нову енергију која је обесмислила илузију и усмерила се према реалном откривању сопственог карактера и могућности. „Нови национализам је рационалан, реалистички и демократски... Он није ствар маште но свести и разума, не вајкање за оним шта је било и прижељкивања оног шта се снови, но оно што може да буде и што је корисно да буде” (Skerlić 1913b, 61–62). Представљање овог новог национализма била је својеврсна културна мисија која је увелико зависила од својих промотера. Они су „требали да васпитавају, а не да предају и да упућују, а не да дају лекције” (Роровић 1914, 12).

Мислећи људи предосећали су конфликт и нису желели да за њега буду неспремни, али нису желели и да било шта подстичу у правцу његовог развоја. Они нису негирали своје критике упућене некритичком развоју националне идеје. „О прослави мишарске битке он пише подлистке сумњивога укуса, који и поред неколико освештаних фраза патриотских, чине утисак бласфемije” (Skerlić 1907a, 279). При томе је Краљевини Србији, упркос одлучности у заштити

националних интереса још много тога недостајало да прихвате различите ставове као плодносну полемику. „У нашој земљи, у нашем друштву, тако разривеном, тако пометеном, где је толико зла, лажи и глупости...” (Skerlić 1907b, 279). Ови Скерлићеви ставови проиштили су из његовог критичког односа према епохи националног романтизма која је била препуна „кипећег одушевљења” (Skerlić 1906a, 397), односно заноса зарад остварења високо постављених националних интереса уз неприхватљиво неуважавање геополитичке констелације и игнорисање интереса водећих европских сила. Било је то време када је „претерано одушевљење прелазило у раздражење” (Skerlić 1906b, 425), односно „хипертрофије и злоупотребе маште” (Skerlić 1906c, 425) до границе да је њена неподношљива форма окрутно насртала на реалност и чинила робовима сопствене поклонике. „Ми смо само хранили нашу машту и сада нас она прождире” (Skerlić 1906d, 425).

У ПОТРАЗИ ЗА ЗАКЉУЧКОМ

„Културни национализам” је прихватљиви појам којег, као синоним за образовно узрастање националне идеје представља Исидора Секулић. Он је синтагма наратива који је настао на покушају превазилажења романтичарског претеривања који је државни интерес предимензионирао до границе прилично упечатљиве уобразиље која, ипак, опчињена собом, у реалним геополитичким околностима није могла ништа боље да понуди до озбиљног суноврата у покушају свог остварења. Протагонисти ове приче, приликом суочавања са сопственим недораслим идејама у националном концепту били су представници српске грађанске мисли која се формирала на прелому 19. у 20. век. Поучени делимично успешним искуством националне борбе, потковани новим сазнањима, одговорни према властитим и светским културним дOMETИМА, одлучни да критички проговоре о сопственим слабостима ради њиховог превазилажења, а не неговања, људи попут Исидоре, Јована Скерлића, Васе Стајића, Лазе Костића, Тихомира Остојића, Слободана Јовановића и др, без обзира у ком државном оквиру живели, тежили су да ојачају српски идентитет нудећи му модернизацију, научну и културолошку актуелност, интелектуално уобличавање уз

емотивно надахнуће. Били су отворени за корекције кроз демократску дебату различитих ставова спремни да одступе услед понуђеног побољшања, али и спремни да истрају услед покушаја наметљивости. Одлучни у отпору идеологизацији, острашћености и пароксизму они су српску националну идеју неговали у оквиру одмерености која је пленила вредносном атрактивношћу насупротив насртајима било које врсте. Повратак идеји је потреба савременог националног израза који шизофрено лута међу странпутицама омеђеним нарцисоидношћу која, или плени до егзалтације, или подстиче отпор до одрицања.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Arent, Hana. 1999. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Ćosić, Dobrica. 2009. „Kako da stvaramo sebe”. *Srpsko pitanje u XX veku, lična istorija jednog doba*. 17–39. Beograd: Službeni glasnik, Biblioteka Svedoci epohe, Beograd.
- Cvijić, Jovan. 1907. *O nacionalnom radu*: Predavanje držano u „Kolu Srpskih Sestara” 18. Februara 1907. Beograd: Za Demokratsku Štampariju Pavle Ranković.
- Cvijić, Jovan. 1908. „*Aneksija Bosne i Hercegovine i srpsko pitanje*.” Beograd. Poslednji pristup 23. januar 2020. <https://www.rastko.rs/antropologija/cvijic/govori-clanci/jcvijic-aneksija.html>.
- Cvijić, Jovan. 2000. *Govori i članci*, Sabrana dela, knj. 3, t. 1. SANU. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Đurić, Mihailo. 2009. „Evropski nihilizam”. *O potrebi filozofije danas*. Beograd: Sabrani spisi, knjiga 11, 151–197.
- Đurić, Mihailo. 2009. „Ogledalo srpsko”. U *Izazovi nihilizma, iskustvo razlike*, knjiga 9 195–203. Beograd: Službeni glasnik.
- Dvorniković, Vladimir. 1995. *Borba ideja*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Deretić, Jovan. 2018. *Kulturna istorija Srba*. Beograd: IKP EVRO BOOK.
- Ekmedžić, Milorad. 2008. *Dugo kretanje između klanja i oranja, Istorija Srba u novom veku (1492-1992)*. Beograd: Zavod

za udžbenike.

- Krestić, Vasilije. 1999. „Duhovni problemi srpskog naroda Poseban otisak iz zbornika radova „Srpski duhovni prostor.” U *Naučni skupovi*, Akademija nauka i umjetnosti Republike srpske, Knjiga 1, Odeljenje društvenih nauka. Banja Luka, Srpsko Sarajevo. Poslednji pristup 25. januar 2020. <https://jadovno.com/akademik-vasilije-krestic-duhovni-problemi-srpskog-naroda/#.XkJ4xSN7nIU>.
- Lompar, Milo. 2012. *Duh samoporicanja*, treće dopunjeno izdanje. Novi Sad: Orfeus.
- Marković, Saša. 2015. „Hipokrizija kao pretendent na arhetip nedorečenog u političkoj misli kod Srba”. *Srpska politička misao* 47 (1): 57–70. doi: 10.22182/spm.4712015.4.
- Marković, Saša, i Snežana Besermenji. 2011. „Kulturni nacionalizam u političkoj misli kod Srba početkom 20. veka”. *Srpska politička misao* 34 (4): 377–394. doi: 10.22182/spm.3442011.19.
- Nikolić, Kosta. 2012. *Srpska književnost i politika (1945-1991)*, glavni tokovi. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Novaković, Stojan. 1906. *Balkanska pitanja, manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- Popović, Bogdan. 1914. „O vaspitanju ukusa”. *Ogledi iz književnosti i umetnosti*. –45. Beograd: S.B. Cvijanović.
- Sekulić, Isidora. 1913. „Kulturni nacionalizam”. *Novi Srbin*. Januar-juni 1913.
- Skerlić, Jovan. 1906. *Omladina i njena književnost 1848-1871, Izučavanje o nacionalnom romantizmu kod Srba*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.
- Skerlić, Jovan. 1907. „Književni pregled, humor i satira Branislava Đ. Nušića.” *Srpski književni glasnik*. Knjiga 12 sveska 4: 276–285.
- Skerlić, Jovan. 1913. „Novi omladinski listovi i naš novi naraštaj”. *Srpski književni glasnik*. XXX 3: 105–128.
- Skerlić, Jovan. 1913. *Današnji srpskohrvatski nacionalizam*. Rijeka: Izdanje knjižare G. Trbojević.
- Trgovčević, Ljubinka. 1986. *Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Narodna knjiga, Srpska književna zadruga.

Saša Marković*

Faculty of Education in Sombor, Sombor

Željko Vučković**

Faculty of Education in Sombor, Sombor

IN SEARCH FOR “CULTURAL NATIONALISM” OF SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Resume

A text entitled “Cultural Nationalism” written by Isidora Sekulic, prompted contemplation of this topic. It was published in a journal “Novi Srbin” in Sombor in 1912, whose editor was Vasa Stajic. On the eve of the Great War, the Serbian national idea was facing challenges which influenced its modification. Insisting on the cultural content of the national idea was a narrative that has been nurtured for a long time in the territory of present-day Vojvodina, former Southern Hungary. The activity called “Books for the people” by Matica srpska, supervised by work of Tihomir Ostojic, aimed at enriching the national idea with education. In that process, a polemical tone with the stance of national romanticism was developed and was guided more by emotional charge than by the rational balancing of the national idea. All this tell us about a very dynamic process that, in historical circumstances, has specific expressions of manifestation. They may be similar, but they are by no means identical, and in that sense, referring to the analogy was a double-edged sword that made creativity and deliberation not only less effective, but also undesirable. The cultural dimension of the national idea is its expression that corresponded to a specific historical epoch but had one interesting thought in the background, namely the need for continuing education and broadening the horizon of the vision of the national idea.

* E-mail address: milnik.markovic@gmail.com.

** E-mail address: zeljko.sombor@yahoo.com.

*** Овај рад је примљен 20. јануара 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

Encouraged by the experience of national struggle, supplemented by new knowledge, responsible for their own and worldly cultural achievements, determined to speak critically about their own weaknesses in order to overcome them, not to nurture them, people like Isidora, Jovan Skerlić, Vas Stajić, Laza Kostić, Tihomir Ostojić, Slobodan Jovanić et al, they sought to strengthen the Serbian identity by offering it modernization, scientific and cultural actuality, intellectual shaping with emotional inspiration. They were open to corrections through the democratic debate of different views, ready to deviate from the improvement offered, but also willing to persevere. Determined in their resistance to ideologization, passion and paroxysm, they nurtured the Serbian national idea in a context of balance. Back to the idea is the need for a modern national expression that is still wandering.

Keywords: idea, culture, nationalism, identity, Serbs

Весна Ђукић*

*Факултет драмских уметности,
Универзитет уметности у Београду*

„ДВОЈНИК ДРЖАВЕ” У КУЛТУРНОЈ ПОЛИТИЦИ СРБИЈЕ (1971-2021)**

Сажетак

Предмет рада је модел „Двојник државе” који је у културној политици Србије развијала дисидентска интелектуална елита изражавајући неслагање са владајућим политичким и културним токовима. Циљ рада је да се утврди корелација између овог незваничног модела и званичних модела културних политика. Истраживање обухвата анализу парадржавног модела „самоуправљања у култури” Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) и државног модела „блокиране транзиције” са варијацијама у периоду Савезне Републике Југославије (СРЈ) и Републике Србије (РС).

За потребе теоријског истраживања примењен је метод историјско-копаративне анализе модела одлучивања о култури у периоду 1971-2021. Период од 50 година је посматран кроз четири временске тачке пресека које представљају преломне тренутке даљег развоја културних политика у Србији: седамдесете (Конгрес културне акције 1971. и увођење самоуправљања у култури 1974) и деведесете године 20. века (Оснивање фондова за финансирање културе и укидање самоуправљања у култури 1990), десете (доношење Закона о култури 2009. и избори 2012) и двадесете године 21. века (поновно отварање музеја и доношење првог стратешког документа о приоритетима развоја културе Владе РС (2021).

* Имејл-адреса: vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs.

** Рад је настао као резултат финансирања научно-истраживачке делатности Факултета драмских уметности, према уговору склопљеним са Министарством просвете, науке и технолошког развоја.

Емпиријски подаци који се односе на период 2012-2021. прикупљени са званичних интернет презентација Министарства културе и информисања Републике Србије, Службеног гласника Републике Србије, Фондације 2022. Нови сад Европска престоница културе, Портала за културу југоисточне Европе „SEE cult”, невладине организације Балканска истраживачка мрежа „БИРН Србија” и online издања медија (BBC news – на српском, Блиц, VREME, Danas, Dnevnik, Peščanik, Политика, Slobodna Evropa, Nova S, Novi plamen ВиН, Новости), контекстуализовани су применом методе медијске археологије.

Резултати истраживања су показали да упркос теоријским разликама између модела културних политика, у пракси одлучујућу улогу на доношење стратешких одлука о културном развоју има симбиоза бирократије у јавној администрацији и мреже политичких партија, цивилних организација, медија и интелектуалне, културне и уметничке елите која делује у оквиру „дисидентског поткултурног модела”. Тако је у области културе створен трећи модел који смо назвали „двојник државе”. Будући да спутава и ограничава уместо да подстиче културни развој, не може се назвати истинском културном политиком већ псеудокултурном политиком која је према правцу деловања рестриктивна, а не подстицајна, што је само корак од антикултурне политике.

Кључне речи: блокирана транзиција, културна политика, двојник државе, дисидентски поткултурни модел, одлучивање, самоуправљање у култури, Југославија, Србија

УВОД

Већ на основу дефиниције јавне практичне политике (*eng. Public policy*) као „активности коју спроводи неко владино тело на основу законских, политичких и финансијских овлашћења” (Anderson 1994, 4; Young, Quinn 2002, 5; Đukić 2010, 25) видимо да културну политику као јавну практичну политику у култури води тело на које Влада пренесе своја овлашћења. У том смислу, самоуправне интересне заједнице су, према Закону о самоуправним интересним заједницама културе (1974), биле овлашћене да воде културну политику

у периоду самоуправљања у култури. С друге стране, према Закону о делатностима од општег интереса у области културе (1992) и Закону о култури (2009), држава је ту надлежност поверила ресорном Министарству културе коме је придодат Национални савет за културу као саветодавно тело. Будући да ово стручно тело нема овлашћење да доноси одлуке већ да саветује и пружа „сталну стручну подршку у очувању, развоју и ширењу културе” (Закон о култури [ZOK] 2009, чл.15), одлуке донете изван државне управе се не могу сматрати културном политиком. То је суштинска разлика између парламентарног „самоуправног” и државног модела културних политика у Србији (Ђukić 2010, 99–109).

Полазећи од разлике између јавне практичне политике (*policy*) којом се остварују одређени политички циљеви (Stoiljković 2012, 13), и апстрактних политичких идеја (*politics*) које се износе у јавности, настојимо да проучимо како су теоријски модели функционисали у пракси културних политика у Србији, почев од периода самоуправљања у култури до данас. Ово посебно имајући у виду да идеја југословенског самоуправљања „коригованог и прилагођеног новој ситуацији” (Mihaljinac 2021a, 15) након 50 година поново оживљава у културној, образовној и научној заједници” (Kuljić 2005; Marković Novi plamen 2020 и др), а политичке „идеје о предузећима у власништву и под контролом радника поново стичу популарност” (Milanović Peščanik 2020 и др) у домаћој и међународној јавности (Andjelković BBC 2022). Актуелизовање идеје самоуправљања се у овом раду разуме као континуитет утицаја југословенске либералне идеологије на успостављање „нових друштвених и политичких односа” којима нови друштвени покрети, иако „више оријентисани на грађанско друштво а не на државу” (Nash 2006, 119) коришћењем модела „Двојник државе” успевају да трансформишу апстрактне политичке идеје у јавне политике.

ДИСИДЕНТСКО ДВОВЛАШЋЕ И БЛИКИРАНА ТРАНЗИЦИЈА У КУЛТУРИ

Континуитет утицаја либерала у култури се може пратити од седамдесетих година прошлог века када је у Југославији успостављен самоуправни модел културне политике. Основна

карактеристика овог система била је децентрализација финансирања у области културе и делегирање одлучивања о приоритетима културног развоја на два представничка већа: „веће корисника” које су чинили представници публице културних и уметничких програма, и „веће давалаца услуга” у којем су били представници установа културе и културно-просветних заједница (Ђukić 2010, 222). Иако је по свим карактеристикама представљао иновативни однос државе према управљању културним развојем, самоуправни модел културне политике је био интегрални део комунистичке идеологије радничког самоуправљања и као такав је примењиван у свим областима друштвеног развоја. Стога данас у периоду демократске транзиције и консолидације не може представљати узор за развој „новог самоуправног модела културне политике” (Mihaljinac 2021b, 16) јер се идеја самоуправљања у култури може практично спровести само као интегрални део кохерентног скупа политичких циљева, друштвених вредности, веровања и значења који је развила идеологија самоуправљања.

Такође, треба истаћи да узрок слабости модела самоуправљања у култури није само у идеолошко-догматском утицају Комунистичке партије на одлучивање, већ у ослањању на бирократски апарат карактеристичан за социјалистичке и социјалдемократске државе. Због тога је врло брзо након његове практичне примене, самоуправни систем био захваћен „сизоманијом” до чега је дошло услед „огромне концентрације бирократизоване моћи која је произилазила из статуса самоуправне интересне заједнице културе као јединог посредника и арбитра у процесу размене рада”. Због тога су ове институције почеле да се обликују у „двојнике државе” (Nikšić, Marković 1984, 1; Ђukić, 2010, 227). Тако видимо да је самоуправни модел културне политике развио карактеристике супротне одликама друштвених покрета који „изражавају неповерење према централизованим бирократским структурама” (Neš 2006, 119).

Основна карактеристика бирократије је да не одлучује самостално, већ „кључне одлуке доносе функционери на највишим позицијама у јавној управи и локалној самоуправи”, а „запослени чиновници процесуирају и администрирају донете одлуке без нарочите одговорности за њихове резултате” (Ђukić 2011, 15). Зато иза бирократизоване

администрације увек стоји партијски или други програм, независно од тога да ли је експлицитно формулисан законима и стратешким документима југословенског самоуправног система „сусретног планирања” (Ђукић 2010, 222–228) или имплицитно, као у периоду „блокиране транзиције” у Србији. Иако се овај период може поделити на два дела која се разликују по томе што се први односио на блокирану транзицију у периоду распада Југославије 1989–2000 (Ђукић Дојчиновић 2003, 33–48), а други на период блокиране транзиције у култури након 2000., оно што у оба случаја културну политику чини „блокираном” је имплицитно одлучивање у одсуству визије демократске трансформације културног система и експлицитно формулисаних организационих и правно-политичких инструмената културне политике. Ово се посебно односи на период када је Србија у оквиру европских интеграција ушла у процес демократске транзиције и консолидације без дугорочне стратегије развоја културе и законодавног оквира усклађеног са крупним политичким, економским и културним променама у друштву. Притом је првим транзиционим Законом о култури (2009) задржан државни модел одлучивања успостављен 1990. доношењем Закона о фондовима за финансирање културе којим је укинут пређашњи парадржавни модел самоуправљања у култури (Ђукић 2010, 229). Иако донет девет година након што је коалиција „Демократска опозиција Србије” (ДОС) успоставила власт на основу резултата парламентарних избора 2000., он већ у тренутку доношења није имао развојну улогу, због чега је од 2016. до 2021. пет пута мењан и допуњаван.¹ То је још један показатељ да власти нису имале циљ да спроведу структурне промене културног система. Овде треба имати у виду да се сврха државног модела културне политике огледа у интервенцији државе којом се култура усмерава у жељеном правцу, укључујући и интервенцију против непожељних вредности у културном систему. То објашњава одсуство жеље доносилаца одлука да се надлежност одлучивања о кључним питањима развоја културе пренесе на стручна тела, што би био транзициони еквивалент парадржавном моделу самоуправљања у култури. У прилог томе је и одлука законодавца да Национални савет

¹ Закон о култури („Sl. glasnik RS”, br. 72/2009, 13/2016, 30/2016 - ispr., 6/2020, 47/2021 i 78/2021).

за културу буде саветодавно тело које не одлучује самостално и независно од власти и државног апарата.

Будући да власт није користила инструменте које има на располагању да управља процесом демократизације културног система у периоду транзиције, државни модел имплицитне културне политике је омогућио успостављање културне хегемоније једне друштвене групе која се, по потреби, са лакоћом премештала из политичких у културне, научне и образовне институције. Њено идеолошко језгро чинила је „тиха универзитетска јавност” која је већ деведесетих година била организована као „пројугословенска, космополитска и лева (...) контрајавност отпора” (Dragičević Šešić 2018, 13). Контракултурно деловање засновано на грађанској непослушности и организованом дисидентству, било је ојачано стварањем независних организација и медијских платформи „иза којих је стајало светско јавно мњење и организације за заштиту људских права” (Dragičević Šešić 2018, 18). Користећи стечено искуство опозиционог дисидентског деловања, чланство у политичким странкама које су вршиле власт или биле блиске власти, позивајући се на спољашње геополитичке факторе и користећи положај „посредника у културном систему” (Mollard 2000, 20) који медијским активизмом остварује значајан утицај на културну јавност, уметничка удружења и бирократију у јавној администрацији и установама културе, нова контрајавност отпора је могла да усмерава систематске интервенције државних органа у пољу културе „с намером да се оно као целина или поједини његови сегменти усмери у одређеном правцу” (Dragičević Šešić i Stojković 2011, 34).

Притом су се на политичкој сцени Србије дешавале крупне промене и прегруписавање политичких странака, тако да су из једне политичке партије настајале нове (Либерално-демократска партија 2005² се одвојила од Демократске странке и сл), или су се утопиле у друге и нестале са политичке сцене (Грађански савез Србије 2007. се утопио у ЛДП и сл) или трансформисале у нове

2 Идеолог лево-либералне политичке групације странака током прве деценије транзиције у Србији била је историчарка и политичарка др Латинка Перовић која је у тзв. чистки либерала 1972. смењена са позиције секретара Централног комитета Савеза комуниста Србије. Са обновом вишестраначја, поново је ушла у друштвени и политички живот као члан Политичког савета Либерално-демократске партије и Грађанског демократског форума.

(Социјалдемократска унија у Партију радикалне левике и сл). Ове либералне, грађански и проевропски орјентисане странке је у опозиционом, парламентарном или ванпарламентарном, деловању подржавало мноштво новооснованих удружења грађана, невладиних организација и неформалних група које заговарају либерализам и идеје грађанског друштва.

За формирање југословенске либералне идеје кључну улогу је имао „Конгрес културне акције” (Крагујевац 1971) на којем је изнет манифест либералног крила Савеза комуниста Србије. Већ према уводној речи Латинке Перовић (1971) видимо да се самоуправљање разумело као пут напуштања „монопола за поседовање власти” од стране државних или партијских органа. Његова је концепција, макар начелно, теоријски, била заснована на ослобађању човека и његових способности да ствара и одлучује са одговорношћу коју повлачи слобода личности „јер слободан човек је и одговоран човек” (47). Дакле, друштво је својим новим тековинама, демократизацијом и самоуправљањем требало да отклони ограничење слободи стварања што је, према Перовић „људски смисао самоуправљања” док је „слобода истраживања, провере постојећих и налажења нових вредности у области културе нераздвојни део такве концепције”. Међутим, транзиција је показала да мања политичка моћ повећава меку моћ „контрајавности отпора” која и након 50 година либералне идеје изнете на „Конгресу културне акције” преноси методом „усмене историје” (Рауновић 2018, 186–200).

Притом, треба имати у виду да је, и у периоду југословенства, група уметника, културних радника и интелектуалаца припадала „дисидентској уметничко-интелектуалној поткултури” (Dragičević–Šešić i Stojković 2011, 226). Један део изразито ангажованих појединаца је наставио да се тако самовољно декларише и наредних деценија, иако је дисидентство обесмишљено слободом јавног деловања кроз политичке институције вишепартијског система. Разлог је у томе што дисидентски поткултурни модел подстиче социјалну улогу мобилизатора друштвеног понашања и друштвених акција кроз медијски активизам. То омогућава да се у јавности износе судови, успостављају норме „доброг укуса” (Molar 2000, 20) и намеће одређени вредносни систем упркос резултатима парламентарних избора и одсуства подршке грађана за вођење јавних политика. Тако је

насупротив доминантном начину мишљења стварена нова „култура дисидентства” као „модел отпора који се артикулише кроз стратегије контра-културе и противљења” (Kisić, Subotić 2020, 208). Њему је придружена мрежа новооснованих медија, струковних удружења, удружења грађана и цивилних организација који носе ознаку „независни”.

Како се на изборима 2012. „показало да међу политичким странкама не постоји развијена свест о значају културе” (Lončar 2012, 87) јер је мали број политичких странака изашао пред бираче са програмом у области културе, утицај на културу скоро у потпуности преузима медијска политика. Маргинализацији улоге државе допринело је и њено повлачење из власништва медија, тако да медијску политику воде транснационалне компаније и нови цивилни медији који свој медијски садржај креирају на простору некадашње Југославије. Њихов циљ није јачање државе и прерогатива власти због чега „културна политика постаје само радно место министра и његових помоћника којим партије репрезентују своје право да управљају јавним питањима, иако појединачно немају суштинског утицаја ни на јавне практичне политике, ни на вредносне ставове грађана” (Đukić 2013, 178–179).

Остављајући за собом „слабу државу и слабу културну политику” (Stojković 2010, 129) без развијених демократских институција у култури и без експлицитне културне политике, субверзивно дисидентско деловање се, након парламентарних избора 2012. године окреће радикалним методама оспоравања одлука званичне културне политике. Уместо да се у интересу демократске трансформације културног система, унутар институција дебатују различите могућности даљег развоја културе, оне се радикализацијом критике додатно слабе, приписујући власти искључиву одговорност за слабу културну политику. Слична метода обмане била је својствена и самоуправљању у култури. Супротно од улоге да посредује у размени рада између културних и привредних делатности ослобађајући рад „свих директивних утицаја”, СИЗ-ови су постали „супститут државне организације од чијег је директивног утицаја управо требало да заштите самоуправну процедуру договарања и споразумевања” (Đukić 2010, 227). Као таква, идеја „новог самоуправног модела културне политике” (Mihaljinac 2021c, 16) заправо заговара новог (старог) „двојника државе” који се током 50 година није ни

повукао са културне сцене у Србији. Чак и када су странке неолибералне грађанске идеологије учествовале у вршењу власти у окриљу коалиције Демократске опозиције Србије, и потом, када су деловале као (ван)парламентарна опозиција, оне су се понашале као „двојници државе”, и заједно са мрежом цивилних организација настављале да делују са истих идеолошких позиција. Суштина њиховог спора са државом и влашћу је у односу према идеји нације уграђене у темеље Србије као „државе српског народа и грађана који у њој живе” (Ustav Republike Srbije 2006, чл.1). Иако је коалиција ДОС добила поверење грађана да формира власт на основу слогана „брига за државу и нацију”, а Демократска странка Србије на основу програма заснованог на идеји „национално и демократско”, либерално и грађански оријентисано европоцентрично крило коалиције је кроз поткултурни модел „дисидентске уметничко-интелектуалне поткултуре” оспоравало вредности националне државе. Како су многи припадници овог крила били носиоци високих јавних функција у Влади и Народној скупштини Републике Србије, политичке идеје које су заговарали уз подршку дела домаће и међународне јавности, имале су значајног утицаја на слабу транзициону културну политику. То деловање је још већим интензитетом настављено и након преласка на опозиционо, парламентарно или ванпарламентарно деловање.

У области културе, оно је посебно видљиво у програму коалиције „Преокрет” која је на парламентарним изборима 2012. представила намеру да буде „реформатор постојећег инертног културног модела”. Чланице коалиције које у центар свог политичког програма стављају европске интеграције Србије се, након периода непосредног утицаја на културну политику претходне деценије када су вршили власт или били блиски власти, сада залажу за нову културну политику. Разумеју је као начин да се разгради матрица која је, како истичу „у прошлости стварала само мржњу, ратове и лажни национални занос”. То води „суштинској промени односа државе према култури тако што би један, по њима непожељан културни модел, био замењен пожељним, док би читав спектар других различитих модела искључиво зависио од тржишта понуде и потражње” (Ђukić 2013, 176). Тако видимо на делу идеју о интервенцији државе против непожељних вредности у културном систему, што је кључни

разлог да се задржи државни модел културне политике. Његов смисао је у рестриктивном вредносно-идејном правцу деловања који генерише сталне сукобе коришћењем дихотомија „традиционално-модерно, национално-грађанско, либерално-конзервативно” (Dulić 2015, 154). Пример такве једнодимензионалности је коришћење политичког мита о „небеској Србији” (Ђukić 2017) како би се одговорност за распад Југославије и проблеме постјугословенског друштва пројектовала на тзв. „(велико)српски национализам” који, наводно, произилази из православне културе као темеља српског националног идентитета. Идеолошки основ овакве политике коалиције „Преокрет” се налази у наслеђу Југославије. Оно је, према мишљењу историчара из Србије, Хрватске и Словеније изнетом на трибини „Уједињење Југославије 1. децембра 1918: од наде до трагедије” (Politika 2020) „можда најживље у области културе и поп културе, где 30 година од њеног распада и даље постоје одређени сентименти који се преливају преко граница земаља бивше државе.” Разлика је, међутим, у томе што је „за Словенце и Хрвате југословенство било „додати идентитет”, док „код Срба није било разлике између југословенства и српства” (Politika 2020). То је разлог што се југословенски сентимент након распада Југославије у програму коалиције „Преокрет” пренео на европске интеграције Србије и прерастао у европоцентризам усмерен против „српства”. Са становишта културне политике утемељене у тродимензионалном времену (прошлост – садашњост – будућност), јасно је да се у програму коалиције „Преокрет” ради о рестриктивном утицају на област културе кроз залагање да се државним интервенционизмом из културне политике искључи „непожељна” димензија прошлости. Према политикологу Бранку Прњату (1986), примере такве деструктивне политике већ познаје историја 20. века: „уништавање непожељног културног наслеђа, ломаче књига, гушење културног стваралаштва, прогони културних стваралаца, уметника и научника и други облици фашистичког насиља над културом, јесу драстични облици антикултурне политике” (11).

Као што се може видети у саставу коалиције „Преокрет”, њу су поред политичких странака (ЛДП, СПО, СДУ и друге) чинили и интелектуалци, а међу њима и велики број уметника и културних радника. И иначе, током читавог

периода који посматрамо (1971-2021), на културној сцени је деловао велики број политички ангажованих уметника. Након промене режима 2000, посебно су активни драмски уметници, глумци и редитељи, од којих су многи били управници јавних установа културе и министри културе. Анализирајући њихово учешће у власти и опозицији, Ратко Божовић је оценио да „ангажман глумаца у политичком животу, више штети њима лично него што користи политици” (Jovandić 2020). Слободан Антонић их је назвао „тренди уметницима” који „репродукују, с мање или више уверења, тек оно што је неко претходно, већ усво у њих.” Назвавши их „политичким, корисним или класним идиотима” за прве је рекао да „о политици не знају готово ништа, други служе мајсторима закулисе, а трећи су мегафони класних стереотипа” (Antonić 2021). Тако видимо да „двојник државе” практично остварује свој утицај на културну политику манипулацијом бирократије у јавној администрацији – са једне стране, и слободних уметника у уметничким удружењима и организацијама, са друге.

То нас доводи до анализе резултата који је транзициона културна политика остварила под утицајем овог модела. У области структурних промена културног система, резултати се више огледају у томе шта културна политика није учинила, а настојаћемо да разумемо и зашто. Нечињење се пре свега односи на дугорочни стратешки план развоја културе чија је сврха да концептуализује културни развој и демократизује културни систем у периоду демократске транзиције и консолидације друштва. Иако је према Закону о култури (2009) стратегија развоја културе требало да буде донета 2010., током наредних десет година је било више покушаја да се она изради и усвоји, али до тога није дошло.³ Протесте је у јавности предводила Асоцијација „Независна културна сцена Србије” око које су окупљене многе уметничке организације, културни радници и интелектуалци. Они су на бурној завршној расправи о „Предлогу стратегије развоја културе у Србији 2017-2027”⁴ изнели захтев за одбацивање предложеног текста у целини на основу „жустре дискусије о његовим идеолошким

3 Прва радна група Министарства културе је формирана 2010. а предлог документа је ушао у јавну расправу тек 2017. након које је упућен на дораду па послат Влади РС на одлучивање, али се она није изјашњаваласе до 2021. када су усвојени само стратешки приоритети.

4 Одржана 28. 9. 2017. у Народној библиотеци Србије.

аспектима у вези са дефиницијом димензија српске културе и подстицањем употребе ћирилице „ (SEEcult 2017). Ту постаје видљива инструментална улога НВО сектора у оспоравању права државе да користи инструменте јавне политике којима се демократски трансформише и експлицитно уређује област културе. То такође показује да се не ради о друштвеном покрету који, у правилу, није инструменталног карактера и не подразумева непосредни интерес одређених друштвених група (Neš 2006, 119). Уместо тога, овде видимо на делу политички активизам друштвене групе која блокира развој културе како би сачувала утицај на културну политику и поред чињенице да не располаже потребним правним и политичким овлашћењима за то. Полазећи од навода Кејт Неш (2006), може се закључити да то одступање произилази из основне карактеристике друштвених покрета оријентисаних на „промене ставова јавног мњења, а не елитних институција” (119). Ово посебно имајући у виду да се предлог стратешког документа у највећој мери односио на елитне институције у јавном сектору који по свом значају и обиму доминира културном сценом у Србији. Стога је Влада РС тек 2021. усвојила „Стратешке приоритете развоја културе 2021-2025”. Овај документ се по садржају и структури битно разликује од стратегије која, према Закону о култури (чл.19), треба да представља свеобухватни план десетогодишњег развоја културе заснован на анализи постојећег стања културних делатности и стваралаштва у Србији. Будући да такав план чини основну поставку културног развоја транзиционог друштва из које произилазе дугорочни циљеви, а потом и средњорочни и краткорочни приоритети, отпор да се Стратегија донесе представља доказ да се ради о политички мотивисаном оспоравању прерогатива државе у области културне политике, а не о друштвеном покрету који, како Неш истиче (2006), није усмерен на државу, већ на грађанско друштво (119).

У области политике заштите културног наслеђа, период када су политичке партије демократског, либералног и грађанског усмерења формирале власт на основу подршке бирача (коалиција „Заједно” након локалних избора у Београду 1996., и „Демократска опозиција Србије” након парламентарних избора 2000), представља најгрубљи пример државног интервенционизма. Остаће упамћен по

затварању музеја у Београду и другим градовима Србије (Народни музеј у Београду 2003-2018, Музеј савремених уметности у Београду 2007-2017, Народни музеј у Панчеву 2005-2011. и др.), као и прекиду институционалног буџетског финансирања Задужбине Илије Коларца (након 2010). Томе је претходио период блокиране транзиције деведесетих, од када па све до 2017, у Београду није заштићена ни једна културно-историјска целина (Radojičić 2021). Тако континуитет одсуства политике заштите, очувања и коришћења културног наслеђа, показује да је политика заборава историје и културе била резултат садејства државног интервенционизма и субверзивне дисидентске делатности у институцијама културног памћења које нису пружале отпор рестриктивној политици затварања најзначајних националних установа културе. Будући да наслеђе представља „темељни основ националног идентитета”, један од стратешких приоритета Владе РС односи се на његово иновирање кроз савремене трендове технолошког развоја и формирање дигиталне базе података која је лако доступна за преглед и обраду.

И на крају, могло би се рећи да је период владавине странака које су 2000. дошле на власт у коалицији ДОС, фактички и симболички завршен премијером позоришне представе „Зоран Ђинђић” (Atelje 212).⁵ Одржана је у време предизборне ћутње, два дана пре другог круга председничких избора 2012. након којих је дошло до крупних промена на политичкој сцени Србије. Представа носи снажну политичку поруку будући да је име трагично преминулог председника Владе Републике Србије у предизборној кампањи искоришћено као повод за критику српског друштва хрватског редитеља Оливера Фрљића. У циљу да се искаже „грађанска храброст и слобода да се нешто каже о темама које тиште ово друштво”, представа ће остати упамћена и по сцени повраћања по српској застави што, по оцени позоришног критичара, „има уметничко оправдање” (Mihajlović 2012), иако недвосмислено указује на дискриминацију по националној основи (Ustav RS 2006, čl. 81).

Од тог тренутка се на културној сцени може у континуитету пратити субверзивни контра-културни активизам припадника и симпатизера странака које нису

5 Премијера је у Атељеу 212 одржана 18. маја, а други круг председничких избора 20. маја 2012.

добиле подршку грађана на парламентарним и локалним демократским изборима. Немајући овлашћења за вођење јавних практичних политика која се стичу „кроз институције од кључног значаја за демократско политичко друштво: политичке странке, избори, одговарајућа изборна правила, политичка вођства, међустранички савези и законодавство” (Linz and Stepan 1998, 22), а у сврху очувања утицаја на културу, дисидентска контрајавност је користећи модел „двојник државе” пружала отпор сваком покушају власти да користи инструменте културне политике који омогућавају да се одговори на „конкретне потребе и проблеме друштва или посебних друштвених група” (Ђukić 2010, 27).

Колико кошта национални интерес

Будући да буџетско финансирање представља подршку вредносно-идејном усмерењу културне политике коју води власт, захтеви „двојника државе” за транспарентношћу јавних финансија у култури већ након избора 2012. постаје средство идеолошке борбе против „непожељних” вредности у култури и оспоравање одлука легално и легитимно изабране власти. То видимо на основу анализе три одабрана примера који репрезентују различите области уметничког стваралаштва: позоришна представа „Константин: знамење анђела”, споменик Стефану Немањи и Нови Сад „Европска престоница културе”.

Према медијским текстовима који су пратили позоришне представе „Константин: знамење анђела” посвећене обележавању 1700 година од доношења „Миланског едикта” у копродукцији народних позоришта у Нишу и Београду, видимо да је Либерално- демократска партија „због начина на који се новац троши” оркестрирала реакције јавности на „непристојно велика средства” услед чега је и члан Управног одбора Народног позоришта у Нишу поднео оставку (Komarčević 2013). Због великог притиска на одлучивање, мандат тадашњег Министра културе је био један од најкраћих у историји културних политика у Србији, а представа је ускоро скинута са репертоара. Овим је јавности имплицитно послата порука против духа толеранције који симболише овај историјски догађај свечано обележен у великом делу хришћанског света, иако је развијање духа толеранције, као један од темеља државног уређења, експлицитно уграђен у

Устав РС (чл. 81, 2006). Убрзо потом, питање „колико кошта споменик Стефану Немањи”, поново указује на исти модел отпора који се позива на грађанско право да зна на шта се троше јавне финансије. Како се истицало, „расправа о споменику Стефану Немањи није била расправа о личности, већ постављање елементарних питања о финансирању и извођењу радова на која ни данас нисмо добили одговор” (Наднаћ 2021). Међутим, идеолошку позадину, у оба наведена случаја, чини промишљено противљење програмима и пројектима од националног интереса који, посматрано из дисидентске перспективе контрајавности отпора свему националном, „постају стратешка алатка за стварање нових етно-националних идентитета и модела памћења, као и за подстицање међу-етничких подела и мржње” (Kisić i Subotić 2020, 208). Тако видимо да иза радикалног говора тзв. космополитске и пацифистичке „левице” која „из нестанка нација очекује стабилан мир” (Kondilis 1994, citirano u: Dostanić 2021, 85), заправо стоји политика која се може квалификовати као „посебан вид политичког притиска у односу на слободан културни развој” (Prnjat 1986, 11). Гледано шире од локалног политичког контекста, реч је о покушају „културне колонизације Србије” и настојању „двојника државе” да очува свој утицај на културну политику „непрекидним испредањем наратива о дивљаштву као језгру српског националног идентитета” (Antonić 2013, 286).

Исти модел политичког притиска на одлучивање легалне и легитимне власти примењен је и на оспоравање значаја титуле «Европске престонице културе» коју је 2016. понео град Нови Сад. Иако је први пут један град у Србији стекао ову престижну међународну титулу од како је овај програм успостављен (1989), БИРН (Balkan investigative reporting network) у више наврата поставља питање трошкова реализације петогодишњег програма од изузетног националног интереса. Наводећи да се највећи део трошкова финансира из јавног буџета, од чега је значајан део новца издвојен за хонораре и дневнице у земљи и иностранству, БИРН Србија изводи закључак да су у питању „приватни интереси”, односно „приватна престоница културе” (Jovanović 2021). Недуго потом, упркос негативној кампањи, Град Нови Сад добија два престижна међународна признања: награду за најбољи „Европски тренд бренд у области културе” и

награду „Мелина Меркури” коју додељује Европска Комисија најуспешнијим градовима носиоцима титуле Европске престонице културе. Захваљујући првој награди, Нови Сад је постао први град у овом делу Европе који је понео ту награду, „с обзиром на то да су добитници до сада били из Западне Европе, попут градова Париза, Минхена, Берлина, Осла и других” (Dnevnik 2021). У образложењу друге награде се посебно истиче „веома снажна европска димензија програма” и тим који „добро разуме концепт Европске престонице културе”. О томе колико програм ЕПК доприноси развоју публике и садржи иновативни потенцијал културног и уметничког стваралаштва који ће и у будућности генерисати нове вредности, говори и следећи став образложења награде „Мелина Меркури”: „Са задовољством издвајамо велики број међународних сарадњи у оквиру програма и изузетан труд за развој публике”. У закључку се износи препорука да се у наредном периоду настави са започетим процесима на стварању трајних легата који ће остати Новом Саду и након године титуле, као и неговањем изграђених мостова између уметника и грађана” (Novi Sad 2022–2021).

ЗАКЉУЧАК

Идеја самоуправљања у култури развијена седамдесетих година 20. века, у културној, научној и образовној заједници у Србији током последњих 50 година оживљава циклично, а посебно интензивно током друге деценије 21. века. Разлози за то су резултати парламентарних избора у Србији на којима (пост)југословенска, космополитска, либерална и грађанска левица није добијала подршку грађана да формира власт и доноси кључне одлуке у области културне политике. Настављајући да у јавности износи своје неслагање са владајућим политичким и културним токовима, она све више заговара идеју да се државни модел културне политике замени парадржавним моделом одлучивања, сличном самоуправљању у култури, али „коригованим и прилагођеним новој ситуацији”. Сврха овог модела је смањење утицаја политичких фактора на културу, а повећање утицаја културне, научне и образовне елите, односно оног њеног нарочито заинтересованог дела који би на тај начин своје неслагање са

постојећим променама у друштву могао да трансформише у културну политику и сродне јавне политике.

Овај део елите своје деловање заснива на знању и искуству развијеном у оквиру „дисидентског поткултурног модела” седамдесетих година, еволуираном и унапређеном кроз деловање „контрајавности отпора” деведестих, а коначно уобличеном кроз нови модел „двојника државе” током прве две деценије 21. века. На тај начин се баштини знање и искуство свих претходних дисидентских модела деловања као субверзивног контракултурног деловања уметничко-интелектуалног поткултурног модела насталог симбиозом бирократије у јавној администрацији и мреже политичких партија, цивилних организација, транснационалних медија и интелектуалне културне и уметничке елите. То омогућава да активност „двојника државе” не буде ограничена само на конвенционалне политичке институције, већ политику стапа са друштвеним животом којим настоји да доминира кроз културни и медијски активизам цивилног сектора. У том смислу се нови модел везује за нови друштвени покрет, политизацију друштва и наметање одређеног вредносног система који иако нема подршку у бирачком телу, тежи да успостави одлучујући утицај на културну политику.

Резултати историјско-компаративне анализе модела културних политика у Србији, притом, јасно указују да модел није „нов” каквим се представља, већ да по начину дисидентског деловања има сличности са моделом „двојника државе” који је створен у периоду самоуправљања у култури. То укључује и амбивалентан однос према држави и власти који се може пратити почев од иступа либерала на „Конгресу културне акције” (1971) „против монопола власти”. Потом се кроз државни модел „бликиране транзиције у култури” развија у државни интервенционизам и „монопол власти” који у две фазе бликира процес стратешке концептуализације демократске транзиције и консолидације културног система, како Града Београда након локалних избора 1996., тако и након парламентарних избора 2000. Коначно, након промене режима на изборима 2012. и губитка утицаја на одлучивање власти, модел „двојник државе” се крајем друге деценије 21. века поново приближава парадржавном моделу и заговара либералне идеје „против монопола власти”.

Друга карактеристика модела „двојник државе” огледа се у односу према демократизацији културног система. У том смислу је на „Конгресу културне акције заговарана идеја да друштво својим новим тековинама, демократизацијом и самоуправљањем треба да отклони ограничење слободи стварања, а резултати истраживања транзиционе културне политике у Србији показују да политичка, интелектуална и културна елита која припада дисидентском поткултурном моделу, није заинтересована за демократизацију културног система чак ни онда када су њени припадници носиоци јавних функција, или блиски власти. Она остаје привржена једино дисидентском поткултурном моделу који настоји да трансформише у доминантни културни модел. Тиме културну политику усмерава само ка потребама и проблемима цивилног сектора у култури, иако по дефиницији треба да представља демократски одговор на потребе и проблеме друштва у целини, као и различитих друштвених група. Ту долазимо до апсурда да ограничења демократизацији и слободи стваралаштва поставља интелектуална, културна и уметничка елита која треба да подстиче културну разноликост, дух толеранције, међукултурни дијалог и слободан културни и уметнички развој. Када се ове демократске вредности културног система ограниче идеолошким разлозима, сусрећемо се са недемократским моделима одлучивања у култури. Будући да је нови модел културне политике који смо назвали „двојник државе” рестриктиван по свом усмерењу, не може се назвати истинском, већ псеудокултурном политиком. То је само за корак разликује од репресивне антикултурне политике.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Anderson, James E. 1994. *Public policymaking*. 2nd ed. Princeton NJ:Houghton Mifflin.
- Анджелковић, Наташа. 2022. Југославија и Тито: Едвард Кардељ, отац самоуправног социјализма, део велике четворке, изабрани наследник Броза и велики љубитељ класике, *BBC news na srpskom*, 27.januar 2022. Poslednji pristup 21. mart 2022. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-60124395>.
- Атонић, Слободан. 2013. Pink транзиција у Србији. *Kultura, br. 140*. Београд: Завод за проучавање културног развоја.

- Antonić, Slobodan. 2021. Antoniћ: Goran Marković – umetnik i klasni idiot. *Novosti* 19.12.2021. Poslednji pristup 25. decembar 2021. <https://www.novosti.rs/c/kultura/vesti/1067645/slobodan-antonic-goran-markovic-umetnik-klasni-idiot>.
- Dnevnik. Novi Sad dobitnik nagrade za najbolji evropski trend brend, 2021. *Dnevnik* 11.11.2021. Poslednji pristup 11. decembar 2021. <https://www.dnevnik.rs/novi-sad/novi-sad-dobitnik-nagrade-za-najboli-kulturni-evropski-trend-brend-11-11-2021>.
- Dostanić, Dušan. 2021. Panajotis Kondilis: „Nacija” u planetarnom dobu.” *Srpska politička misao, posebno izdanje* (5): 85–89. doi: 10.22182/spm.specijal2021.5.*Kultura menadžment, animacija, marketing*. Beograd: Klio.
- Dragičević Šešić, Milena. 2018. *Umetnost i kultura otpora*. Beograd: FDU, Clio.
- Dulić, Jasminka D. 2015. Konzervativne orijentacije i stranačke preferencije. *Srpska politička misao* 48 (2): 153–172, posebno izdanje. doi: 10.22182/spm.specijal2015/2.7.
- Đukić Dojčinović, Vesna. 2003. *Tranzicione kulturne politike - konfuzije i dileme*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Đukić, Vesna. 2010. *Država i kultura, studije savremene kulturne politike*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Đukić, Vesna. 2011. „Pet razloga u prilog doživotnog učenja.” *Dositheus: razvoj ljudskih resursa u kulturi*. Dragičević Šešić, Milena ur. Beograd: Akademika, Res publika.
- Đukić, Vesna. 2013. „Programi političkih stranaka i kulturna politika u Srbiji.” U *Zbornik radova FDU*, 169–180. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
- Đukić, Vesna. 2017. „Politički mit vs pravoslavna kultura: formatiranje narativa o nebeskoj Srbiji.” *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 141–161. Beograd: FDU.
- Đukić, Vesna. 2021. „U potrazi za smislom: narativi o spomeniku Stefanu Nemanji.” *Transmedijalno pripovedanje i digitalno mapiranje: istorija, identitet, sećanje*, tematski zbornik, ur. dr Nevena Daković, dr Ksenija Radulović, dr Ljiljana Rogač Mijatović, 155–169. Beograd: FDU.
- Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama kulture. 1974.

- „Službeni glasnik RS” broj 48/74).
- Hadnađ, I. 2021. Apsurd Gorana Vesića bio inspiracija za zbornik „Beograd u rupi, rupa u Beogradu.” *Danas*, 10.12.2021. Poslednji pristup 17. decembar 2021. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/apsurd-gorana-vesica-bio-inspiracija-za-zbornik-beograd-u-rupi-rupa-u-beogradu/>.
- Jovanović, Natalija. 2018. Novi Sad 2021: privatna prestonica kulture. *Birn.rs*, 08.03.2018. Poslednji pristup 5. decembar 2021. <https://birn.rs/novi-sad-2021-privatna-prestonica-kulture/>.
- Kisić, Višnja, Subotić, Irina. 2020. Vrednovanje nasleđa margine, kultura sećanja i studije nasleđa u radovima prof. Milene Dragičević Šešić. „Putevi menadžmenta u kulturi: od obrazovanja do profesije”, *Kultura*, ur. Vesna Đukić i Ljiljana Rogač Mijatović, 201–220. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Komarčević, Dušan. 2013. Predstava „Konstantin: znamenje anđela” ili netransparentnosti, *Slobodna Evropa* 28. februar 2013 Poslednji pristup 20. decembar 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/predstava-konstantin-znamenje-andjela-ili-netransparentnosti/24915692.html> .
- Kostić, Slobodan. 2012. „Zašto je smenjen direktor Narodne biblioteke”. *VREME* 25.1.2012. Poslednji pristup 25. decembar 2021. <https://www.vreme.com/vreme/zasto-je-smenjen-upravnik-narodne-biblioteke/>.
- Kralj, M. 2021. „Ušće opet u ćorsokaku.” *Novosti* 3.9.2015. Poslednji pristup 25. decembar 2021. <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html%3A565579-Usce-opet-u-corsokaku>.
- Kuljić, Todor. Jugoslovensko radničko samoupravljanje, *Transversal*, 8. 2005. Poslednji pristup 20. januar 2022. <https://transversal.at/transversal/0805/kuljic/sr>.
- Lončar, Jelena. 2012. Politike identiteta i kvalitet života u izbornoj kampanji političkih stranaka 2012. *Javne politike u izbornoj ponudi – izbori i formiranje vlasti u Srbiji*, Stoiljković Zoran, Dušan Spasojević, Jelena Lončar, Ana Stoiljković. Beograd: Konrad-Adenauer-Štiftung.
- Marković, Goran. 2020. Samoupravljanje u Jugoslaviji, kad proleće porani, Online časopis *Novi plamen* 22.12.2020. Poslednji pristup 21. januar 2022. <https://www.noviplamen>.

- net/glavna/samoupravljanje-u-jugoslaviji-kad-proljece-porani/.
- Mihajlović, Branka. 2012. „Predstava o ubistvu Zorana Đinđića uzburkala Srbiju”, *Slobodna Evropa*, 23. maj 2012. Poslednji pristup 19. decembar 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zoran-djindjic-ponovo-medjusrbima/24590435.html>.
- Mihaljinac, Nina. 2021. *Na šta mislimo kada kažemo...Nove kulturne politike*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Institut za demokratski angažman jugoistočne Evrope.
- Milanović, Branko. 2020. Milton Friedman i samoupravljanje, *Peščanik*, 5.11.2020. Poslednji pristup 13. januar 2022. <https://pescanik.net/milton-friedman-i-samoupravljanje/>.
- Molar, Klod. 2000. *Kulturni inženjering*. Beograd: Clio.
- Neš, Kejt. 2006. *Savremena politička sociologija, globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nikšić, Marija i Vojislav Marković. 1984. Samoupravne interesne zajednice, uvodne napomene, *Informacije*, Savez KPZ Jugoslavije, Beograd, br. 129, 31. maj 1984.
- Novi Sad 2022. 2021. Novom Sadu i nagrada za najuspešnije prestonice kulture, *Novi Sad 2022*, 6.12.2021. Poslednji pristup 19. decembar 2021. <https://novisad2022.rs/novi-sad-nagrada-melina-merkuri/>.
- Paunović, Vladimir. 2018. Četiri i po godine konfuzne tišine, analiza zaborava na Kongres kulturne akcije metodom usmene istorije. *Kultura* 161: 186–200. doi: 10.5937/kultura1861186P.
- Politika. 2020. Tema jugoslovenstva nije mrtva. *Politika* 1.12. 2020. Poslednji pristup 19. decembar 2021. <https://www.politika.rs/sr/clanak/467954/Region/Tema-jugoslovenstva-nije-mrtva> .
- Portal za kulturu jugoistočne evrope See cult. 2017. „Završna javna rasprava o Predlogu strategije razvoja kulture 2017-2027”, *See cult*, 30.09.2017. Poslednji pristup 18. decembar 2021. <http://www.seecult.org/vest/završna-javna-rasprava-o-predlogu-strategije-razvoja-kulture-2017-2027>.
- Prnjat, Branko. 1986. *Kulturna politika i kulturni razvoj*. Beo-

- grad: Savremena administracija.
- Radojčić, Zoran. 2021. „Beograd uskoro dobija još pet zaštićenih kulturno istorijskih celina.” *Blic* 07.12.2021. Poslednji pristup 19. decembar 2021. <https://www.blic.rs/vesti/beograd/beograd-uskoro-dobija-jos-pet-zasticenih-kulturno-istorijskih-celina/76yjm78>.
- Stoiljković, Zoran. 2012. Izborna obećanja i postizborna realnost: javne politike u izbornoj ponudi u Srbiji. *Javne politike u izbornoj ponudi – izbori i formiranje vlasti u Srbiji*, Stoiljković, Zoran, Dušan Spasojević, Jelena Lončar, Ana Stoiljković. Beograd: Konrad-Adenauer-Štiftung.
- Stojković, Branimir. 2010. Kulturna politika i slaba država, *Kvalitet političkih institucija*, priredio Vukašin Pavlović, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 129–143.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS”, br. 98/06.
- Vlada Republike Srbije. 2021. Strateški prioriteti razvoja kulture 2021-2025. Poslednji pristup 5. januar 2022. <https://www.kultura.gov.rs/tekst/sr/6129/strateski-prioriteti-razvoja-kulture.php>.
- Young, Eoin, Quinn, Lisa. 2002, *Writing Effective Public Policy Papers, a guide for Policy Advisers in Central and Easter Europe*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative, Open Society Institut.
- Zakon o delatnostima od opšteg interesa u oblasti kulture. 1992. „*Službeni glasnik RS*”, br.49/92.
- Zakon o kulturi [ZK], „*Službeni glasnik RS*” br. 72 od 3. septembra 2009, 13 od 19. februara 2016, 30 od 23. marta 2016 - ispravke, 6 od 24. januara 2020, 47 od 10. maja 2021, 78 od 3. avgusta 2021.
- Jovandić, Matija. 2020. Uloga glumaca u srpskoj demokratskoj revoluciji. *Nova S*, 19.oktobar 2020. Poslednji pristup 5. decembar 2021. <https://nova.rs/kultura/glumci-u-politici-glavni-na-sceni-epizodisti-u-skupstini/>.
- Atelje 212. 2012. Repertoar, predstava „Zoran Đinčić”, 18. maj 2012. Poslednji pristup 29. januar 2022. <https://atelje212.rs/predstave/%D0%B7%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BD-%D1%92%D0%B8%D0%BD%D1%92%D0%B8%D1%9B/>.

Vesna Đukić*

Faculty of Dramatic Arts, University of Arts in Belgrade

**“THE DOUBLE OF THE STATE” MODEL IN
CULTURAL POLICY OF SERBIA
(1971-2021)**

Resume

The subject of the paper is the “State Double” model, which has been developed by the dissident intellectual elite in the cultural policy of Serbia during the last fifty years, expressing disagreement with the ruling political and cultural currents.

The aim of this paper is to determine the correlation between this informal model and the official models of cultural policies in the period from 1971 to 2021. The research includes an analysis of the “Arm’s length” model of “self-government in culture” of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and state models of “blocked transition” with variations in the period of the Federal Republic of Yugoslavia (FRY) and the Republic of Serbia (RS).

The results of the historical-comparative analysis showed that despite the theoretical differences between the “arm’s length” and “state” models of cultural policies, in practice the symbiosis of bureaucracy in public administration and the network of political parties, civil organizations, media and cultural and artistic elite operating within the dissident subcultural model. Thus, in the field of culture, a third model was created, which we called “the double of the state” model in cultural policy of Serbia.

The results of the research clearly indicate the continuity of the “double state”, but also the ambivalence of this model towards the state and government. We follow the phenomenon from the parastate model of self-governing cultural policy directed “against the monopoly of power” through dissident subcultural model created by intellectuals, cultural and artistic elite who were excluded from public life due to their undesirable

* E-mail address: vesna.djukic@fdu.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 20. јануара 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

ideological attitudes (1971-1975). Then we see how the previous model is transformed into a state model of “blocked transition in culture” which blocks the process of strategic conceptualization of democratic transition and consolidation of cultural system in two phases (1989-2000, 2000-2012). Finally, after the loss of power (2012), the “double state” through the subversive question “how much does the national interest cost” moves backwards “against the monopoly of power”. This closes the circle of ambivalence of the “double state” which, after 50 years of the “Congress of Cultural Action”, led to the reaffirmation of the idea of a parastate model of self-government in culture corrected and adapted to the new situation. Thus, we see that the dissident subcultural model of the political, intellectual, cultural and artistic elite in Serbia tends to become dominant (mainstream), but due to its subversive and alternative nature, it remains committed to its dissident character even when its members are in power or close to power. The dissident character is reflected in the contact cultural action against the “undesirable” values of the dominant cultural model.

This ideological dimension of dissident tutoring brings us to another characteristic of the “double state” model, which is reflected in the attitude towards the democratization of the cultural system. In this sense, dissidents first advocate the idea that society with its new achievements, democratization and self-government should remove restrictions on freedom of creation, and the results of research on transitional cultural policy in Serbia show that the “double state” and when it comes to power creation. Thus, we see that the dissident way of thinking is always the opposition of the government. Even in power, dissidents do not show responsibility for the democratization of the cultural system and the freedom of creativity of many different social groups that develop their own subcultural models. They remain committed only to the dissident subcultural model which, with the help of cultural policy instruments, seeks to transform it into a dominant cultural model. It is absurd that the restrictions on democratization and freedom of creativity are set by the intellectual, cultural and artistic elite, which by definition should encourage cultural diversity, the spirit of tolerance, intercultural dialogue and free cultural and artistic development. This is especially so because theoretical models in practice do not exist in pure form because the permeability between cultural models in practice is such that the audience moves freely from model to model.

When permeability is blocked and freedom of movement between cultural models is restricted for ideological reasons, we encounter undemocratic models of cultural decision-making. Since the model of cultural policy that we have called the “double state” is restrictive in its direction, it cannot be called true, but pseudo-cultural policy. It is only a step different from repressive anti-cultural policy.

Keywords: blocked transition, cultural policy, “double of the state” model, dissident subcultural model, decision-making, self-government in culture, Yugoslavia, Serbia

*Александар Раковић**

Институт за новију историју Србије, Београд

РЕПУБЛИКА СРБИЈА И РЕПУБЛИКА СРПСКА: ОБОСТРАНИ ИДЕНТИТЕТ ДРЖАВНОСТИ СРБИЈЕ**

Сажетак

Рад путем анализе и упоређивања елемената и симбола државности Краљевине Србије, Републике Србије, Републике Српске и Републике Српске Крајине показује да су, после распада социјалистичке Југославије, Република Српска и Република Српска Крајина обновиле идентитет државности Краљевине Србије знатно пре Републике Србије. С тим у вези, рад показује да данас и Република Србија и Република Српска носе идентитет државности Србије па је стога логично да буду уједињене у јединствену Србију.

Кључне речи: Краљевина Србија, Република Србија, Република Српска, Република Српска Крајина, Југославија

Република Српска црпи идентитет своје државности из идентитета државности Краљевине Србије односно Србије. То потврђују елементи и симболи државности Републике Српске у време када је установљена (1992) и који су били на снази док није почео идентитетски интервенционизам Уставног суда Босне и Херцеговине, тзв. високих представника за Босну и Херцеговину и других западних фактора. Но, та наметнута решења која је требало да прекину спону са државним идентитетом Србије морају се посматрати искључиво као

* Имејл-адреса: rakovic@gmail.com.

** Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2022. години бр. 451-03-68/2022-14/200016 од 4. 2. 2022.

политички интервенционизам против Републике Српске и слободне воље њеног српског народа.

СРПСКА ДРЖАВНОСТ У 19. ВЕКУ И ДО СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918)

Кнежевина/Краљевина Србија и Књажевина Црна Гора су у 19. веку установиле модерну српску државност с два државна центра. Државни симболи показивали су тада, као и данас, идентитет и традицију српске државе, и намере Београда и Цетиња да, рецимо, преко „Душановог бијелог орла” (Petrović 1997, 1152) као грба – успоставе идентитетску спону са средњовековном државом Немањића. Модерној српској државности била су потребна и савремена обележја, посебно свесрпска, а реч је о српској тробојној застави.

Српска црвено-плаво-бела тробојка била је од 1835. године застава Кнежевине Србије, најпре је коришћена на трговачким бродовима, а потом као државна и народна (Ljušić 2001a, 109–110). Истоветна тробојка била је у употреби у Црној Гори од 1847. године у време Петра II Петровића на ленти Обилића медаље. Књаз Данило Петровић је 1860. године српску црвено-плаво-белу тробојку утврдио као заставу Књажевине Црне Горе и надаље је коришћена као државна, народна и трговачка (Stamatović 2002, 24–47; Markuš 2007, 64–74).

Према Уставу Краљевине Србије из 1888. године сви грађани сматрани су Србима. Устав из 1888. године је прописао да је грб Краљевине Србије „двоглави бели орао на црвеном штиту с круном краљевском”, „врх обе главе двоглавога белог орла стоји круна краљевска; а испод сваке канце по један кринов цвет”, а „на прсима му је грб Кнежевине Србије ‘бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком углу крста’”. Уставом из 1888. године био је прописан изглед заставе Краљевине Србије „народне су боје: црвена, плава и бела” (Srpske novine 282/1888). Ови државни симболи на истоветан начин нормирани су и у Уставу Краљевине Србије из 1903. године (Srpske novine 127/1903).

Када је реч о Црној Гори, Законик књаза Данила Петровића из 1855. године потврђује да „у овој земљи нема никакве друге народности до једине српске” (Војовић

1982, 131). Уставом Књажевине Црне Горе из 1905. године утврђено је да је грб Књажевине Црне Горе „двоглави бијели орао са царском круном над орловским главама, са царским скиптром у десној, а са шаџом у лијевој канци”, а „на прсима му је лав на црвеном штиту”. У овом уставу је наведен изглед заставе Црне Горе „народне су боје: црвена, плаветна и бијела” (Ustav za Knjaževinu Crnu Goru 1905, čl. 12). Према Закону о народнијем школама у Краљевини Црној Гори из 1911. године задатак „српских народних школа” био је да „шире просвјету и српску писменост у народу” (Zakon o narodnijem školama u Kraljevini Crnoj Gori 1911, čl. 3, čl. 6, čl. 11). У уџбенику Познавање закона који је објављен на Цетињу (1914) стоји: „односно народа наше отаџбине, ми не би никако могли употребити назив ‘црногорски народ’ у смислу народности, пошто су Црногорци по народности Срби, а црногорске народности не постоји” (Dragović i Bakić 1914, 105).

Што се химни тиче, свечана песма „Боже правде” постала је 1882. године химна Краљевине Србије и позивала је на слогу читавог српског народа. Црна Гора је кроз свечану песму „Онам’, онамо” и преко царске круне над белим двоглавим орлом Немањића исказивала претензије да обнови српско царство. Но, то је било сасвим претенциозно. Краљевини Србији било је јасно да је обнова српског царства немогућа (Ljušić 2001b, 184–192). Притом, Краљевина Србија била је територијално, бројчано, економски, демократски и културно супериорнија од Краљевине Црне Горе.

Краљевина Србија изашла је 1918. године из Првог светског рата као победник, док је Краљевина Црна Гора капитулирала 1916. године пред аустроугарским агресором. Стога је било једино решење да се уједињењем Црне Горе са Србијом 26. новембра 1918. године два типа српске државности стопе у државност Краљевине Србије под династијом Карађорђевића (Војовић 1989).

У историјском али и садашњем контексту врло је важно то што су народна већа у Босни и Херцеговини, у чак 42 среза од укупно 56 срезова, током новембра 1918. године прогласила њихово директно присаједињење Краљевини Србији – на простору од Босанске Крајине преко Посавине и Семберије до Подриња и Херцеговине – у географском простору који данас заузима Република Српска (Antić i Kecmanović 2016a, 159–

160). У исто време, Срби у Срему су се определили за директно присаједињење Краљевини Србији, уколико се југословенско уједињење не обави што пре (Đimić 2001, 31–32).

Дакле, попут Срба из Црне Горе, Баната, Бачке и Барање који су се директно присајединили Краљевини Србији, и Срби из Босне и Херцеговине желели су да уђу у састав Краљевине Србије, а не да се – како им је наметнуто – преко Државе Словенаца, Хрвата и Срба присаједине Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ДРЖАВНОСТ КАО ФАЗА РАЗВОЈА СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ

Стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије 1. децембра 1918. године – на челу с династијом Карађорђевића – југословенска државност постала је фаза у развоју српске државности. Наиме, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је у међународном поретку сматрана изданком Краљевине Србије и њене државности, а не новоствореном државом (Đimić 2001, 38). Дакле, српска и југословенска државност сматране су једном те истом државношћу.

С тим у вези, када је реч о државном грбу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био је издана државног грба Краљевине Србије са истоветним двоглавим белим орлом, али је штит био модификован да би добио југословенски карактер. С друге стране, распоред боја на застави је измењен као и име службеног језика.

Према Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца из 1921. „грб је Краљевине Двоглави Бели Орао у полету, на црвеном штиту”, „врх обе главе Двоглавога Белог Орла стоји Круна Краљевине”, а „на прсима орла је штит, на коме су грбови, српски: бео крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком краку; хрватски: штит са 25 поља црвених и сребрнастих наизменице; словеначки: на плавоме штиту три златне шестокраке звезде. Испод тога бели полумесећ”. Затим, „државна застава је плава, бела, црвена, у водоравном положају према усправном копљу”, а „службени језик Краљевине је српско-хрватско-словеначки” (Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 142.A/1921). Истоветни грб, застава и службени језик били су прописани Уставом

Краљевине Југославије из 1931. године (Službene novine Kraljevine Jugoslavije 200/1931). Химна Краљевине СХС/Југославије била је спој песама „Боже правде”, „Лијепа наша домовино” и „Напреј застава славе” (Arhiv Jugoslavije).

Након победе југословенских комуниста у грађанском рату, који се одвијао током Другог светског рата на простору окупиране Краљевине Југославије (1941–1945), после рата је успостављена револуционарна власт и промењено је државно уређење. Југославија више није била парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића. Но, социјалистичка Југославија – упркос идеолошком преврату и новом државном уређењу – такође није била нова држава већ је у међународно-правном поретку њена државност била наставак државности Краљевине Југославије (Đimić 2001, 283).

Према Уставу Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године југословенска држава је устројена као „савезна народна држава републиканског облика”, са шест народних република. Грб Федеративне Народне Републике Југославије добио је сасвим нови облик, комунистички по карактеру, с црвеном петокраком звездом, житним класјем и буктињама. На југословенску плаво-бело-црвену тробојку стављена је црвена петокрака звезда (Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije 10/1946). Службени језици су били српскохрватски односно хрватскосрпски, словеначки и македонски. Пансловенска песма „Хеј Словени” била је од 1945. године привремена химна социјалистичке Југославије, а озваничена је тек савезним законом о државним симболима из 1977. године (Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 21/1977).

Према Уставу Народне Републике Србије (1947), једне од шест југословенских република, грб Србије такође је имао комунистички карактер са житним класјем и храстовим гранчицама а на траци која их повезује „су исписане године народних устанака у Србији, 1804. и 1941.”. Грб је засвођивала црвена петокрака звезда, у доњем пољу изнад траке било је сунце, део зупчаника а изнад њих али испод петокраке, налазио се „штит на коме су правилно распоређена четири оцила”. Између оцила није било крста. Застава Народне Републике Србије била је српска црвено-плаво-бела тробојка с црвеном петокраком звездом (Službeni glasnik Narodne Republike Srbije 3/47).

Ови комунистички грбови опстали су на савезном нивоу све до краја Социјалистичке Федеративне Републике Србије (1991/1992), а нису измењени ни Уставом Републике Србије из 1990. године којим је укинута име Социјалистичка Република Србија. Стога је грб социјалистичке Србије остао да важи чак до 2004. године иако је углавном изашао из употребе, посебно након усвајања грба Савезне Републике Југославије (1993). Но, Србија је, према Уставу Републике Србије из 1990. године, била грађанска држава у саставу Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, са српскохрватским језиком и ћириличним писмом као службеним док је латиница била у службеној употреби (*Službeni glasnik Republike Srbije* 1/1990). Дакле, Република Србија, према том уставу, није устројена као национална држава српског народа па чак ни службени језик није био српски већ српскохрватски.

И у Уставу Савезне Републике Југославије из 1992. године стајало је такође да је реч о грађанској држави коју чине Република Србија и Република Црна Гора, за државну заставу одређена је југословенска тробојка, а за химну песма „Хеј, Словени”. Побољшање које је Устав Савезне Републике Југославије донео у односу на Устав Републике Србије из 1990. је установљење српског језика екавског и ијекавског изговора као службеног (*Službeni list Savezne Republike Jugoslavije* 1/1992). У Закону о грбу Савезне Републике Југославије из октобра 1993. године прописано је да је грб двоглави бели (сребрни) орао на чијим је грудима штит са четири оцила и лавом који симболизују Србију и Црну Гору (*Službeni list Savezne Republike Jugoslavije* 66/1993). Грб Савезне Републике Југославије је, дакле, био сасвим далек изданак грба Краљевине Југославије, притом без круне, док је застava Савезне Републике Југославије била истоветна застави Краљевине Југославије. Химна „Хеј, Словени” наслеђена је пак од социјалистичке Југославије.

Но, и ово показује да између државности Краљевине Србије, Краљевине СХС/Југославије, социјалистичке Југославије и Савезне Републике Југославије постоји потпуни континуитет, упркос промени имена државе, њених граница па и државног уређења. Југословенска државност може се до краја тумачити као фаза развоја српске државности. посебно ако се узме у обзир и чињеница да су Република Србија и Република Црна Гора формирале Савезну Републику Југославију која је

2003. године трансформисана у државну заједницу Србија и Црна Гора, са истоветним државним симболима.

Међутим, док је руководству Републике Србије и Савезне Републике Југославије било важније да негује југословенску државност као фазу развоја српске државности, Срби западно од Дрине већ су се 1991. и 1992. године до краја вратили обнови српске државности која је идентитет црпила из државности Краљевине Србије односно Србије.

ОБНОВА ИДЕНТИТЕТА ДРЖАВНОСТИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПској И РЕПУБЛИЦИ СРПској Крајини

Током стварања новог поретка на простору Југославије, Република Српска Крајина је 1991. године обновила српску државност, као што српску државност 1992. године обновила и Република Српска.

Према Уставу Републике Српске Крајине (19. децембар 1991.), она је била национална држава српског народа и држава свих грађана који у њој живе. Када је реч о државним симболима, грб Републике Српске Крајине био је двоглави бели орао с круном изнад главе, на грудима са штитом, крстом и оцилима (огњилима), застава је била српска тробојка, а химна „Боже правде”. У Републици Српској Крајини службени су били српски језик и ћирилично писмо, а латиница је била у службеној употреби (*Službeni glasnik Republike Srpske Krajine* 1/1992).

У Уставу Српске Републике Босне и Херцеговине (28. фебруар 1992) стајало је да је „држава српског народа и грађана који у њој живе” (*Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* 3/1992). Одлуком Народне скупштине српског народа у Босни и Херцеговини (12. август 1992) утврђено је да је име државе Република Српска (*30 godina Narodne skupštine Republike Srpske* 2021, 79). Уставним законом о застави, грбу и химни Републике Српске (1992.) усвојени су као државни симболи српска црвено-плаво-бела тробојна застава, „грб Немањића представљен двоглавим бијелим орлом са круном изнад главе”, „на прсима орла је црвени штит са крстом и четири оцила између кракова крста бијеле боје”, а „химна Републике Српске је пјесма Боже правде” (*Službeni glasnik Republike Srpske* 19/1992).

Иначе, међу предлозима имена за српску државу на простору Босне и Херцеговине био је и предлог Српске радикалне странке да име буде Западна Србија, а српски државни врх у Босни и Херцеговини размишљао је о имену Нова Србија. Међутим, од назива који би садржао именицу Србија за српску државу западно од Дрине одустало се како се не би компликовала позиција Републике Србије (Савезне Републике Југославије) на међународном плану (Nedeljnik 2016).

Према уставима Републике Српске Крајине (1991) и Републике Српске (1992) обе државе требало је да буду федералне јединице Југославије. Међутим, пошто су у Уједињеним нацијама у мају 1992. године признате сецесионистичке републике Словенија, Хрватска и Босна и Херцеговина и након што су Србија и Црна Гора створиле Савезну Републику Југославију (Raković 2015, 116), Република Српска Крајина и Република Српска самим тим су обновили изворну српску државност чији је идентитет утемељен у државности Краљевине Србије из 19. века и 20. века до 1918. године.

С тим у вези не треба да буни то што су се Република Српска и Република Српска Крајина географски нашле изван некадашњих граница Краљевине Србије. Наиме, државност Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије су једна те иста државност иако је граница 1918. године померена 600 километара на запад. У међународном праву и социјалистичка Југославија била је део тог низа једне те исте државности. Стога је било логично да се при распаду југословенске државности, као фазе развоје српске државности, изворна српска државност обнови било где на простору српског народа који је 1918. године ушао у уједињену српску и југословенску државу.

Будући да је граница једне те исте државе 1918. године проширена из Шапца и са Дрине на Алпе и Јадранско море, обнова српске државности Републике Српске и Републике Српске Крајине задовољава и територијалне критеријуме обнове српске државности, које је Краљевина Србија досегла 1918. године војном и дипломатском победом и уједињењем Срба у једну државу.

Притом, основни елементи државе, у унутрашњем смислу, становништво, територија и власт (Jovanović 1936,

30), у складу су са тим да су Република Српска и Република Српска Крајина обновили идентитет државности Краљевине Србије. Ради се, наиме, о Србима, српској држави и српској власти. И када је реч о елементима идентитета које чине заједничка историја, етничко порекло, родољубље, језик, симболи, вероисповест, митови (Bar-Tal 2000, 81–83), Република Српска и Република Српска Крајина природно се наслањају на идентитет Краљевине Србије и стога га логично и обнављају.

У то, поред осталог, спадају обнова српског динара и српског карактера војске. Република Српска Крајина пустила је у оптицај свој српски динар 1992. године, а Република Српска свој српски динар такође 1992. године. Међутим, пошто је у Савезној Републици Југославији заустављена инфлација, која је исто тако погодила Републику Српску и Републику Српску Крајину, Народна банка Југославије је ради стварања стабилнијег монетарног подручја 15. фебруара 1994. године донела Протокол о регулисању јединствене монетарне политике на подручју Савезне Републике Југославије, Републике Српске и Републике Српске Крајине чиме је уместо оба српска динара платежно средство у Републици Српској и Републици Српској Крајини постао југословенски динар – познат и као „Аврамов динар”. Владе Републике Српске и Републике Српске Крајине донеле су у фебруару 1994. године уредбе о новом динару, истоветне Уредби о новом динару који је у јануару 1994. године донела Влада Савезне Републике Југославије (Brekalo 2012, 115–130).

И називи оружаних снага Војске Републике Српске и Српске војске Крајине изричито су указивали на српски карактер. Попут војног поздрава у Краљевини Србији, старешине Војске Републике Српске поздрављале су војнике поздравом „Помоз’ Бог јунаци”, а војска је одговарала поздравом „Бог ти помогао” (Slobodna Hercegovina 2020). Капе официра Војске Републике Српске биле су официрске шајкаче истоветне оним у војсци Краљевине Србије. У исто време, назив оружаних снага Савезне Републике Југославије био је Војска Југославије.

Република Српска Крајина нестала је 1995. године у агресији хрватских оружаних снага, а Република Српска је 1995. године била приморана да своју српску државу уклопи у лабаву унију Босна и Херцеговина, како је устројена према

Дејтонском мировном споразуму. Република Српска је тиме морала да замени динар конвертибилном марком као заједничком валутом Босне и Херцеговине, која је уведена 22. јуна 1998. године, с две серије папирних новчаница – за Републику Српску и за Федерацију Босне и Херцеговине.

Устав Републике Српске је до 2005. године претрпео многе амандманске измене које су наметане како би се овај устав наводно ускладио са Уставом Босне и Херцеговине. Стога данас у Уставу Републике Српске стоји да су „конститутивни народи” Срби, Бошњаци и Хрвати а службени језици Републике Српске „језик српског народа, језик бошњачког народа и језик хрватског народа”. До сада је, срећом, одбрањено право на постојање држављанства Републике Српске (Ustav Republike Srpske 2015, čl. 13 čl. 15).

Даље, инострани фактор је наметнуо да се укину ентитетске војске чиме је 1. јануара 2006. престала да постоји Војска Републике Српске (Antić i Kesmanović 2016b, 352). Одлуком Уставног суда Босне и Херцеговине од 31. марта 2007. године да „престају да важе” чланови Уставног закона о застави, грбу и химни Републике Српске из 1992. године који се односе на грб и химну, Република Српска је такође била приморана да стави ван снаге химну „Боже правде” и државни грб с двоглавим белим орлом Немањића, круном и оцилима. Уставни суд Босне и Херцеговине није довео у питање српску тробојну црвено-плаво-белу заставу Републике Српске (XXXVIII plenarna sjednica Ustavnog suda BiH).

С тим у вези, Република Српска је практично била принуђена да 2007. године донесе Закон о амблему Републике Српске у бојама српске заставе, храстовим венцем, с једном круном која указује на традицију Немањића и другом круном која указује на традицију Котроманића, именом и иницијалом Републике Српске. Амблем Републике Српске усвојен је као „допунски симбол” (Službeni glasnik Republike Srpske 49/2007), извесно – иако то у закону није поменуто – јер грб Републике Српске може бити само грб усвојен 1992. године који указује на спону идентитета државности Републике Српске са идентитетом државности Краљевине Србије односно Србије.

Тај историјски грб српског народа – двоглави бели орао Немањића с круном и оцилима, као и химна „Боже правде” – стављени су у Републици Српској ван снаге јер у Уставном

суду Босне и Херцеговине апсолутну већину чине иностране и муслиманске судије. Попут амблема, Република Српска је добила и алтернативну химну када је Народна скупштина Републике Српске 2008. године за ту намену усвојила песму „Моја Република” (Radio-televizija Србије 2008).

Уставни суд Босне и Херцеговине извршио је правну агресију на Републику Српску и када је 2015. и 2019. године опет истим прегласавањем донео одлуку да је Дан Републике Српске (9. јануар) неуставан празник. Република Српска ову одлуку није применила. Као одговор на ту одлуку Уставног суда Босне и Херцеговине, али и на претње да ће доћи у питање и име Републике Српске, председник Републике Српске Милорад Додик казао је да алтернатива имену Република Српска може бити име Западна Србија (Танјуг 2008).

Одлуке Уставног суда Босне и Херцеговине, тзв. високих представника и других западних фактора да се Републици Српској одузимају елементи и симболи државности треба искључиво схватити као агресивни интервенционизам, против кога би требало да се успостави свесрпски консензус, а истовремено обезбеде поуздани савезници какви би могли бити Русија и Кина (Subotić 2021, 121–123).

Но, државни идентитет Републике Српске мора се тумачити искључиво у складу са изворном вољом српског народа и слободним одлукама институција Републике Српске које, поред осталог, треба да доведу и до повратка одузетих надлежности и јачању српске државности западно од Дрине. Та воља је непорецива – Република Српска је 1992. године обновила идентитет државности Краљевине Србије односно Србије.

ОБНОВА ИДЕНТИТЕТА ДРЖАВНОСТИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У исто време када су Република Српска и Република Српска Крајина обновили идентитет државности Краљевине Србије, Република Србија то није учинила већ је с Црном Гором наставила да негује југословенски тип државности као фазу у развоју српске државности. У Републици Србији почетком деведесетих година 20. века само је донета препорука да се са српске заставе скине црвена петокрака

звезда, али то није учињено да би се направила спона са идентитетом државности Краљевине Србије већ због тога што је истекло време комунистичким симболима. Дакле, Народна скупштина Републике Србије донела је 21. јула 1992. године препоруку да се српска тробојна црвено-плаво-бела застави користи као застава Републике Србије (*Službeni glasnik Republike Srbije* 49/1992).

Република Србија – у оквиру Савезне Републике Југославије и Државне заједнице Србија и Црна Гора – није до 2004. укинула грб Социјалистичке Републике Србије. Народна скупштина Републике Србије је 17. августа 2004. године донела препоруку да се као државни симбол Републике Србије користи грб Краљевине Србије из 1882. године. Истом препоруком утврђено је да се и као државна и као народна застава користи српска тробојка, а да се за државну химну користи свечана песма „Боже правде” (*Službeni glasnik Republike Srbije* 93/2004).

Србија је тек Уставом Републике Србије из 2006. устројена као „држава српског народа и свих грађана који у њој живе”, свечана песма „Боже правде” постала је државна химна Републике Србије, а српски језик утврђен је као службени (*Službeni glasnik Republike Srbije* 98/2006). Законом о изгледу и употреби грба, заставе и химне Републике Србије (2009) коначно је законски нормирано: „Грб Републике Србије јесте грб утврђен Законом о грбу Краљевине Србије од 16. јуна 1882. године и користи се као Велики грб и као Мали грб”, државна застава Републике Србије утврђена је као црвено-плаво-бела с малим грбом односно двоглавим белим орлом са штитом и четири оцила и круном, народна застава као црвено-плаво-бела тробојка, а за химну је и овим законом потврђена песма „Боже правде” (*Službeni glasnik Republike Srbije* 36/2009).

Ево и како изгледа хронологија обнове идентитета државности Краљевине Србије, кроз елементе и симболе државности. Када је реч о Републици Српској, у овом смислу се узимају у обзир искључиво самосталне одлуке њених државних органа, а нипошто са стране наметнута решења која су имала за циљ само да пониште идентитет Републике Српске и њену спону са идентитетом државности Краљевине Србије односно Србије.

	Краљевина Србија	Република Српска Крајина	Република Српска (самосталне одлуке)	Република Србија
Држава	Монархија, национална држава српског народа	Република, национална држава српског народа и свих грађана (Устав из 1991)	Република, национална држава српског народа и свих грађана (Устав из 1992)	Република, држава свих грађана (Устав из 1990) Република, национална држава српског народа и свих грађана (Устав из 2006)
Застава	Српска тробојка	Српска тробојка (1991–1995)	Српска тробојка (од 1992. до данас)	Југословенска тробојка (1992–2006) Српска тробојка (од 1992. до данас)
Грб	Двоглави бели орао с круном и оцилима	Двоглави бели орао с круном и оцилима (1991–1995)	Двоглави бели орао с круном и оцилима (1992–2007)	Двоглави бели орао без круне и са оцилима и лавом као грб СРЈ (1993–2006) Двоглави бели орао с круном и оцилима као грб Србије (од 2004. до данас)
Химна	Боже правде	Боже правде (1991–1995)	Боже правде (1992–2007)	Хеј, Словени као химна СРЈ (1992–2006) Боже правде као химна Србије (од 2004. до данас)
Војска	Српска војска	Српска војска Крајине (1991–1995)	Војска Републике Српске (1992–2006)	Војска Југославије (1992–2003) Војска Србије и Црне Горе (2003–2006) Војска Србије (од 2006. до данас)
Новац	Српски динар	Српски динар (1992–1994) Југословенски динар (1994–1995)	Српски динар (1992–1994) Југословенски динар (1994–1998)	Југословенски динар (1992–2006) Српски динар (од 2006. до данас)

Дакле, Република Српска је 1992. године обновила идентитет државности Краљевине Србије, а Република Србија обновила је идентитет државности Краљевине Србије чак 12 или 14 година касније односно 2004. и/или 2006. године.

РЕПУБЛИКА СРБИЈА И РЕПУБЛИКА СРПСКА – ОБЕ СУ СРБИЈЕ

Република Србија и Република Српска донеле су својом вољом одлуку да направе спону с Краљевином Србијом и обнове елементе симболе њене државности. Тиме су се Република Србија и Република Српска самоидентификовале и обострани идентитет државности им је државност Србије. Дакле, Република Србија и Република Српска су две Србије или, боље је рећи – према идентитету државности обе су Србије.

С тим у вези, једини правичан одговор Републике Српске је повратак свих елемената и симбола државности српског народа који сежу у 19. век и 20. век до 1918. године и на чијим темељима је створена Република Српска. Због очите довековне традиције идентитета своје државности, Република Српска не може бити нипошто третирана као „сепаратистичка територија” јер је њен државни идентитет знатно старији од протектората Босна и Херцеговина у који је Република Српска гурнута интервенционизмом западног дела међународне заједнице. Република Српска има непорециво историјско право на државну самосталност.

Руководство Републике Српске понудило је да се, преко повратка одузетих надлежности Републици Српској (Informacija o prenosu nadležnosti sa Republike Srpske на nиво ВиН 2021), дође до разумног решења и да се у оквиру „изворног тумачења” Дејтонског мировног споразума, Босна и Херцеговина врати устројству уније два сасвим самостална субјекта – Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Дакле, Република Српска своју државну самосталност може имати у оквиру лабаве уније Босна и Херцеговина. Међутим, уколико се то не покаже као могуће решење – а сигурно неће – Република Српска своју државност може остварити и сасвим самостално или као део ширих српских интеграција.

Но, није добро решење да Република Српска буде самостална држава када се Босна и Херцеговина раздружи односно самодезинтегрише, осим ако самосталност Републике Српске не буде нека наметнута међународна обавеза како би се спречило уједињење са Републиком Србијом. Уколико се тако нешто деси, првом приликом се треба разрешити било каквих терета и обавеза које би спутавале да се српски народ уједини.

С обзиром на то да су Република Србија и Република Српска – обе Србије – оне могу наставити под тим кровом као јединствена Србија: или као унитарна држава или као Савезна Република Србија коју би чиниле Република Србија и Република Српска.

На видiku је, надамо се, моменат када ће Црна Гора обновити српску државност Краљевине Црне Горе (Raković 2018, 205–206). Стога ће поново бити могуће промишљање о реализацији Његошеве визије „све Србије од Дунава до мора” коју је изнео 1847. године на трећој страни *Горског вијенца*.

Логично и праведно решење би било да Република Србија, Република Српска и Црна Гора створе јединствену државу и да им се евентуално придружи Република (Северна) Македонија (Raković 2015, 323; Raković 2019; 7–8). Има и мишљења да српска федерација треба да обухвати шири и дубљи простор од Далмације до Северне Македоније, који укључује и средине у којима су Срби били већина до 1995. године (Stepić 2021, 202). Не постоји нико ко би Србима могао да ускрати право да мисле, говоре и раде на томе да српски народ оствари државно јединство.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Antić, Čedomir, i Nenad Kecmanović. 2016. *Istorija Republike Srpske*. Beograd: Nedeljnik.
- Bar-Tal, Daniel. 2000. *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage.
- Bojović, Jovan R. 1982. *Zakonik knjaza Danila*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore.
- Bojović, Jovan R. 1989. *Podgorička skupština 1918: dokumenta*. Gornji Milanovac: Dečje novine.

- Brekalo, Miljenko. 2012. *Ratna monetarna unija SRJ, RS i RSK*. Osijek: Svjetla grada.
- Dimić, Ljubodrag. 2001. *Istorija srpske državnosti: Srbija u Jugoslaviji*. Novi Sad: SANU ogranak u Novom Sadu, Beseda, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga.
- Dragović, Živko, i Ljubomir A Bakić. 1914. *Poznavanje zakona*. Cetinje: Državna štamparija.
- Jovanović, Slobodan. 1936. *Država*. I tom, Beograd: Geca Kon.
- Ljušić, Radoš. 2001. *Istorija srpske državnosti: Srbija i Crna Gora*. Novi Sad: SANU ogranak u Novom Sadu, Beseda, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga.
- Markuš, Jovan B. 2007. *Grbovi, zastave i himne u istoriji Crne Gore*. Cetinje: Svetigora.
- Narodna skupština Republike Srpske. 2021. *30 godina Narodne skupštine Republike Srpske*. Banjaluka: Narodna skupština Republike Srpske.
- Narodna skupština Republike Srpske. *Informacija o prenosu nadležnosti sa Republike Srpske na nivo BiH*. 2021. Banjaluka: Narodna skupština Republike Srpske.
- Nedeljnik*. 2016. „Istraživanje: Kako je Republika Srpska dobila ime?” 15. novembar 2016. <http://admin.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/istrazivanje-kako-je-republika-srpska-dobila-ime/>.
- Petrović, Nikola I. 1997. *Djela*, Podgorica: CID.
- Petrović, Petar II Njegoš 1847. *Gorski vijenac*, Beč: Slovima č.o.o. Mehitarista, fototipsko izdanje.
- Preporuka o korišćenju grba, zastave i himne Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 93/2004.
- Preporuka o korišćenju zastave Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 49/1992.
- Radio-televizija Srbije. 2008. „Novi simboli Republike Srpske”, 16. jul 2008. <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/region/6177/novi-simboli-republike-srpske.html>.
- Raković, Aleksandar. 2015. *Srbi i religijski intervencionizam 1991–2015. Politički aspekti verskih izazova srpskoj državi i crkvi posle raspada Jugoslavije*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.

- Raković, Aleksandar. 2018. „Otcpljenje Crne Gore (2006): novostečena, a ne obnovljena državnost.” *Srpska politička misao* 60 (2): 195–210. doi: <https://doi.org/10.22182/spm.6022018.11>.
- Raković, Aleksandar. 2019. *Crnogorski separatizam*. Beograd: Catena mundi.
- Slobodna Hercegovina*. 2020. „Pomoz Bog junaci: Prije 28 godina osnovana je Vojska Republike Srpske.” 12. maj 2020. <https://slobodnahercegovina.com/prije-28-godina-je-osnovana-vojska-republike-srpske/>.
- Stamatović, Aleksandar. 2002. *Istine i laži o crnogorskoj zastavi*. Podgorica: Vijeće narodnih skupština Crne Gore.
- Stepić, Milomir. 2021. „Geopolitička perspektiva rekonfiguracije postjugoslovenskog prostora.” *Nacionalni interes* 40 (1): 183–229. doi: <https://doi.org/10.22182/ni.4012021.6>.
- Subotić, Momčilo. 2021. „Republika Srpska u borbi za državnost.” *Politička revija* 70 (4): 105–127. doi: <https://doi.org/10.22182/pr.7042021.6>.
- Tanjug. 2008. „Dodik: Sinonim za Republiku Srpsku može da bude samo Zapadna Srbija.” 17. februar 2019. https://rtv.rs/sr_ci/region/dodik-sinonim-za-republiku-srpsku-moze-da-bude-samo-zapadna-srbija_992520.html.
- Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije, „Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije”, br. 10/1946.
- Ustav Kraljevine Jugoslavije, „Službene novine Kraljevine Jugoslavije”, br. 200/1931.
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, „Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca”, br. 142.A/1921.
- Ustav Narodne Republike Srbije, „Službeni glasnik Narodne Republike Srbije”, br. 3/1947.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 1/1990.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/2006.
- Ustav Republike Srpske Krajine, „Službeni glasnik Republike Srpske Krajine”, br. 1/1992.
- Ustav Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske”, broj 21/92

- Ustav Savezne Republike Jugoslavije, „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 1/1992.
- Ustav Srpske Republike Bosne i Hercegovine, „Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini”, br. 3/1992.
- Ustav za Knjaževinu Crnu Goru. 1905. Cetinje: Državna štamparija.
- Ustav za Kraljevinu Srbiju, „Srpske novine”, br. 127/1903.
- Ustav za Kraljevinu Srbiju, „Srpske novine”, br. 282/1888.
- Ustavni zakon o zastavi, grbu i himni Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske”, br. 19/1992.
- Ustavnisud.ba. 2007. „XXXVIII plenarna sjednica Ustavnog suda Bosne i Hercegovine.” 31. mart 2007. <https://www.ustavnisud.ba/sr/xxxviii-plenarna-sjednica>.
- Zakon o amblemu Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske”, br. 49/2007.
- Zakon o grbu Savezne Republike Jugoslavije, „Službeni list Savezne Republike Jugoslavije”, br. 66/1993.
- Zakon o izgledu i upotrebi grba, zastave i himne Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 36/2009.
- Zakon o narodnijem školama u Kraljevini Crnoj Gori. 1911. Cetinje: Državna štamparija.
- Zakon o upotrebi grba, zastave i himne Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i o upotrebi lika i imena Predsjednika Republike Josipa Broza Tita, „Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije”, broj 21/1977.

Aleksandar Raković*

Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

**THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE REPUBLIC
OF SRPSKA – MUTUAL IDENTITY OF SERBIA'S
STATEHOOD**

Resume

The work by analyzing and comparing the elements and symbols of the statehood of the Kingdom of Serbia, the Republic of Serbia, the Republika Srpska, and the Republika Srpska Krajina shows that, after the breakup of socialist Yugoslavia, the Republika Srpska and the Republika Srpska Krajina renewed the identity of the Kingdom of Serbia. In this regard, the paper shows that today, both the Republic of Serbia and the Republika Srpska bear the identity of the statehood of Serbia, so it is logical that they be united into a united Serbia.

Keywords: Kingdom of Serbia, Republic of Serbia, Republika Srpska, Republika Srpska Krajina, Yugoslavia

* E-mail address: rakovic@gmail.com.

** Овај рад је примљен 02. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

UDC 616.98:578.834]:327(510)

DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7512022.7>

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао

број 1/2022.

год. 29. vol. 75

стр. 139-166

Dragana Mitrovic*

Faculty of Political Sciences, University of Belgrade

PANDEMIC'S EFFECTS ON CHINA'S FOREIGN POLICY AND ITS GLOBAL POWER ROLE **

Abstract

In this paper, we assume that China, like other major powers, does not change its strategic views and behaviour hastily, even being affected by powerful exterior influence like the Covid-19 pandemic. On the other hand, such significant global events could speed up or deepen ongoing trends and changes in major power relations, the global system, and China's place in it. Accordingly, changes in China's foreign policy, as the most direct tool of realising its external goals, but primarily being a reflexion of its internal political dynamics and needs for domestic security and stability, should not be affected differently. Although assuming that there have not been and will be no change to China's foreign policy's main course and medium-term goals, we study the possible catalysing effect of the pandemic and eventual changes it caused. Our analyses will try to identify and examine these changes and continuities and prove our initial assumptions.

* E-mail address: dragana.mitrovic@fpn.bg.ac.rs.

** This research received a grant from the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia under the Contract on realization and financing scientific researches of the SRO in 2021 (No. 451-03-9/2021-14 of 14. 01. 2021).

Keywords: China, major power, Covid-19, foreign policy, major power relations, global governance

INTRODUCTION

We presume that China's primary strategic positions and following policies and goals will remain consistent and as much as possible buffered from the adverse effects of the pandemic. This hypothesis mainly relies on the People's Republic of China (PRC) being known for its strategies and following up policies pursued during the „reform and opening up” period, again rooted in previous Chinese Communist Party (CCP) orientations and earlier reformists' movements.¹ Nevertheless, China's situation on the Covid-19 pandemic is very specific. First, this destructive pandemic emerged in China and was the second pandemic to come out from the PRC in the last two decades. These specifics have put a heavy load on China's global status and cast a shadow on its ambition for global leadership. Furthermore, escalating finger-pointing coming from many Western states have continued with accusing China of not acting on time and responsibly at the beginning of the epidemic on its soil, in the late months of 2019, by preventing its citizens from travelling abroad and introducing necessary domestic measures and informing the WTO and international community of the potential peril. These events only strengthened a powerful anti-China sentiment, broadly spread across the Western world (Erlanger 2020). This analysis also observes the statements and responses of China's leaders regarding foreign policy and China's regional and global roles as usual methods when examining foreign policy. Additionally, it investigates how China's actions during the pandemic have influenced its relations with its neighbours and major global partners and its position as a major power, and if these developments were just elements of the ongoing trends or particular outcomes of the pandemic.

Nevertheless, domestic economic and political goals will remain the focus and catalyser of the CCP's decisions and policies enforced, as ever. The Party introduced „dual circulation” as a strategy² to guard China's economy against the consequences of

1 For deeper analyses, please consult: (Mitrovic 1995).

2 The phrase appeared during the Politburo Standing Committee meeting held on 14 May 2020 and again in Xi's speech on 24 August 2020 meeting of the same body.

increasingly hostile foreign investment markets, restrictions on hi-tech imports and potential weakening of foreign demand for its goods and services. Economic security once again became China's top topic, as disruptions of global supply chains due to the pandemics exposed the weakest ring of globalisation. The „dual circulation” strategy is expected to drive the economy towards its future development based on domestic demand, lesser dependency on imports and increased domestic supply, particularly high-tech equipment and other inputs that could seriously interrupt or even obstruct the domestic ICT industry. Foreign policy will continue to be one of the most efficient tools to help China achieve these goals.

In recent decades, China has confirmed its growing capacity and willpower to play a dynamic role in the international system, starting from constructing bilateral and multilateral forms of cooperation with its neighbours in Central and South-East Asia. However, as the complex and dynamic global system creates many conflicting and many matching interests, Chinese foreign policy has the onerous duty of carrying out China's interests in both cases. To deal with the unexpected threats to domestic and global stability that Covid-19 has created, China will continue to pursue a two-pronged diplomatic approach and foreign policy: on the one hand, it will call and work for globalisation, solidarity, peace and development as the main themes, as well as work toward mutually beneficial cooperation and connectivity while pursuing its rising influence. On the other hand, China will continue to perform its major power foreign policy, conducting its business with no interest in compromises, concessions and common ground, especially when it comes to its „core interests” that tend to multiply accordingly with China's rise. Such course proved to be so even during the ongoing pandemic.

While trying to realise its most essential agendas China will pursue its role of „responsible great power”, and again recent global developments connected with Covid-19 do not help China's aspirations due to growing mistrust between the PRC and the USA and the Western block. To counteract and offset this anti-China trend in most Western capitals, from early 2020 and up today, China has started, and never stopped, its struggle to alter that narrative using its most effective tools: diplomatic and propaganda apparatuses (civil, military, media, culture outlets). We will also try to examine historical and cultural elements that

influenced China's current foreign policy strategies and its code of conduct.

IS COVID-19 A GAME-CHANGER OR NOT?

Most Western media and political circles have presented China as trying to grasp the occasion to position itself as a leader in the global fight against Covid-19 by presenting the Chinese political system as proved to be more competent in combating the pandemic than Western democracies. They accused China of using „crisis as an opportunity” (Neil 2020) to „sell abroad” rudiments of its political system to rising economies and Third World countries, and some Central and European countries supposedly predisposed towards authoritarian political systems. Some argued that it was a persistence of the „China solution” platform shared with the world by its President Xi Jinping (Neil 2020).

For many, Beijing saw the initial improper EU and messy USA response to the pandemic as a catalyst for its calculated global ambitions. Numerous Chinese and Western analysts argue that the Western democracies' ineffective reaction to the pandemic had proved to Beijing that it would exceed the USA as the leading global power, while the EU has already lost most of its such attributes (Mitrović 2022). Covid-19 has created a space for China's aspirations, symbolised and transmitted through „mask and vaccine diplomacy”. After the initial mishandling of the Covid-19 outbreak, China has effectively brought the domestic epidemic under control, enabling itself to launch a global diplomatic project of providing aid, equipment, and exclusive expertise to other countries. China's success in quick recovery and assisting other countries hit by the pandemic were gigantic and evident in early 2020, as it dispatched aid in medical equipment and medical teams bilaterally to more than one hundred and twenty countries around the globe – from Japan, ASEAN countries, Latin American states, EU members, „the 17 CEECs” and to African states. Only Jack Ma's *Alibaba Foundation* sent aid to more than one hundred and fifty countries around the globe, including all African states, the USA, EU members, Russia, Iran and others (Hatton 2020). Somehow, it remained much less observed that in the early days of epidemic outbreak and lockdown in China, the

People's Republic had received generous help from Japan, the EU and other countries nearby and far.

When China intensified its attempts to lend a hand and increase its figure as a responsible global power, at the same time, its export of medical equipment, test kits, ventilators, masks, disinfectants, drugs, and other medical supplies expended. Given that China has a central position of a leading global provider of personal protective equipment, many medical devices, antibiotics, and active pharmaceutical ingredients, reduced export from China, occurred from a need to provide domestically first, has led to shortages of critical medical supplies globally, including in the United States. Chinese diplomats had an important connection-based function as countries raced to get critical supplies (The Government of the Republic of Serbia 2020). Only Taiwan and countries connected with Taipei were excluded and even threatened to be treated that way (Yu, 2020).³ Chinese factories were ordered to enlarge production or adjust it to new purposes and work around the clock to manufacture the required medical utensils and pharmaceuticals for export as global demand mounted. Only in March and April 2020, China's exports of medical supplies reach about US\$10 billion (Birmingham 2020). Chinese media broadly followed the process, with official *Renmin Ribao* describing it as the performance of a „responsible great power”. *Xinhua* reported that „China has actively joined hands with the rest of the world to stem the novel coronavirus disease (COVID-19), with the exports of medical supplies” (*Xinhua* 2020a), presenting these commercial activities as humanitarian, perhaps pointing at export restrictions introduced by some countries that were at the moment mostly severely hit by the pandemics.

Nonetheless, in dissimilarity to these developments, mounting accusations and anti-China attitudes, rising from finger-pointing that China was the source of the crisis, were becoming thunderous in Western media. Simultaneously, growing allegations were coming from Western governments worldwide – Australia, USA, Canada, UK and the EU countries (De Weck 2020) and from the general public (Silver, Devlin and Huang

3 According to the US Congress Report, in early February 2020, the Chinese government „nationalised control of the production and distribution of medical supplies in China—directing all production for domestic use—and directed the bureaucracy and Chinese industry to secure supplies from the global market” (Congressional Research Service [CRS] 2020).

2020).⁴ When blamed for „spreading the poison and selling the cure”, China reacted with „wolf warrior diplomacy” that was received negatively, deepening the misunderstanding between Beijing and Washington, Brussels and other Western capitals and further harming the image of China in these countries. In one of the most illustrative cases, the Chinese Embassy in Paris exchanged viral messages on social media with French citizens after posting insulting words on how local authorities were handling the crisis in nursing homes on its website (Shi 2020)

The increase of aggressive ambassadors and other diplomats who responded in a non-diplomatic manner confirmed that many of the „reform and opening up” elements of China’s foreign policy had been altered, especially in its conduct. There is a sharp contrast between China’s ongoing global stance, expressed by its diplomatic apparatus, and Dai Bingguo’s explanation of „strategic intentions” of the PRC and the means to achieve it:

”...peaceful development, i.e. harmony and development at home and peace and cooperation abroad...This is the policy that will not change in 100 years or 1,000 years...we need to achieve the goal by peaceful means, by continued reform and improvement of our own system... and long-term friendly coexistence, equality and mutually beneficial cooperation with other countries... China will become a most responsible and law-abiding member of the international community” (Dai 2010).

Because under President Xi, the strict top-down approach was firmly imposed, many concluded that „wolf-warrior” diplomats merely reflected the call from the top, including Xi’s call pro showing a „fighting spirit” and got a more assertive style when endorsing the country’s official line. Chinese political figures from older cadres’ generations portrayed such behaviour as unrefined and harmful to China’s interests (Silver, Devlin and Huang 2020). Such harsh vocabulary and attitudes were not seen in China’s diplomatic language since the Cultural Revolution times, while superior diplomatic wisdom was one of China’s best allies when pursuing its foreign policy agendas in the first forty

⁴ The Pew Research Centre in Washington study, published in December 2019, found that in 24 of the 34 countries across six continents included in the poll, the respondents’ perception of China was generally negative. Their new 14-country survey from June 2020 showed that unfavourable opinion rose, as most populations in these countries have an unfavourable opinion of China. In Australia, the United Kingdom, Germany, the Netherlands, Sweden, the United States, South Korea, Spain and Canada, negative views have reached their highest points since the Center began polling on this topic more than a decade ago.

years of „reform and opening up”, and it has helped Beijing to navigate many dire straits successfully. In the political reality of the Western world, this trend could hurt China as hostile Chinese voices have intensified distrust and increased existing suspicions about China's rise and intentions (Shi 2020).

However, since Xi Jinping took the critical offices in 2012/2013, China's foreign policy experienced significant changes, some of which were intense manifestations of old aspirations, while many were part of his personal ambitions and influences upon him. Hu argues that Xi Jinping's leadership has played a central role in transforming Chinese foreign policy since 2012 (Hu 2019). Xi's leadership role has not only redefined the vision and mission of Chinese diplomacy but has also led to the institutional restructuring of the Chinese foreign and security policy apparatus. China's diplomacy budget in 2018 also increased to double compared to the one from 2011 to prepare for a much broader mission (Clover and Fei, 2018). The Chinese President introduced a „new type of international relations” in 2013, and the same year he launched the Belt and Road Initiative (BRI) - at the time called OBOR - and „his” vision (actually used by Hu Jintao in 2007) of „building a community with a shared future for mankind” became a principle in China's foreign policy since 2013.

Nevertheless, Poh and Li (2017) claim that this particular transformation has remained incomplete due to constant domestic preoccupations (primarily economic and security in nature), China's lack of experience in undertaking numerous international responsibilities in a leadership role, as well as urgent and conflicting economic and security issues in China's neighbourhood. They argue that these factors have inhibited the Chinese leadership's ability to completely abandon the „keeping a low profile” international strategy and unleash its ambition completely. As China's leading media reported, the vision of „building a community with a shared future for mankind” was, by unanimous vote, adopted by the United Nations Security Council in February 2017 as part of a resolution which expressed „a consensus of the international community toward the significance and value of such a vision” (Cao 2018). The vision became part of the CPC Constitution in October 2017 and was written into the Constitution of the People's Republic of China at the annual session of the National People's Congress in March 2018 (Eder

2018).

In October 2017, President Xi told deputies at the 19th Communist Party Congress that there was time for China to take centre stage in the world and make a more outstanding contribution to humankind, as it would no longer shy away from world leadership and would even aspire to promote its economic model around the world (Mitchell and Clover 2017). His „Following a path of peaceful development and working to build a community of common destiny for humankind” speech was partial proof of continuation with the strategies of his predecessors as he did use their, albeit slightly altered, concepts and slogans but now with his strong personal stamp on it (Eder 2018). Apart from re-packing his closest associates, most highly experienced in dealing with the major Western countries (Shi 2018), in the Central Leading Group on Foreign Affairs and the Politburo Standing Committee, Xi obviously wanted to put aside professionals in MOFA while putting the Group in charge of the foreign policy. Takahara (2018) pointed out that Xi managed to „successfully strengthen his power and authority even further and virtually end collective leadership”. By doing so, Xi managed to have manoeuvre space for future China’s future external policy to be „soft” and „hard” at the same time, as, internally, criticism became less important, while his „assertive personality” would resist existing and potential pressure. Media reports also showed that the new era had indeed arrived, as apart from being overwhelmingly Xi-centred and full of news and analyses of his concepts and announcements, there were other detachments from the Party tradition and order. They started from the fact that official media reports about the Leading Group’s two conferences in 2018 did not mention either the Party leadership or previous leaders and their doctrines regarding foreign policy (*Xinhua* 2018).

Eder (2018) claims that Xi sees China at the centre of this new type of international relations in which the shifting global reality, along with the relative decline of the USA’s power, opened a strategic window for China to increase its global influence. This claim was confirmed at the high-level Central Conference on Work relating to Foreign Affairs on June 22 and 23, 2018. Xi Jinping’s thoughts on „the diplomacy of socialism with Chinese characteristics for a new era” is a break from his previous speeches, as Xi no longer mentioned „non-alignment” with, or „non-interference” in other countries affairs. Instead of

„working towards”, he now wants to „lead” the reform of global governance (Eder 2018).

Concerning who won in the internal debate about the proper conduct of China’s diplomats – if there were room for any different expectations – the result was evident by the end of 2020. First, China’s foreign vice-minister Le Yucheng defended the manner of Chinese diplomats in totality. He criticised the use of the term „wolf warrior” as part of the „China threat theory” and deemed it as yet another „discourse trap”, saying it was designed to stop China from fighting back when being scolded by those „who have not awakened from their dreams 100 years ago” (Zhou 2020).

Such firm Chinese propaganda and fight-mode diplomacy provoked some countries to re-evaluate their China policy or at least its confidence in China as a long-term economic partner and political collaborator. Such an outcome could damage the interests of China in its pursuit of stabilisation, recovery from the global impact of Covid-19 and goals of the Two Centenaries. Moreover, it could increase the USA’s ongoing „decoupling” efforts, and Covid-19 provoked de-globalisation trends. Nevertheless, we believe that such manners and behaviour inspired by top policymakers over the past several years, and only echoed by China’s diplomatic personnel, will continue, especially concerning China’s „core interests” due to rising China’s confidence.

”CORE INTERESTS” AND CHALLENGES TO A GOOD-NEIGHBOUR FOREIGN POLICY

China’s adherence to a hard-line approach when dealing with the outside world is difficult to separate from its leaders’ and maybe the general domestic public’s stands on Chinese history as an inevitable path of destiny. Furthermore, there is influential thinking of an inherited filial loyalty contract that is pertinent both inside China and between China and its neighbours (Varrall 2015). These and other elements of China’s identity, many created and propagated by the CPC and promulgated by its foreign policy apparatus – are, then again, firmly connected with Xi Jinping’s attempts focused on the Qing dynasty’s history codification and its adjustment to the current CPC’s needs, and its agenda and strategies. Chinese leaders’, intellectuals’, and the

general public's perception of Chinese history is an essential part of their worldview, including an understanding of how the outside world should treat China and vice versa. History is seen as a sort of destiny and proof of Chinese uniqueness and exceptionalism, which is taken as a fact by the Chinese and (again) has to be acknowledged by foreigners (Y. A. 2020). At the same time, due to its uniqueness, these foreigners, not being part of the Chinese cultural zone, could not accurately understand it or be a part of it. Others (Zhang 2013), although they insist that Chinese exceptionalism „does not determine its policy”, also claim that it has been a crucial way the Chinese leaders and many intellectuals see China's identity, and as such can affect their decisions as being an essential source of their ideas and values. Accordingly, it has become „a normative theory” for China's foreign policy.

We also argue that China's recent entrenchment in a „victim mentality” gives it alleged legitimacy to act aggressively in expressing claims and pursuing their realisation to the detriment of weaker neighbours and other countries. These countries might have conflicting interests or should just face retaliation for their past evil deeds as a justification for „historical injustices and humiliation” that China had experienced by Western powers and Japan. It is closely connected with the carefully crafted official narrative of China's history of the Qing dynasty during Xi's leadership and the fight against those at home and abroad who questioned that narrative (Crossley 2019). That narrative is based on the claims that the Qing dynasty was unique and different from other empires, as it had expanded its territory towards Tibet, Xinjiang, Mongolia, Manchuria, Korea and Taiwan peacefully, based on its cultural and economic attractiveness to other nations and states that became part of the Qing Empire or came under its dominance. The idea that the Qing Empire rising to its grandiose 18th-century size and power – from cultural to economic – was established peacefully is, as Crossley and others pointed out, the source of China's current claims in the South China Sea, the East China Sea, as well as part of its „core interests” regarding Taiwan, Tibet, Xinjiang or any other part of its disputed and claimed „sovereign territory”. China lays its claims on the historical geography or even cartography, as proved in the case of border clashes of the PLA troops with the Indian Army around the Line of Actual Control in the Galwan Valley in Ladakh, in the Kashmir region, on 16 June 2020 that left more than twenty Indian soldiers

dead (*BBC* 2020), it effectively translates this narrative into actions.

Additionally, the current Chinese narrative of Chinese, by nature, peace-loving culture, many times emphasised by Xi Jinping, includes Confucianism as the core of Chinese tradition in the past and today, contrary to the traditional official historical view of it in previous works of the PRC's historians. These and other elements of a vast ideological front – revitalised during Xi's era inside China for the sake of homogenisation and towards the outside world for confrontation with competing ideologies – are part of the CPC's regular ideology work (Brown 2012). What is new is that, in Xi's time, the capacity for waging it has grown enormously – from technological capability, tightening the Party's control over the PLA and security apparatus, the state and society, to the acquired global relational and structural power of the PRC.

However, China's strategic view that peace and stability were preconditions for development and vice versa, and as such had to be maintained, was followed by China's foreign policy activities in Asia-Pacific first and within the OUN more or less constantly in the first decades of the reform and opening-up policy. For economic and security reasons, China intensified good-neighbour diplomacy during the mid-1990s, as put by Wang Yi: „The local area surrounding China represents the lynchpin vital to China's ability to protect its sovereignty and interests, and to demonstrate its international role” (Wang 2003). Nevertheless, since the time after 2008, China has progressively moved away from that consistency. According to the State Council's white paper entitled „China's Peaceful Development” from 2011, China's core interests include: 1) state sovereignty; 2) national security; 3) territorial integrity; 4) national reunification; 5) China's political system established by the Constitution and overall social stability; 6) essential safeguards for ensuring sustainable economic and social development (The State Council of the PRC 2011). China's relations with ASEAN and bilateral relations with ten member states developed rapidly since the early 1990-s through a variety of frameworks, projects and initiatives launched by China within the framework of the ASEAN Plus One, the ASEAN Plus Three and others, as well as bilaterally (Mitrović 2013). Such mutually beneficial and consistent development of cooperation led to a trust-building relationship that was even more enhanced by launching the ASEAN–China Free Trade

Area. However, as misunderstandings between China and five ASEAN nations, which have disputes with China over maritime sovereignty, artificial islands, fishing areas, and continental shelf demarcation, erupted, it affected the complete relationship with ASEAN and China's relationship with most Southeast Asian countries has become burdened and complex. Complex relations with its neighbours will only become more difficult to run after the Covid-19 crisis and China's most recent forceful acts during the pandemic.

During the first months of 2020 and the pandemic, China has aggressively pursued aspirations regarding its „core interests”, behaving like any other major power. While taking uncompromising moves against countries questioning its role in the global spread of the new coronavirus, China has simultaneously been building up its military and space⁵ capacities while increasing tensions in the South China Sea and the East China Sea. China's expanded naval presence came as USA Navy ships in the area have suffered coronavirus outbreaks, where the infection was found among the crews of four USA aircraft carriers. It has since put China's neighbours on alert and added misery to the ongoing crisis. (Tangen Jr. 2020).⁶ China continued satellite launches on 19 February 2020, in the early months of the coronavirus outbreak, by launching a Long March 2D rocket (Howell 2020). According to the China National Space Administration (CNSA), Chang'e-5, the most challenging mission in China's aerospace history, started on 24 November, landed on the moon's near side on 1 December, and returned to China on 17 December. The mission accomplished numerous milestone accomplishments for China (*Xinhua* 2020b).

On 18 April 2020, Chinese media reported on the State Council's decision to set up two administrative units on islands in the South China Sea.⁷ This „major administrative move” meant that the Xisha district would be used for controlling Paracel Islands

5 China resumed satellite launches on 19 February 2020, amidst the ongoing coronavirus outbreak, launching a Long March 2D rocket (Howell 2020).

6 On 2 April 2020, a Chinese vessel hit a Vietnamese fishing boat, causing it to sink near Paracel Islands, with the fishers being saved by a third party. The Vietnamese foreign ministry lodged an official protest against China two days later, stating that the Chinese vessel „violated Vietnam's sovereignty”.

7 According to the State Council, Sansha City was established on 24 July 2012 „to administer the Xisha, Zhongsha and Nansha islands and their surrounding waters in the South China Sea. The whole city covers nearly two million square kilometres, but including only around 20 square kilometres of land area now”. The establishment caused protests from neighbouring states contesting the same areas of the South China Sea (*CGTV* 2020).

and surrounding waters and the Nansha district for governing the Spratly Islands and surrounding waters in the heart of the area contested by six regional countries. Again, this decision caused high tensions as it implied lasting consequences and aimed to formalise and make China's control permanent. The next day, Vietnam submitted a formal protest against the decision, followed by two protests from the Philippines (*Reuters* 2020, *Nikkei Asia* 2020).⁸

Even though China and ASEAN countries are working on a new practicable code of conduct (and until then, keeping the existing arrangements alive) for the issues in the South China Sea, these questions are on China's list of „core issues” and as such leave no room for negotiation. They are also in the midst of China's efforts to realise its' total geopolitical reach of the South Pacific and the USA's attempt to avert it from occurring.⁹ Chinese foreign policy that traditionally first and foremost is focused on its neighbours, as pointed out (Wang 2003), will be challenged enormously to preserve solid relations with ASEAN countries as China continues to increase its maritime power in and from the South China Sea through the expansion of its sovereignty over the artificially constructed and militarised islands. The progressive, assertive grip of nearly the entire South China Sea by China, backed by its military force, also demonstrated during the Covid-19 crisis, has broken much of the hard diplomatic work achieved in the earlier decades. Then again, as a consequence of its antagonistic actions and using the disadvantages of others in this time of the disaster, China could isolate itself and destabilise long-term and inter-dependency in the region, even from those sharing gratefulness for Chinese medical assistance.

”MAJOR COUNTRY” ROLE, SOUTH-SOUTH COOPERATION AND GLOBAL GOVERNANCE

Xi's foreign policy concentrates on global governance and China's increased role in it. During only three first years in office,

8 Manila also protested against Chinese vessels „pointing of a radar gun at a Philippine Navy ship in Philippine waters”. On 22 April, US Secretary of State M. Pompeo said that his country „strongly opposes China's bullying”. Chinese naval vessels reportedly passed between Taiwan and the Philippines on 23 April, according to the Japanese Sankei News. On 2 May, Vietnam protested against „China's unilateral fishing ban” in the South China Sea disputed area imposed unilaterally by China from 1 May to 16 August.

9 For in-depth analyses, please consult: (Zarić 2018).

he visited more than thirty countries and became the most-travelled PRC leader. Hu Jintao, by contrast, visited seven foreign countries during his ten years as the top leader (*Los Angeles Times* 2019). Xie Tao (2018) claims that Xi's foreign-policy focus is based on his determination to increase overseas political influence. Part of that project was a duty of Chinese foreign policy and media apparatus to globally spread China's narrative or keep telling the World „China's story" well (Bandurski, 2017). Engraved in Xi's foreign policy, the BRI and the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) was China's most strategic steps towards having a much more substantial impact on global economic and political affairs, affirming its influence on shaping the world. We argue that undoubtedly the BRI is outward-oriented, it was created to answer China's domestic economic, political, security, and social requirements. As the landmarks of the Xi era, advancement of the BRI projects has become one of the top occupations of all Chinese diplomats, including China's „core leader", but Covid-19, together with the USA's tech-war on China, created severe problems.

„What kind of world should we shape?" (Le 2019). In answering this question, Chinese President Xi Jinping put forward the initiative of jointly building a community with a shared future for humankind and an open, inclusive, clean and beautiful world that enjoys lasting peace, universal security and shared prosperity. In its narrative about the existing global order and China's current and desired role in its remodelling, top Chinese officials continually propose, with rare exceptions, a productive and constructive role of China that includes public goods which China is ever more able to propose to the international community that „lives in a globalised world where countries are interdependent. It is China's proposal to the international community in response to the major changes in today's world" (Le 2019). Additionally, when describing China's capacity to offer these public goods to the world, there is a statement that devotion to „peace and harmony" is inborn in Chinese civilisation that, as claimed, has always advocated and practised the „peaceful coexistence, peaceful development and a harmonious world" (Le 2019).

In most documents and speeches of China's top officials or advisers, „peace and development" and „win-win" cooperation persist as favourable trends that lead toward a multi-polar world and strengthen globalisation. They warn against protectionism as a harmful and ineffective practice and unilateralism as a self-

destructive force in an environment of growing interdependency. They implicitly refer to the USA's unilateralism, protectionism, and disrespect of international norms or organisations, placing China on the opposite side of the line as a major country that offers solutions. The source of China's constructive and „win-win cooperation” paved path is China's role as a leader or at least the most significant helping hand of the developing countries, opening the door for the underprivileged but the majority of nations.¹⁰ According to this narrative, China and the global South share a bitter history of hardship and suffering as victims of imperialist countries and, at the same time, are destined to prosper. Being the first among them to become powerful and resourceful while remaining „the biggest developing country”, China is turning to help them address the shortcomings in development and stability.

China is using its financial and other economic assets, human, political and military means, and creating platforms for multilateral and bilateral cooperation apart from enhancing the existing frameworks, such as Group 77+China, the Forum on China-Africa Cooperation (FOCAC) and the China-Arab States Cooperation Forum (CASCF), and the China-CELAC Forum, and the Forum for East Asia-Latin America Cooperation (FEALAC) and others. Supported by the crucial South-South cooperation platforms, including BRICS, China's robust support to stronger relations and cooperation with the developing countries in the Arab region, Latin America, the South Pacific and other regions are showing positive drive and impetus expected to become even more profound.

The People's Republic of China Relations with Africa has always had great importance and accordingly occupied such a position in its foreign policy. In the early years of the „reform and opening up” era, Chinese leaders proposed „equality and mutual benefit, emphasis on practical results, diversity in form, and pursuit of common development” as the four basic principles of cooperation (Ministry of Foreign Affairs of the PRC [MOFA]. n.d.). President Xi offered the African countries a „China-Africa Community of Common Destiny”, announcing that China will

¹⁰ Vice Minister Le Yucheng emphasised that this cooperation is showing renewed momentum supported by key South-South cooperation platforms, including the G77+China and BRICS, China's friendly relations and cooperation with developing countries in the Arab region, Latin America, the South Pacific and other regions are (Le 2019).

serve as a guardian of Africa's peace and stability and facilitate Africa's economic development by expanding investments in Africa. He promised that China would stand as a supporter of a strong, unified Africa by deepening cooperation with the African Union, Africa's sub-regional organisations, and the New Partnership for Africa's Development, and facilitating Africa's equal participation in international affairs. It gave impetus to China's growing ties with the continent. China's is currently Africa's number one trade partner, while China's investments and loans make the most significant *per-capita* impact in African states (Wigglesworth 2020).

Nevertheless, contrary to the regional diplomacy approach and cooperation pursued on a multilateral level, China's policy towards Africa has been mainly conducted bilaterally. China is also the most significant contributor of military forces to the UN missions in the African continent, participating in sixteen peacekeeping operations, sending approximately 20,000 troops, and taking part in anti-pirate operations in the eastern African waters. The African continent offered China the opportunity to establish its first foreign military base in Djibouti.

As part of the globalisation setup and China's transformation into a trade super-power, for most countries, China stands as the biggest trading partner as it is also the most prominent global industrial producer. Even though some multinational corporations started to shift their production units away from China, as the pandemic has shown, the existing global chains of production and trade with China at its centre proved to be unsafe. Their bottom-line profit estimation annulled many of the comparative advantages of the Chinese market. Others were motivated by rising costs of production in China and discrimination towards foreign business entities, while some, like Tesla Motors, continued their investment in China's economy. In addition to these reasons, Japanese corporations had started to develop a „China Plus” investment exit strategy after the deterioration of the bilateral relations in 2012 and orchestrated anti-Japanese riots and attacks on Japanese properties in China. Indian companies joined this trend for security reasons and based on anti-China sentiment after border classes in August 2021 (Marandi 2020).

As part of its efforts to buffer the consequences of the technology war with the United States, China started to relax

relations with Japan and made diplomatic preparations to resize bilateral ties. That would rank high on the foreign policy agenda of China in the near and medium-term framework, though difficult due to the deep mistrust of Kishida's administration towards China's ambitions and acts in the East China Sea and the South China Sea. Similar and even more intense aggressive moves by China's empowered navy will undoubtedly make things more difficult in cultivating a positive response to China's foreign policy with Japan (Abe 2020).¹¹

China-USA relations have been facing severe problems and are marked with deep mutual mistrust while their development is defined by major power competition. Significant differences between the two rose from competing ideology and values, which are mirrored in various strategic issues, quarrels on models of governance, domestic and international business practices, legal, technological and trade disputes, and breach of human rights accusations and sanctions, regional escalations in East and South China Sea – especially regarding Taiwan, Hong Kong democracy crackdown and Uyghurs rights in Xinjiang.¹² These are just a few of the dominant points of disagreement. The understanding in Beijing that the USA has had a strategic ideological approach towards China, which meant that they would not only disrespect China's achievements and contributions to the world but that such an approach would make them unable to interact peacefully with China, was getting a more decisive influence on decision making and foreign policy implementation in Beijing. The process of relational breakdown accelerated after the Obama administration's *Asia Pivot* and the Trump administration's targeting of China as a „revisionist power” and strategic competitor in relevant documents, further exacerbating by rising anti-China sentiment in a much broader political and public arena in the West. China

11 Amid the Covid-19 crisis and state of emergency ongoing in epidemic hit Japan, on 28 April 2020, the Chinese aircraft carrier Liaoning and a five-ship group sailed between the Okinawa and Miyako islands in Japan's Okinawa Prefecture, according to Japanese military authorities. It occurred for the second time in that month. According to *Nikkei Asian Review*, China's Coast Guard continued to intrude into waters near the Japanese administrated Senkaku Islands that are also part of a long-time complicated dispute as China claims them as Diaoyu islands and part of its territory. On 8 May, four Coast Guard Chinese ships entered the waters and chased a Japanese fishing boat „in an unusually aggressive mode”.

12 For more in-depth analyses, please consult: (Trailović 2019).

is described in official documents and the wider USA public as seeking to „shape a world antithetical to US values and interests”.

Even though on China’s side, there is an understanding that China and the USA have closely intertwined interests and facilitate broad areas of cooperation, should pursue „common progress and development”. After the Osaka meeting of Xi and Trump in June 2019, China’s top diplomats announced that the two leaders agreed to continue pursuing a China-US relationship based on „coordination, cooperation and stability” and a new round of trade consultations. China has engaged in trade negotiations with the USA, hoping to manage their differences, remaining open to meet some demands of the USA, but firm not to accept restraints that would obstruct its development and „national rejuvenation” goals. Nevertheless, China’s „mask diplomacy” was again interpreted in Washington as a fulfilment of the discourse on gradually setting up a more substantial Chinese presence on the global stage, whereas „wolf warrior diplomacy” took this relationship to another low point. A three-hour virtual meeting of Xi and Biden on 16 November 2021 was presented by Washington as an effort „to ensure that the competition between (two) countries does not veer into conflict” (Powell and Widakuswara 2021). On his side, Xi pointed out that while running domestic affairs well, the two should bear their „share of international responsibilities and work together to advance the noble cause of global peace and development” (Powell and Widakuswara 2021). While both would prefer to avoid direct conflict and find a minimal joint platform of consent to manoeuvre the differences, neither side is ready to retreat from defending core values and strategic interests. How this strategic rivalry will be handled will significantly impact China’s future and the future of the USA and the world.

China-Russia relations will continue to play a vital role in the realisation of China’s domestic and external strategic goals, particularly in security, the economy, and regional cooperation, as well as in shared efforts on the multilateral scene, including strategic coordination. At the bilateral level, close relations between President Putin and President Xi, who met thirty times during the last eight years, provide additional impetus for developing „a comprehensive strategic partnership of coordination for a new era”. Chinese top diplomats describe the China-Russia relationship as being „at its best in history”. Announced Russian President Putin’s visit as a special guest at the opening of the

Winter Olympics Beijing 2022 is just another proof of it (Yang and Zhang 2021).

China's efforts to finalise negotiations on the Regional Comprehensive Economic Partnership were being brought forward and rewarded by triumph, while those linked to the China-Japan-ROK free trade agreement were the first to recoup after the initial stage of the pandemics. A concept and practice based on building „a community with a shared future with neighbouring countries” offered not just to ASEAN, which has strategic partnership relations with the PRC, but recently extended to India, Japan, and later the entire international community. Additionally, on the positive side, the Shanghai Cooperation Organization continues to expand its influence, demonstrating a positive example of China's regional engagement while becoming a true player in regional cooperation by exercising „unity, mutual trust, shared security, mutual benefit and inclusiveness” (Le 2018).

China-EU relations, established forty-seven years ago and since developed into a strategic partnership, were traditionally constructive, based on long-time expectations and considerations. The EU was seen by China as an essential player in a multi-polar world, though shadowed and heavily influenced by EU-USA relations. The EU, as the world's largest unified global market, was of particular importance to China, proven by 1.8 billion euro in trade value per day. Although the two have had differences, especially on human rights, their cooperation has developed immensely on numerous platforms (Mitrović 2022). It has also included cooperation on wide-ranging globally important issues where shared interests were identified, such as the peaceful resolution of global conflicts, climate change mitigation, sustainable development, food and energy security, nuclear non-proliferation, social justice and connectivity, and the defence of multilateralism with the OUN at its core (Mitrović 2022).

Nevertheless, the global aspirations of China, especially after the formation of the „Sixteen plus One” format with European countries, and China insisting on its way of conducting business on its market and along the Belt and Road, including „the Sixteen/Seventeen”, became an obstacle and caused scrutiny in the EU political circles and the general public (Mitrović 2016). The European Commission released „*EU-China: Strategic Outlook*,” branding China as „an economic competitor in the pursuit of technological leadership, and a systemic rival

promoting alternative models of governance” (Small 2020), thereby initiating a crucial shift in thinking regarding China. Clashes during the Covid-19 crisis have only served to deepen the mistrust and expose their positions. The most logical area to pursue cooperation in the future will be green recovery from Covid-19 consequences while searching for consensus on global governance and free trade.

Seeing the OUN as the fundamental institution of the existing international order, China’s crucial global role as „a major country” (Hu 2019) is connected with its engagement in settlement of political hotspots, such as having played „an important and unique role” in advancing the political settlement in the Korean Peninsula (Le 2019). On the Iranian nuclear issue, China has supported the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) while pursuing its interests in the Middle East. It took part and have actively facilitated peace talks and promoted the political settlement of such issues as northern Myanmar, Afghanistan, Syria and the conflict between Palestine and Israel (Le 2019).

CONCLUSION

In this analysis, we presumed that China’s primary strategic positions and following policies and goals would remain consistent and as much as possible buffered from the adverse effects of the pandemic, which proved to be a correct assumption. We also conclude that analysed trends, sources of strategic standpoints and policies, changed modes of China’s foreign policy and diplomacy will continue.

As China sees the international landscape growing in uncertainty, instability and unpredictability (Small 2020), it finds it crucial to rely on „a growing consensus among the international community for upholding multilateralism” (Le 2019) where and when such an approach suits its ambitions and goals. Parallel to those, it will keep enforcing its unilateral or minilateral projects and agendas and „fight” to preclude and bumper threats in fulfilling its strategic goals.

China will also continue to share concerns about attempts to break existing international industrial chains of production and trade and the dangerous „practice of hegemony” and call for

a joint effort to preserve global peace and development needed by most humankind to protect its domestic economic goals, which are crucial for China's political stability and CCP security. Understandably, Chinese strategists see economic globalisation as the suitable framework for furthering China's development and rise amid global supply chains and for future development of its regional and global initiatives and projects. China's foreign policy will thus centre its activities on strengthening the globalisation processes and projects.

China's foreign policy objectives will focus on realising external elements of the China Dream goals, including the Belt and Road Initiative that stretches out over Eurasia, South-East Asia, South Asia, Africa and Latin America, and other intercontinental and regional formats for cooperation. It will also focus its attention on global governance as a favourable framework for exercising its role of „responsible great power” and on China's initiatives and policies to fulfil its desired and needed role in global leadership. Moreover, these policy measures will continue to realise President Xi's calls to actively promote economic globalisation and build an „open world economy”, including implementing the UN 2030 Agenda for Sustainable Development and the Paris Agreement on Climate Change. Nonetheless, all these goals serve the main ones – the security and stability of the existing political system with CCP as the leading force of China.

We argue that China will endure in actively fulfilling its primary strategic goals via its foreign policy as fighting to preserve stability and sustainability of its economic model. China's foreign policy will focus on realising the external conditions for fulfilling China Dream goals while minimising negative external influences. These goals allow China to offer financial assistance to numerous states and spread its cultural, economic and political influence. Realising these goals provides China with international security and increases further its power. Its economic goals will always have a high priority since, if met, they grant legitimacy to the rule of the CCP. Fulfilled economic goals provide the CCP and the PRC domestic security that constantly comes as the first strategic goal of its leaders. China's foreign policy and its self-confident diplomatic mode, as proved highly successful even during the pandemic, will continue, deeply rooted in domestic political dynamism strategic goals of the CCP.

REFERENCES

- Abe, Daishi. 2020. "Pandemic-distracted world wakes to China's maritime incursions." *Nikkei Asia*. June 18, 2020. <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/South-China-Sea/Pandemic-distracted-world-wakes-to-China-s-maritime-incursions>.
- Bandurski, David. 2017. "The Fable of the Master Storyteller." *China Media Project*. <http://chinamediaproject.org/2017/09/29/the-fable-of-the-master-storyteller/>.
- Bermingham, Finbarr. 2020. "Coronavirus: China's medical supply boom, lockdown backlog sparked surprise April exports rise." *South China Morning Post*. May 7, 2020. <https://www.scmp.com/economy/china-economy/article/3083357/coronavirus-chinas-medical-supply-boom-lockdown-backlog>.
- Brown, Kerry. 2012. "The Communist Party of China and Ideology." *China: An International Journal* 10 (2): 52-68. muse.jhu.edu/article/482924.
- Cao, Desheng. 2018. "Xi's discourses on mankind's shared future published." *China Daily*. <http://www.chinadaily.com.cn/a/201810/15/WS5bc38adca310eff303282392.html>.
- CGTV. 2020. "China's Sansha City establishes Xisha, Nansha districts in a major administrative move". April 18, 2020. http://eng.mod.gov.cn/news/2020-04/18/content_4863772.htm.
- Clover, Charles and Ju, Sherry Fei. 2018. "China's diplomacy budget doubles under Xi Jinping." *Financial Times*. March 6 2018. <https://www.ft.com/content/2c750f94-2123-11e8-a895-1ba1f72c2c11>.
- Congressional Research Service [CRS]. 2020. "COVID-19: China Medical Supply Chains and Broader Trade Issues." *Congressional Research Service [CRS]*. 6 April 2020. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fcrsreports.congress.gov%2Fproduct%2Fpdf%2FR%2FR46304>.
- Crossley Kyle, Pamela. 2019. "Xi's China Is Steamrolling Its Own History." *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2019/01/29/xis-china-is-steamrolling-its-own->

- history/.
- Dai, Bingguo. 2010. "Adhere To The Path Of Peaceful Development," December 6, 2010. "Zhongguo guowu weiyuan Dai Bingguo: jianchi zou heping fazhan zhi lu" [State Councillor Dai Bingguo: adhere to the path of peaceful development], Waijiaobu wangzhan, 6 December 2010 [戴秉国：“中国国务委员戴秉国：坚持走和平发展道路”，外交部网站，2010年12月6日。 <https://china.usc.edu/dai-bingguo-”adhere-path-peaceful-development”-dec-6-2010>].
- De Weck, Joseph. 2020. "China's COVID-19 Diplomacy is Backfiring in Europe." *Foreign Policy Research Institute*. 21 April 2020. <https://www.fpri.org/article/2020/04/chinas-covid-19-diplomacy-is-backfiring-in-europe/>.
- Eder, S. Thomas. 2018. "China's new foreign policy setup." *MERICs*. August 1, 2018. <https://merics.org/en/analysis/chinas-new-foreign-policy-setup>.
- Erlanger, Steven. 2020. "Global Backlash Builds Against China Over Coronavirus." *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/05/03/world/europe/backlash-china-coronavirus.html>.
- Hatton, Celia. 2020. "Jack Ma: The billionaire trying to stop coronavirus (and fix China's reputation)." *BBC News*. 26 April 2020. <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-52325269>.
- Howell, Elizabeth. 2020. "Coronavirus isn't stopping China from launching rockets", *Space.com*. 21 February 2020. <https://www.space.com/china-launches-rocket-amid-coronavirus-outbreak.html>.
- Hu, Weixing. 2019. "Xi Jinping's 'Major Country Diplomacy': The Role of Leadership in Foreign Policy Transformation." *Journal of Contemporary China*. 28 (115):1-14. DOI: <https://doi.org/10.1080/10670564.2018.1497904>.
- Los Angeles Times*. 2019. "China's President is the country's most-traveled leader since Communism -- and maybe the strongest." 25 December. <https://www.latimes.com/world/asia/la-fg-china-president-travel-20151225-story.html>.
- Le, Yucheng. 2018. "A Joint Response to the Big Change of the World and A Joint Effort to Build a Community with a Shared Future." *MOFA*, 14 July 2018. <https://www.fmprc>.

- gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/201807/t20180714_678685.html.
- Le, Yucheng. 2019. "China's Foreign Policy in a Fast Changing World: Mission and Responsibility." *MOFA*, 8 July 2019. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/zyjh_665391/201907/t20190708_678760.html.
- Marandi, Rosemary. 2020. "Made in India iPhone 11 goes into production in Chennai", *Nikkei Asia*. July 28, 2020. <https://asia.nikkei.com/Business/Technology/Made-in-India-iphone-11-goes-into-production-in-Chennai>.
- Mitchell, Tom and Charles Clover. 2017. "Xi Jinping's ambitions on show during epic congress address." *Financial Times*. October 18 2017 <https://www.ft.com/content/f05cc82e-b3f1-11e7-a398-73d59db9e399>.
- Ministry of Foreign Affairs of the PRC [MOFA]. n.d. "China's Policy towards Africa." *Ministry of Foreign Affairs of the PRC*. <https://www.fmprc.gov.cn/zflt/eng/zgdfzcc/t463748.htm>.
- Mitrovic, Dragana. 1995. *Kineska reforma i svet* [China's Reform and the World]. Belgrade: IEF.
- Mitrović, Dragana. 2013. "Economic, Political and Security Regional Mechanisms of Asia." In *Textbook of Regional Mechanisms of Asia*, ed. Dragana Mitrović, Belgrade: Faculty for Political Sciences.
- Mitrovic, Dragana. 2016. "'Sixteen plus One' in 2015/2016 - upgrading, framing and stepping up cooperation." *Asian Issues* 2(1). Belgrade: Institute for Asian Studies.
- Mitrović, Dragana. 2022. "EU–China—Failed Prospects of Win-Win Partnership." In *China and the Belt and Road Initiative: Trade Relationships, Business Opportunities and Political Impacts*, ed. Young-Chan Kim, 213-236. Springer.
- Neil, Thomas. 2020. "Great (Power) Expectations: Charting the Evolution of Chinese Foreign Policy." *Macro Polo*. 11 May 2020. <https://macropolo.org/china-great-power-foreign-policy-covid19/>.
- Nikkei Asia*. 2020. "Vietnam protests Beijing's 'unilateral fishing ban' in South China Sea." May 8, 2020. <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Vietnam-protests->

- Beijing-s-unilateral-fishing-ban-in-South-China-Sea.
- Poh, Angela and Mingjiang Li. 2017. "New Trends in Chinese Foreign Policy." *Asian Security* 13 (2):84-97. <https://doi.org/10.1080/0163660X.2021.1970334>.
- Powell, Anita and Patsy Widakuswara. 2021. "Biden and Xi Meet in Historic Virtual Summit." *VOA*. November 16, 2021. <https://www.voanews.com/a/biden-and-xi-meet-in-historic-virtual-summit-/6314912.html>.
- Reuters*. 2020. "Vietnam protests Beijing's 'unilateral fishing ban' in South China Sea." May 8, 2020. <https://www.reuters.com/article/uk-vietnam-china-southchinasea-idUKKBN22K0ZK>.
- Silver, Laura, Kat Devlin and Christine Huang. 2020. "Unfavorable Views of China Reach Historic Highs in Many Countries - Majorities say China has handled COVID-19 outbreak poorly." *Pew Research Center*. <https://www.pewresearch.org/global/2020/10/06/unfavorable-views-of-china-reach-historic-highs-in-many-countries/>.
- Shi, Jiangtao. 2018. "Will China's new foreign policy dream team be the key to achieving its global ambitions?" *South China Morning Post*. February 25, 2018 <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2134189/will-chinas-new-foreign-policy-dream-team-be-key>.
- Shi, Jiangtao. 2020. "Coronavirus: they're only answering Xi Jinping's call but are China's 'Wolf Warrior' diplomats doing more harm than good?" *South China Morning Post*, 27 April 2020. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3081592/coronavirus-theyre-only-answering-xi-jinpings-call-are-chinas>.
- Small, Andrew. 2020. "The Meaning of Systemic Rivalry: Europe and China Beyond the Pandemic." *The European Council on Foreign Relations*. 13 May 2020. https://ecfr.eu/publication/the_meaning_of_systemic_rivalry_europe_and_china_beyond_the_pandemic/.
- Takahara, Akio. 2018. "China's Domestic Politics and Foreign Policy after the 19th Party Congress." In: *Japanese Views on China and Taiwan: Implications for U.S.-Japan Alliance*. 1-10. Washington, DC: Center for Strategic & International Studies.

- Tangen Jr, Ole. 2020. "Is China taking advantage of COVID-19 to pursue South China Sea ambitions?" *Deutsche Welle*. May 26, 2020. <https://www.dw.com/en/is-china-taking-advantage-of-covid-19-to-pursue-south-china-sea-ambitions/a-53573918>.
- The Government of the Republic of Serbia. 2020. "China donates two coronavirus laboratories to Serbia." *The Government of the Republic of Serbia*. Last accessed 24 July 2020. <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/153617/china-donates-two-coronavirus-laboratories-to-serbia.php>.
- The State Council of the PRC. 2011. "China's Peaceful Development." *The State Council of the PRC*. http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2014/09/09/content_281474986284646.htm.
- Tao, Xie. 2017. "Chinese Foreign Policy with Xi Jinping Characteristics", Carnegie Endowment for International Peace. November 20 2017. <https://carnegieendowment.org/2017/11/20/chinese-foreign-policy-with-xi-jinping-characteristics-pub-74765>.
- Trailović, Dragan. 2019. "Uticaji međunarodnih činilaca na etničke sukobe u Narodnoj Republici Kini." Phd. diss. University of Belgrade: Faculty of Political Sciences.
- Varrall, Merriden. 2015. "Chinese worldviews and China's Foreign Policy." *The Lowy Institute for International Policy*. <https://www.files.ethz.ch/isn/194995/chinese-worldviews-chinas-foreign-policy.pdf>.
- Wang, Yi. 2003. "Act in Good Faith towards Neighboring Countries and Become Partners with Them." *Qiushi* (4): 19-22.
- Wigglesworth, Robin. 2020. "Zambia's debt crisis casts a long, global shadow." *Financial Times*. November 16, 2020. <https://www.ft.com/content/35c58b5f-f890-4390-967a-28c0a0a1fb50>.
- Xinhua*. 2018. "Xi urges breaking new ground in major country diplomacy with Chinese characteristics." http://www.xinhuanet.com/english/2018-06/24/c_137276269.htm.
- Xinhua*. 2020a. "China's medical supplies export top 10 bln yuan." April 5, 2020. http://www.xinhuanet.com/english/2020-04/05/c_138949803.htm.

- Xinhua*. 2020b. "China's spacecraft brings home moon samples." http://www.xinhuanet.com/english/2020-12/17/c_139595094.htm.
- Y. A. 2020. "The Virtues of a Confrontational China Strategy." *American Interest*, April 10, 2020. <https://www.the-american-interest.com/2020/04/10/the-virtues-of-a-confrontational-china-strategy/>.
- Yang, Sheng and Zhang, Han. 2021. "'Get-together for Beijing Winter Olympics,' Xi-Putin virtual talks further boost China-Russia ties amid rising pressure from the West." *The Global Times*. 15 December 2021. <https://www.globaltimes.cn/page/202112/1241597.shtml>.
- Zhang, Feng. 2013. "Chinese Exceptionalism in the Intellectual World of China's Foreign Policy." In *China across the Divide: The Domestic and Global in Politics and Society*, ed. Foot R., 43–71. Oxford: Oxford University Press.
- Zhou, Cissy. 2020. "We're not Wolf Warriors, we're only standing up for China, says senior official." *The South China Morning Post*. December 5, 2020. <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3112733/were-not-wolf-warriors-were-only-standing-china-says-senior>.
- Yu, Ning. 2020. "End of history" obsession links to West's problem with democracy. *Global Times*. Available at: <https://www.globaltimes.cn/page/202012/1211467.shtml>.
- Zarić, Ivan. 2018. "Talasokratska dimenzija savremene kineske geopolitike." Phd.diss. Belgrade University: Faculty of Political Sciences.

*Драгана Митровић**

Факултет политичких наука Универзитета у Београду

УТИЦАЈ ПАНДЕМИЈЕ НА СПОЉНУ ПОЛИТИКУ НР КИНЕ И ЊЕНУ УЛОГУ ГЛОБАЛНЕ СИЛЕ**

Сажетак

У овом раду полазимо од претпоставке да Кина, попут других великих сила, не мења исхитрено своје стратешке погледе и пратеће понашање, чак и када је изложена снажним спољним утицајима, каква је и пандемија Ковид-19. Са друге стране, тако значајни глобални догађаји могу убрзати или продубити текуће трендове или промене у односима великих сила, самог глобалног система и места Кине у њему. Сходно томе, утицај пандемије на промене у кинеској спољној политици, као најдиректнијој алатки за спровођење циљева у спољном свету, будући да је она одраз унутрашње политичке динамике и домаћих потреба за стабилношћу и безбедношћу, не би требало да буде другачији. Иако полазимо од тезе да до сада није било, те да и надаље неће бити промена главног курса и средњорочних циљева кинеске спољне политике, истраживали смо могуће утицаје пандемије на убрзавање или успоравање текућих токова и потенцијалних модификација насталих под тим утицајем. Наша анализа је имала за циљ да идентификује и истражи да ли је до ових промена дошло, како бисмо проверили нашу почетну претпоставку.

Кључне речи: Кина, велика сила, Ковид-19, спољна политика, односи међу великим силама, глобално управљање

* Имејл-адреса ауторке: dragana.mitrovic@fpn.bg.ac.rs.

** Овај рад је публикован средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години, број: 451-03-9/2021-14 од 14.01.2021. године.

*** Овај рад је примљен 28. јануара 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

Zoltan Pető*

National University of Public Service, Budapest

THE FATE OF TWO REVOLUTIONARY PROPHECIES: MARY WOLLSTONECRAFT AND WILLIAM BLAKE ON EDMUND BURKE

Resume

In my paper, I would like to investigate two forms of criticism directed towards one of the most famous texts of the “founding father” of conservatism, Edmund Burke’s *Reflections on the Revolution in France*. The one is a critique by an adherent of radical enlightenment, the “proto-feminist Mary Wollstonecraft who sees the French “Ancien Regime” and the British system of government of the time both in a negative context and would like to replace them with strict political rationality and “pure reason”. The other critique, William Blake sees the French Revolution not as an act of political rationalism but as a spiritual renewal and interprets it not as a tabula rasa but as a return from an already too rationalist to a free and just state of existence. I investigate Wollstonecraft’s essay *Vindication of the Rights of Men* and Blake’s poem *The French Revolution*. In conclusion, I try to find the answer why the two aforementioned authors, (as the majority of Burke’s initial critics) lost their enthusiasm about the revolution, within the context of the Jacobin dictatorship and the birth of anti-revolutionary political conservatism defended and justified by Burke.

Keywords: political aesthetics, whig, French Revolution, rights of men, anti-rationalism, critique of the enlightenment

* E-mail address: zoltanp86@gmail.com.

INTRODUCTION

There is no doubt that the most important and radical political event of the 18th century was the French Revolution in 1789, later called “great” by its intellectual and emotional adherents, and condemned as one of the greatest disaster on mankind in the field of society and politics by its antagonists and adversaries. The French Revolution of 1789, though not without antecedents, can be regarded as a symbolic dividing line between what we might call “modern world” and what we could name as traditional civilization and culture.

French Revolution provoked the greatest public debate on political principles in Britain since the Civil War of 1640. The debate on the revolution focused on the fundamental questions of politics, religion, society and history. What is the basis of political legitimacy? Where do the limits of the state end? How do the state and the church relate to each other? What is the role of leadership in political life and what does it mean to subordinate? What are the basic rights and obligations of a citizen? What is the actual purpose of government and what is the most appropriate sphere of government authority?

The debate that ensued in the wake of the revolution was the first to formulate the meaning and main issues of political modernity, which were now in their full “armour” in front of the debating parties. In this regard perhaps no other text has provoked greater public debate in England than Edmund Burke’s *Reflections on the Revolution in France*. Mary Wollstonecraft’s *Vindication of the Rights of Men* was a response to Edmund Burke’s *Reflections*. It was first published anonymously on November 29, 1790. Her aim was to defend the principles of the French Revolution against Burke’s attack, and her work was the first published answer to Burke. According to her view, Burke formulated his two categories of the beautiful and the sublime also as ideas of the political sphere, and Burke himself proves this because he himself emphasized the political aspects in the Enquiry. Commenting on one of the most famous scenes of Burke’s *Reflections*, the so-called “stripping of the Queen” Wollstonecraft argued that the “stripping” is the demolition of the “politics of beauty” (Burke’s phrase) or the “politics through aesthetic.” The “stripping” is also the symbolic stripping of the lies and hypocrisy of the aristocratic culture itself. “Aesthetics” becomes the very target of her attack:

politics, associated with “good taste”, conceals immanent anti-democratic motives because taste is not, as an *idea innata*, inherently present in everyone, “from the creation.” She rejected Burke’s “age of chivalry”, (a phrase which he attributed to the Ancien Régime), and she replaced it with a concept of the world order based on the principles of strict political rationality or “pure reason.”

Among the adherents of the French Revolution we can find not only “revolutionary rationalists” but also “mystics.” William Blake is perhaps the most famous among them and he is also treated as a “Founding Father” of Romanticism. William Blake experienced the outbreak of the French Revolution as a spiritual act. While the conservative critics of the French Revolution first of all, Edmund Burke, who saw the French Revolution as a complete break with the past, Blake interpreted it as a return to a tradition much older than the one Burke defends. His views separated him from both the religious and social order of his time, which he regarded as declining, but not from the perspective of the rationalism of the Enlightenment. This is precisely why Blake was confronted with the order of his own age, finding it not too backward, but too rationalist, one that is no longer permeated by the spirit and therefore in need of renewal.

However – considering both rationalists and spiritualists – if we try to see Burke’s critiques in historical context, the complete break with tradition and the elimination of “prejudices” could be problematic as Hans-Georg Gadamer points out (2013). Prejudice is an inevitable part of the process of thinking and understanding – the Enlightenment, for example, was precisely the prejudice against prejudice. An essential prerequisite for human existence is historicity, as Gadamer (suggests: The truly historical thinking must also think about its own historicity) (2013, 159). The recognition of this paradox could significantly alter the view of the enthusiasts of the revolution. The problem can be examined in a wider context of the historical facts and of the related political ideologies of the era of the French Revolution as well as in the light of modern European political history.

MARY WOLLSTONECRAFT'S ANSWER TO EDMUND BURKE'S "POLITICAL AESTHETICS"

Edmund Burke's *Reflections on the Revolution in France* is the first profound critique of the revolutionary ideology and the "founding stone" of conservative political philosophy. As Novalis wrote in one of his fragments: "Burke has written a revolutionary book against the Revolution" (Novalis104, cited in Furniss 1988, 2).

Apart from Burke's, no other work, dealing directly with the events of the revolution was able to tackle the most important points of the period's thinking. Nearly a hundred books and pamphlets were written in response to Burke's anti-revolutionary attack. Burke's *Reflections* are not only a classic of British conservative thought, but also a dividing line in connection with the evaluation of the revolution, which had an impact for two centuries. The book is not a strictly precise, pre-designed work, but rather a pamphlet that did not come to be written in the wake of the writer's theoretical inclinations, but due to the dramatic circumstances. Perhaps from the letter-form of the work stems the subjective, passionate, and deliberately dismissive voice in connection with political rationalism, which stunned Burke's contemporaries.

In his *Reflections*, Burke (1790) emphasized few topics with such liveliness as the perfection of the British "mixed constitution". The concept of a "mixed constitution" in all likelihood a legacy of the political philosophy of antiquity combines Aristotelian / Platonic forms of government: monopoly (monarchy / tyranny), domination of the few (aristocracy / oligarchy) and domination of many (politeia / democracy). According to the ciceronian tradition of early modern state theory as "classical republicanism" which significantly influenced Burke's views, each of these forms of government has both positive and negative characteristics. An existing monarchy provides stability beyond rapidly changing momentary interests, but can easily degenerate into tyranny; the aristocracy takes care of the protection of the country and limits the one-person supremacy, but can turn into an oligarchy of petty kings; democracy provides the people a voice in governance, but by leaving it alone it can become anarchy and then tyranny. According to this approach, the aim of mixed government is to add the positive qualities of the forms of government described above, while the negative ones extinguish each other by limiting

each other.¹Of course there were several critics in Britain who tried to challenge Burke's views on society, politics, and the revolution.

Mary Wollstonecraft (1790) opened Burke's line of critics with the anonymous publication of the pamphlet: *Vindication of the Rights of Men*. Above all, she accused Burke of sentimentalism. She accused him of trying to undermine political rationality by arousing an emotional impulse. Wollstonecraft was well aware that Burke's criticism was directed not only against the French revolutionaries and their English supporters but also against Enlightenment rationalism. Her aim was to defend the principles of the French Revolution against Burke's attack. As she writes, her goal with the pamphlet is "to shew you [Burke] to yourself, stripped of the gorgeous drapery in which you have enwrapped your tyrannic principles" (28).

As Wollstonecraft-scholar Mary Poovey (1984) suggests, the first reading of *Vindications*, which may indeed seem disorganized, actually reflects Burke's own work. As Burke did for his own, Wollstonecraft chose for her pamphlet a letter-form, and while Burke addressed his letter to François Depont, he addressed her letter to Burke himself (58).

According to Poovey, the benefit for Wollstonecraft of choosing form, metaphors, and style similar to Burke's own, had the use of turning Burke's own arguments against him. Wollstonecraft tried to find and show the weak points and contradictions in Burke's own theory and the *Vindication* is equally about language and style as it is about political theory. However, these are – at least, according to Wollstonecraft – inseparable from each other. As Mary Wollstonecraft writes in the beginning of her pamphlet: "it would be something like cowardice to fight with a man who had never exercised the weapons with which his opponent chose to combat, and it would be irksome to refute sentence after sentence in which the latent spirit of tyranny appeared (Wollstonecraft 1790, 8).

What is common in Wollstonecraft's critiques of Burke, (such as James Mackintosh, Thomas Payne) is the accusation of him (a formerly Whig politician who was in favour of the American

1 By the 18th century, the theory of 'balanced governance' was already so prevalent in Britain that the British saw in their own system the most perfect manifestation of it: the division of British society into three orders of king, nobility, and people; and their three legal incarnations in the Crown, House of Lords, and House of Commons seemed to be the perfect realization of the antique theory of antique *Politeia*.

War of Independence) of the “betrayal” of Enlightenment ideas and the denial of their political consequences and applications. They all agreed to reject Burke’s “age of chivalry,” (a phrase which he attributed to the *Ancien Régime*²), and they replaced it with a concept of world order based on the principles of strict political rationality, or “pure reason”. The “old order” as a social and political system in which taste played such a big part, and which Burke glorified as “mixed government”, was considered by the critiques as a “Gothic” society (as James Mackintosh) which above all was a system of injustice. The unique factor is that, Wollstonecraft was the first to draw a definite parallel between Burke’s political *Reflections* and his early writings in connection with aesthetics.³

According to Wollstonecraft’s view, Burke’s two aesthetical categories of the beautiful and the sublime are also ideas of political reality, and Burke himself proves this because he himself emphasized the aristocratic political aspects in the *Enquiry*. These ideas are to support a distinctly aristocratic view of the state and society.⁴ Commenting on one of the most famous scenes from Burke’s *Reflections*, the so-called “stripping of the Queen” (Furniss 1988). According to Wollstonecraft, “stripping” is the destruction of the “politics of beauty” (Burke’s phrase) or “politics through aesthetics”. The “stripping” is also the symbolic stripping of the lies and hypocrisy of the aristocratic culture itself. “Aesthetics” becomes the very target of her attack:

2 In one passage of his *Reflections*, Burke wrote in connection with Marie Antoinette: “I had thought ten thousand swords must have leaped from their scabbards to avenge even a look that threatened her with insult. But the age of chivalry is gone” (Burke 1790, 58).

3 Burke’s early work, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* brought him into the literary, philosophical and political consciousness of the era

4 For Burke the aristocratic view of society is not just a matter of politics, but also a matter of “aristocratic” aesthetic behavior. The fundamental theme of young Burke’s aesthetic investigations is the juxtaposition of the concept pair of beautiful and the sublime as two defining elements of aesthetic judgment. In his *Enquiry*, which fits well into the early tradition of British empiricism (bearing the effects of Lockean epistemology), young Burke examines, through a kind of “mechanistic psychology” the effect of the stimuli of the outside world on the human mind. However, he has not only contrasted these two key concepts, but has also presented their differences in an antagonistic form. The pair of opposites is highly asymmetrical: Burke defines the sublime characterized by a certain kind of “masculinity” as “the strongest feeling the mind can be capable of,” whereas beauty that bears feminine marks are subordinate. To the sublime, he attributes strength, fear, and power (the power of princes as well as God, and the fear of “creatures” and “subjects” to them), height, and depth (i.e., various physical and spiritual extremes), fear, spiritual agitation, and, in a sense, the elemental shock associated with experiencing transcendence, the religious “*mysterium tremendum*.” In contrast, beauty is characterized by “smallness,” aspiration, “pleasant form,” harmony, and order (corresponding to the idea of ancient Greek *kalokagathia*). The political implications of this division are obvious.

politics, associated with “good taste”, has a burden of immanent anti-democratic motives because taste is not, as an *idea innata*, inherently present in everyone, “from the creation.”

While Burke associates, beauty with femininity, and weakness and majesty with power and masculinity, according to Wollstonecraft, these distinctions are explicitly harmful. This injuriousness can also be noticed in the manner in which Burke actually describes women’s “virtues” as weaknesses, thus giving women no real political rights at all, providing them with no opportunity to participate in the public sphere are condemning them for doing “nothing.” Therefore, according to Wollstonecraft, the women’s march on Versailles, which was by Burke very much despised and condemned, was not an unnatural, disgusting phenomenon, nor the participants are monsters. As Wollstonecraft states, gender is indifferent to reason. As Claudia L. Johnson (1995) mentions, Wollstonecraft successfully overwrites here “the rhetoric of beauty with the rhetoric of rationality”, and Burke seems to be the hysterical, feminine, illogical writer, while Wollstonecraft is masculine and rational (27).⁵

According to Wollstonecraft, the *manner* in which Burke describes the procession of the women of Paris and the queen’s escape demonstrates Burke’s dreariness and hypocrisy: this is easily inferred from the fact that Burke’s conduct during the madness of King George III was quite the opposite. The insensitivity and indifference of Burke’s speech during the period of madness clearly demonstrate this. This means, Burke try to arouse emotions in a “Machiavellian” way just to support his political ends. Wollstonecraft states: “Sensibility is the *manie* of the day, and compallion the virtue which is to cover a multitude of vices” (Wollstonecraft 1790, 7). She describes Burke as a superficial and hypocritical man, who attracts attention rather than objectivity. On the contrary, she characterises her own position as completely sincere: “I have not yet learned to twist my periods, nor, in the equivocal idiom of politeness, to disguise my sentiments”– as she states in the beginning of her “letter.” (Wollstonecraft 1790, 6). Burke’s delicate sensibility overshadows reason’s impulses because: “It is not surprising, in this view, that

⁵ We have to point out, there is a small kind of paradox hidden in this argument, which could be turned against the author: but the original argument, as a matter of course, was not intended to show that women are usually irrational, but all the way around.

when you should argue you should become impassioned, and that reflection inflames your imagination, rather than enlightening your understanding” (Wollstonecraft 1790, 7).

In Wollstonecraft’s view, Burke is a defeated careerist politician who had already discredited himself in the debates on the *Regency Bill* when he voted to remove the king as soon as possible for his own financial purposes. When the Prince of Wales, who applied for the position of seniority, offered him a job as finance minister, Burke brought up statistics to prove that the king’s recovery was impossible. Burke, who claims “his heart is not made of stone”, himself tried to deprive his ruler of his rights, stating that “God had hurled him from his throne” (Wollstonecraft 1790, 21), while defending the right of inheritance against the nonconformist minister, Richard Price.

While she attacks the person of Burke, Wollstonecraft also confronts her own view of civil society with that of Burke, who, in her opinion, advocates the hotbed of decadence, hypocrisy, and prejudice. She linked the criticism of existing culture and the need for transfigured gender roles by contrasting the “natural” and the “artificial”. Courtesy, the discriminatory treatment of the French Queen, or any woman, is arbitrary, unreasonable, and unnatural.

Wollstonecraft’s critique examines the moral consequences of the British system of government rather than the parliamentary organization itself. The biggest problem, she argues, is that the system only protects the interests of owners, while it diminishes those at the lower stages of the social hierarchy:

„I cannot avoid expressing my surprise that when you recommended our form of government as a model, you did not caution the French against the arbitrary custom of pressing men for the sea service. You should have hinted to them, that property in England is much more secure than liberty, and not have concealed that the liberty of an honest mechanic – his all – is often sacrificed to secure the property of the rich. For it is a farce to pretend that a man fights for his country, his hearth, or his altars, when he has neither liberty nor property (Wollstonecraft 1790, 12).

She refers thus to Locke’s definition of private property (ownership comes from work) as opposed to the feudal inheritance law preferred by Burke. In her view, the principle of the law of inheritance, which remains an anachronistic remnant of feudalism, is one of the greatest obstacles to the development of European civilization, as one rhymed line of her pamphlet

against Burke clearly shows: “The Briton takes the place of the man, and the image of God is lost in the citizen!” (Wollstonecraft 1790, 12). According to her view, Britain’s main problems stems from the unequal distribution of property, and Burke welcomes a system of law that only concerns first-borns. While Burke thinks it is rightful to “sacrifice” the second and third born children to the firstborn in order to hold the family’s property and wealth together that is, in fact, the purest arrogance from Burke, since all benevolent people know that true parental love does not pick somebody out.

According to Wollstonecraft, another great problem with the English inheritance system is that, this system is the school of immorality among the British upper classes. Parental power is solely interested in increasing wealth, and while it prevents early marriages young people do not develop a sense of responsibility that defines the daily life of a head of family. The consequences are socially accepted promiscuity, sloth, and burnout. Individuals being in charge of society are thus virtually “useless” in constructive work, and the administration of justice is also likely to overlook the sins of the rich. Decadence stemming from a poor inheritance system radiates to the body of the entire state. Wollstonecraft opposes here the “vices of the rich” with the classical Republican conception of *virtue* of which she speak as the essence of being a citizen. Her views about virtue are closely connected with her family, and this fact also distinguishes her viewpoint from standpoint of other British Republicans of the era such as Hutcheson or Godwin (Jones 2002, 44–46.) As Virginia Sapiro (1992) states: for her, virtue begins with the home, private virtues are the foundations of the public virtues (126). Inspired by Rousseau, Wollstonecraft envisions an idyllic village family farm. In her view, the English parliamentary system is mainly based on corruption. As she states, “you must have seen the clogged wheels of corruption continually oiled by the sweat of the laborious poor, squeezed out of them by unceasing taxation (Wollstonecraft 1790, 16).

Any change to this English constitution, this *Regimen Mixtum* which was praised by Burke, would not really prove its strength, but its weakness. A “mixed constitution” is a structure incapable of self-correction, altering certain elements of it would result in the collapse of the whole structure: if the democratic elements were strengthened, the aristocratic character would be lost, but if the power of the upper house were to be increased, the

system would turn into a mere tyranny. According to her, unable to meet the challenge of changing times, the English system is not an example for any country,⁶ but a cascading edifice.

According to her view, if the French really wanted to apply the English system in their own country, as Burke suggested, they would have had to make sure that the English constitution was not only the best modern, but also the best possible, and that kind of freedom could be based on it, for which the masses yearn. According to Wollstonecraft, this is apparently not the case in England.

In the House of Commons, all the prerogatives can be found that could be taken into terms of rank, origin, and authority, but if we were to look for them in the field of intelligence, we would have to be disappointed. In addition to this, the House of Commons has no real decision-making power, and Members can only decide on the way in which the directives of House of Lords directives are to be implemented, rather than on the laws themselves. But even assuming that the House of Commons has real talents, they would not have come close to real power, since the members of the House of Lords are largely stem from hereditary aristocracy. Those who did not have to fight for their jobs would in all likelihood be unable to innovate – the English system is corrupt and unfair, dominated by a system of prerogatives left by feudalism instead of reason (Wollstonecraft 1790, 31–33).

As we can see, not just the language of the protestant-dissident tradition manifests itself not only in these lines of her often the logical language, but also in her preferred values: she emphasizes the values of hard work, self-education, simplicity, and morality against the sins and hypocrisy of the rich. According to her, people have rights because they are just and reasonable, not because they inherited rights. While Burke argues that civil society and government must trust tradition, Wollstonecraft emphasizes that a “social contract” is always the result of rational agreement. In her view, precedent is not a reason to adopt a law or a constitution.

According to her view, even the most “progressivist” form of Protestantism is connected to a form of socio-political structure what is far from satisfying the needs of a truly enlightened

⁶ In his *Reflections* Burke recommended to the French a similar system of government to the British one as the most distinguished system of monarchy, aristocracy and two houses of parliament.

thinker. “A Protestant must acknowledge that this faint dawn of liberty only made the subsiding darkness more visible; and that the boasted virtues of that century all bear the stamp of stupid pride and headstrong barbarism” (Wollstonecraft 1790, 10). “Are these the venerable pillars of our constitution?” (Wollstonecraft 1790, 9)– ask the writer a question, which is both disturbing and provocative to the contemporary British audience be this atheist or protestant.

Wollstonecraft was well aware that Burke’s criticism was directed not only against the French revolutionaries and their English followers but also against enlightened rationalism. According to Wollstonecraft, with the spread of the ideas of the enlightenment as they “stretch over the dark abyss of uncertainty” (Wollstonecraft 1790, 15)– the consequences of our actions will be foreseeable, so people will have no fear of rational action. Here we can see the nonconformist-radical ideal, according to which man sets the world in the image of God, that is the image of a rational man, who does not adapt themselves to the corrupt and chaotic world, but is capable of “recreating” the world for their own God given reason. Men already possesses freedom by God’s creation in His own image. The need for human freedom is derived from God Himself –the “eternal foundation of right” (Wollstonecraft 1790, 8) and who would dare to deny that freedom is an attribute of the Creator?

Like Thomas Paine and most of the devotees of radical enlightenment, she sees the “ancestral world” of the medieval Anglo-Saxon legal system as an extremely dark, negative one.⁷ This world from which, as Burke said, the current English system of government was born, was administered by people driven by prejudices and superstitions. Her irony on Burke’s enthusiasm for antiquities on his frequent references to historical precedents is apparent.

As she states:

”It is necessary emphatically to repeat, that there are rights which men inherit at their birth, as rational creatures, who were raised above the brute creation by their improvable faculties; and that, in receiving these, not from their forefathers but, from God, prescription can never undermine natural rights” (Wollstonecraft 1790, 11).

7 Using Burke’s own reference to architecture, she asks, “why was it a duty to repair an ancient castle, built in barbarous ages, of Gothic materials?” (Wollstonecraft 1790, 31).

THE EVALUATION OF THE FRENCH REVOLUTION BY WILLIAM BLAKE

Among the adherents of the French Revolution, we can find not only “revolutionary rationalists” but also “mystics.” William Blake is perhaps the most famous among them and he is also treated as a “Founding Father” of Romanticism. Blake – who worked perhaps in every branch of art: he was poet, a painter and an engraver and composer – approached the world of politics, and thus the revolution, in a peculiar aesthetic sense, with an “aesthetical mysticism.” For him, aesthetics are closely and inseparably connected with religion; it can be said that the meaning of the two is grounded in each other. Blake’s philosophical views were influenced by Christian mysticism, first of all by a protestant mystic, Jacob Böhme, the Jewish Kabbalah, and partly by neo-Platonism. He was a committed Christian who was hostile to the Church of England (indeed, to almost all forms of organized religion). His views separated him from both the religious and social order of his time, which he regarded as declining, but not from the perspective of the rationalism of the Enlightenment. This is precisely why Blake was confronted with the order of his own age, finding it not too backward, but too rationalist, one that was no longer permeated by the spirit and therefore in need of renewal.

According to Blake, imagination is the instance among human abilities that most closely resembles God. It is our only ability that is free in all respects, and this overriding freedom reflects man’s original nature, his substance not affected by “original sin”. Nothing can limit the imagination, since the essence of being is revealed in it. Christ is the embodiment of imagination, and since imagination is clearly the most active in the artist, Christ alone can rise in him.

William Blake experienced the outbreak of the French Revolution as a spiritual act. While the “proto-conservative” critics of the French Revolution thus, Edmund Burke, saw the revolution as a complete break with the past, Blake interpreted it as a return to a tradition much more ancient than Burke defends. Under the influence of Paine and Rousseau, Blake also believed that the revolution would restore man to its original, unspoiled state when, as Thomas Paine said: “before class and birth divided human society, man was his high and only rank.” According

to the interpretation of William Richey (1992), Blake used the revolution as an epical narrative that precedes the “ancient” chivalrous and aristocratic traditions to which Burke refers as “ancient” (817–819). According to Blake, the revolution is therefore given the style of an ancient epic, one that has not yet been corrupted by the “false refinements” of modern society.

With his poem, *The French Revolution* (1791) Blake wanted to argue with Edmund Burke, the main “conservative” voice of his age.⁸ Burke, with his *Reflections* in the same year diminished a great deal of the English sympathy for the revolution. The result was a poetic dialogue in which Blake questions the assumptions underlying Burke’s counter-revolutionary text.

Blake’s poem relies on the events of the revolution although, he includes characters that are his own. The poem deals with the symbolism of the Bastille, and the “grey towers” of the building represent the anachronism of a feudal system.

By writing in a way that imitates an epos, Blake was able to attack Burke on a second front, because being the most ancient form, the epic is also considered the most majestic. Already in connection with the critic of Burke’s aesthetical work, Blake explained he thinks Burke’s political philosophy is based on a faulty aesthetics.⁹ Burke argues that the sublime derives entirely from our fear of physical pain, and in the work, he systematically identifies the qualities that are most effective in illuminating such terrifying reactions: power, greatness, infinity, loneliness, and above all, obscurity.

While Burke described the revolution as a case of “false Sublime” Blake confronted this statement by subverting Burke’s own images: what Burke considered to be truly Sublime, Blake continually refuted, what Burke saw as a case of false Sublime, he treated as a model of true majesty. Blake dismissed Burkenian Sublime as nothing more than trickery that frightens the audience,

8 As István Rácz (2007) writes: “William Blake’s poem *The French Revolution* is probably the first British literary representation of the revolution in France. Blake wrote it in 1790 and 1791, that is, during the first phase of the revolution, without the benefit of any historical perspective” (39).

9 According to István Rácz (2007): “In French Revolution Blake achieves a sublime effect by transforming the historical events represented in the poem into a timeless condition, thus creating visions of “Minute Neatness of Execution”. He removes the revolution from its original historical context, its causes and consequences; to use Coleridge’s later phrase, this means removing the film of familiarity. In other words, he makes the historical event “apocalyptic” (42).

as he writes: “obscurity is not a source of majesty or anything else”. And in his eyes, the basis for Burke’s political argument was no longer solid. Just as the Sublime of Burke depended on obscurity, and to make the otherwise ineffective image effective, the ornaments and marble palaces of the *Ancient Régime* also served to give him a false appearance of *grandeur* and splendor. Blake used a two-step strategy to undermine Burke’s critique of the revolution. He first revealed the false Sublime of the *Ancien Régime* by presenting his decadent, and ultimately weak, and then contrasted all this with the true majesty of the revolutionary.

According to Blake-scholar, Hüseyin Alhas (2017) the *The Song of Los*, the last of the continental prophetic series, presents Blake’s perception of the impact of the wartime period and 1795 peace negotiations on English common people. The ambiguous atmosphere of the period related to the future of the French-British relations is reflected in the text. Blake gives specific references to the events of the period in England while also presenting the maliciousness of the kings and clergy towards the people in the spiritual history of humanity. The prophetic series is concluded in ambiguity since none of the revolutions of the era, according to Blake, achieved the change of the cycles. All the sources of fallacies, the oppressive states and the established Churches, continued their existence and even a “new destructive revolutionary monster” was born after the Terror Period (103).

Blake’s conclusion: that spiritual regeneration of humanity by political revolution became a false project. I quote from the *Song of Los* a poem from 1795
 “[...] Laws & Religions to the sons of Har binding them more
 And more to Earth: closing and restraining:
 Till a Philosophy of Five Senses was complete
 Urizen wept & gave it into the hands of Newton & Locke

Clouds roll heavy upon the Alps round Rousseau & Voltaire:
 And on the mountains of Lebanon round the deceased Gods
 Of Asia; & on the deserts of Africa round the Fallen Angels
 The Guardian Prince of Albion burns in his nightly tent [...]

(J. Ellis 1906, 420–421.)

BURKE AND CRITIQUES: THE PROBLEM OF EGALITARIANISM, DEMOCRACY AND THE FRENCH REVOLUTION

When we try to investigate the views of Burke's rationalist critics in history, we often find ourselves getting into contradictions. The optimism of these authors, their political doctrine based on abstract rationality, were hardly justified by the course of history. It is enough if we are thinking of the wars never seen before, of the 20th century, the cold war, the problems of mass migration and some very recent processes about the deepening gulf between the professional political class and the "people" in many democratic countries. Undoubtedly, one of the most important issues of the French Revolution was democracy, and while democracy is still the dominant paradigm of political theory today, for the spectator this may be the point where Burke's critics seem to have strong arguments. But, critics of democracy have warned us of its dangers since the time of Burke.

Regarding his critique of the idea of equality, Burke used first some characteristics of the later critical political-philosophical reflection, raised later by classical liberal authors as Benjamin Constant and Tocqueville from the point of view of freedom and de Maistre and de Bonald from the point of view of authority. Burke also influenced some "mass and elite" theorists of the XX. century as Ortega y Gasset and Gustave Le Bon. They also perceived that idea of unlimited "equality" is in close connection with philosophical and practical materialism. As Ortega y Gasset (1957) states in his *Revolt of the Masses* this pseudo-individualism can lead to manipulated collectivism the "mass civilization", which from the outside seems to be a progress but in its essence, manipulated by political and social demagoguery.¹⁰

Of the interpreters and critics of the French Revolution of 1789, Burke pointed out with the sharpest emphasis that behind the phenomenon of revolution the "growth of equality" can be grasped. A phenomenon which's nature is not yet known, but whose signs can be clearly seen in the movements of history. All this is recognizable in the "equalization of conditions of life" – an observation later articulated by de Tocqueville. In *The Old*

10 "The mass crushes beneath it everything that is different, everything that is excellent, individual, qualified and select. Anybody who is not like everybody, who does not think like everybody, runs the risk of being eliminated" (18).

Regime and the Revolution, Tocqueville (1856) also explained: what the revolution did not overthrow but perfected, is the activity called government guardianship meanwhile it seems increasingly doubtful that the phrase of “democracy” could lead to a greater freedom or could lead humanity to a “truer existence.” We can see these processes mirrored in the events of today’s world politics: the so-called “democratic” states have a lot of authoritarian features, they are increasingly built on hard power structures and propaganda, and “democratic” politicians try to protect the people from more and more possible menaces with growing amount of regulations and restrictions.

Regarding the non-rationalist critiques and the “spiritual” ideas of Blake: it’s seemed like the logic of modernity is not in favor of a “spiritual renewal”, instead, this is about the complete loss of religious or spiritual foundation of humanity and the benefit of the prevailing technocratic rationality associated with “Big Business”, “crony capitalism” and now unlimited technological power structures. Following the main features of modern history, and regarding the time and the historical distance from the era of the French Revolution, the focus is more and more on the material side of existence. The idea that, leaving the triad of consumption-convenience-entertainment, humanity would “return” or “evolve” to a more spiritual stage while the people take on a conscious reversal of the direction of the menacing processes of modern economy, “idea of unlimited progress” intertwined with the ever-present materialistic approach, also contradicts the logic and reality of late modernity. It’s seemed though, Blake was also aware of these tendencies regarding his later corrections of his own ideas about the French Revolution.

Burke could foresee these processes earlier, more clearly and more precisely than the enthusiasts of the French Revolution. He understood that the “revolutionary spectacle” is intimately tied to the myth of popular sovereignty. He understood that this myth is the opportunity for possible demagogues. They can rise and probably will rise in accordance with the emerging “power” of the masses. He understood the monumental dangers and possibilities for double-dealing, which could be based on a rising democracy. No doubt, there is a lot of witty and plausible observations on the faults of Britain’s political system or the politics of hereditary aristocracy at the end of the late 18th century Britain by Wollstonecraft or Blake. Although, Burke is the one

who was able to conceive that, as Plato and Aristotle have already argued in the past, there is no such thing as clear “self-government” and the people never rule themselves but through people who act as “democrats”. Jacobin terrorists and warmongers also acted like “democrats” and so many harmful politicians with opaque background called themselves by this name. This is why Burke considered that a deeply rooted and loyal natural aristocracy is a prerequisite for the constitution of the social body, because “a great mass of people” can only be formed in a shape by authority and outstanding persons, whom people look up to as their natural leaders. As Burke (1791) writes in his *Appeal*:

“For this reason, no legislator, at any period of the world, has willingly placed the feat of active power in the hands of the multitude: Because there it admits of no control, no regulation, no steady direction whatsoever. The people are the natural control on authority; but to exercise and to control together is contradictory and impossible. As the exorbitant exercise of power cannot, under popular sway, be effectually restrained, the other great object of political arrangement, the means of abating an effective desire of it, is in such a state still worse provided for. The democratic commonwealth is the foodful nurse of ambition” (120).

In other words, according to him, it is possible that in some individuals the true excellence could be recognized without the conception of popular sovereignty or the process of voting and this recognition still does not diminish the excellence and autonomy of those who recognized it, but rather multiplies by “proud submission”, “dignified obedience” and “generous loyalty” (quoted from Burke in Kramick 1992, 17). Parties or some form of vote can also be a part of the “mixed government” but they are subordinated to a living and existing monarchy, which is not powerless as today’s representational monarchs.

Regarding monarchy, in connection with the British system of rule, Burke wrote:

“We are members in a great and ancient MONARCHY; and we must preserve religiously the true legal rights of the sovereign, which form the key-stone that binds together the noble and well-constructed arch of our empire and our constitution” (36).

In Burke’s defence of monarchy, we can clearly see the notion and idea of the so-called “Great Chain of being”,¹¹ Burke sees the

¹¹ According to the idea of the chain, the socio-political system does not live an independent life, but is only one of the planes of the cosmic order of nature. The Great Chain of Being runs

source and legitimacy in the sovereign monarch, not merely as a human personality but as a spiritual dignity represented by and embodied in the king's personality. The principle of monarchy is in clear contradiction with the notion of popular sovereignty, – as he could see in the events of the French Revolution the people are not “free” and not “wise” but very easily manipulated by the demagogues, therefore they are not to be identified a sovereign.

According to Kuehnelt-Leddihn (1974), an important critique of revolutionary democracy in the 20th century, the French Revolution took the term “democracy” in its literal meaning. Regarding his interpretation, the term means the *kratos* (power) of the *demos*, which means primarily that the origin of power is from the people and the people can govern themselves through this. (27). He starts thought, his main work, *Liberty or Equality - The Challenge of our Time* with the following line of thought:

”Each triumph for “democracy” has ended, on the Continent, with a frightening set-back for the cause of liberty. The years 1917, 1918, 1922, 1933, 1938 were a chain of defeats for the cause of freedom” (Kuehnelt-Leddihn 1954). Similar findings can be found during the twentieth century can be found in the works of Ortega y Gasset, Jacob Talmon, Oswald Spengler, Leo Strauss or Eric Voegelin.

The 1792's acme of the revolutionary terror, the period of “Great Fear” invoked a lot of fear and scepticism among former supporters of the French Revolution. The darkening of their worldview begins with the reign of the Jacobins. Earlier this year, many revolutionaries, such as Novalis or Friedrich Schlegel in Germany, or Wordsworth in England, became more and more skeptical about the events from this year on, and very few maintained their original position. Mary Wollstonecraft's views were also altered by the biting of revolutionary terror. By the second half of the 1790s, she had already considered that in France the aristocracy was replaced by plutocracy, and in his later work (*The French Revolution*), almost “Burkenian” fears from political chaos and mob rule emerged. While one group talked about the tragic barbarization of what was originally a

from God to inanimate objects, Man who is the only actor of physical reality in which the soul dwells, standing on the boundary of the spiritual (inscrutable) and the material (perceptible) existence. Man combines the qualities of the heavenly and earthly hierarchies (See Arthur Lovejoy: *The Great Chain of Being*).

good cause, or the “unintended consequences”, the other group (with the name of William Blake among them) fundamentally re-evaluated its views on the revolution.

Burke – not as his radical critiques – was deeply sceptical about an optimistic evaluation of human nature and in this point, he seemed again to be more realistic than his adversaries even though the radicals also had some plausible observations about the actual reality of Burke’s “mixed constitution” or the unfairness of the system of inheritance. To what extent Burke’s pessimism can be traced back to his particular psychological constitution, conceptions of the essence of human being, theological beliefs or empirical experience is hard to judge. It is a fact though, that he was deeply affected by situations – first and the foremost political situations regarding the events of the French Revolution – which can be associated with cowardice, spiritual weakness, disloyalty and dishonesty. Burke never considered himself a conservative, but called himself an “old Whig”, someone who try to defend socio-political structures, which are – according to him – favourable to reasonable freedom, while knows that true freedom is never in contradiction with loyalty, hierarchy and aristocratic thought and behaviour. We can speak though validly about conservatism regarding Burke and radicalism in accordance with his enemies: Burke was preserver of the old European tradition of limited freedom, while radicals wanted to root out structures: while the intentions of Wollstonecraft or Burkewere clearly not malevolent or intentionally destructive, we have to observe with Richard M. Weaver: “Ideas have consequences.”

REFERENCES

- Alhas, Hüseyin. 2017. “The Impact of The French Revolution On William Blake’s Poetry And Painting: The Changing Phases Of Evil.” Last access 10. 06. 2021. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/handle/11655/3833?locale-attribute=en>.
- Blakemore, S. 1992. *Burke and the French Revolution*. University of Georgia Press.
- Burke, Edmund. 1790. “Reflections on The Revolution in France and on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event in a Letter Intended to have been sent to

- a Gentleman in Paris.” Last access 10. 06. 2021. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3113/burke/revfrance.pdf>.
- Burke, Edmund. 1791. *An appeal from the new to the old Whigs*. London: J. Dodsley.
- D. Rácz, István. “History and Poetry: William Blake and The French Revolution”. *Eger Journal of English Studies*, 8 (2007): 39–45.
- Gadamer, Hans-Georg. 2013. *Truth and Method*, London and New York: Bloomsbury Academic; Reprint edition.
- Isaak Kramnick. 1992. *The Scientific Enterprise. Boston Studies in the philosophy of science*. Vol 146. Springer Science + Business Media, Dordrecht.
- J. Ellis, Edwin. 1906. *The poetical works of William Blake in two volumes. Volume I*. London: Wentworth Press.
- Jones, Chris. 1992. “Mary Wollstonecraft’s *Vindications* and their political tradition.” In. *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuehnelt-Leddihn, Erik. 1952. *Liberty or Equality. The challenge of our time*. Caldwell: Caxton Printers.
- Kuehnelt-Leddihn, Erik. 1974. *Leftism: From de Sade and Marx to Hitler and Marcuse*. New York: Arlington House Publishers.
- L. Johnson, Claudia. 1995. *Equivocal Beings: Politics, Gender, and Sentimentality in the 1790s*. Chicago, University of Chicago Press.
- Ortega y Gasset, José. 1957. *The Revolt of the Masses*. New York: Norton and Norton.
- Poovey, Mary. 1984. *The Proper Lady and the Woman Writer Chicago*: University of Chicago Press.
- Richey, William. 1992. The French Revolution: Blake’s Epic Dialogue with Edmund Burke. *ELH*, winter, pp. 817–837.
- Sapiro, Virginia, 1992. *A Vindication of Political Virtue: The Political Theory of Mary Wollstonecraft*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tocqueville, Alexis. 1856. *The Old Regime and the Revolution*. New York: Harper and Brothers.

Wollstonecraft, Mary. 1790. "A Vindication of the Rights of Men, in a Letter to the Right Honourable Edmund Burke; Occasioned by His Reflections on the Revolution in France." Last access 10. 06. 2021. <https://oll.libertyfund.org/titles/wollstonecraft-a-vindication-of-the-rights-of-men>.

*Золтан Пету**

Национални Универзитет јавне службе, Будимпешта

СУДБИНА ДВА РЕВОЛУЦИОНАРНА ПРОРОЧАНСТВА: МЕРИ ВОЛСТОНКРАФТ И ВИЛИЈАМА БЛЕЈКА О ЕДМУНДУ БУРКУ*

У свом раду желео бих да истражим два облика критике усмерене ка једном од најпознатијих текстова „оца оснивача” конзервативизма, Размишљања о револуцији у Француској Едмунда Бурка. Један је критика присталице радикалног просветитељства, „протофеминисткиње Мери Вулстонкрафт која француски „Анциен Региме” и британски систем власти тог времена види у негативном контексту и желела би да их замени строгим политичким рационалност и „чисти разум”. Друга критика, Вилијам Блејк, не види Француску револуцију као акт политичког рационализма, већ као духовну обнову и тумачи је не као табула раса, већ као повратак из већ превише рационалистичког у слободно и праведно стање постојања. Истражујем Вулстонкрафтов есеј Заштита права мушкараца и Блејкову песму Француска револуција. У закључку, покушавам да пронађем одговор зашто су двојица поменутих аутора, (као већина Буркових почетних критичара) изгубили ентузијазам за револуцију, у контексту јакобинске диктатуре и рађања антиреволуционарног политичког конзервативизма који је бранио и оправдавао би Бурке.

Кључне речи: политичка естетика, виг, Француска револуција, људска права, антирационализам, критика просветитељства

* Имејл-адреса: zoltanp86@gmail.com.

** Овај рад је примљен 10. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

Јован Јањић*

Институт за политичке студије, Београд

РЕХАБИЛИТОВАЊЕ НДХ УМАЊИВАЊЕМ БРОЈА ЖРТАВА У ЈАСЕНОВЦУ**

Сажетак

За разлику од Немачке, која је на више начина исказала и преузела одговорност за Други светски рат – кроз изјаве њених представника, исплате репарација и материјалне сатисфакције жртвама рата, али и на разне симболичне начине (одавањем поште жртвама), од којих је најпознатији онај из 1971. године, када је њен тадашњи канцелар Вили Брант, приликом званичне посете Пољској, клекао пред спомеником Пољацима палим у Другом светском рату као жртве нацизма – Хрватска избегава да искаже одговорност за злочине, поготово за злочин геноцида Независне Државе Хрватске (НДХ), сараднице нацистичке Немачке. Притом, савремена Хрватска (њена историографија, публицистика и њени знаничници) настоји да умањи број жртава страдалих под патронатом усташке клерофашистичке државе, посебно у једном од највећих логора у окупираној Европи, у Јасеновцу. На тај начин, ревизијом историје, рехабилитује се НДХ. А тиме се, пре свега, онемогућава историјско помирење између потомака жртва и потомака починиоца злочина геноцида. Одражава се то на укупне односе између Срба и Хрвата.

Кључне речи: Други светски рат, Независна Држава Хрватска (НДХ), Јасеновац, геноцид, злочини, жртве

* Имејл-адреса: jovanradj@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

УВОД

Суочена с последицама Другог светског рата, Генерална скупштина Уједињених нација 9. децембра 1948. године, Резолуцијом бр. 260А (III), једногласно је усвојила Конвенцију о спречавању и кажњавању злочина геноцида. Она је ступила на снагу 12. јануара 1951. године. Према овој конвенцији (члан II), под геноцидом се подразумева било које дело почињено с намером да се потпуно или делимично уништи једна национална, етничка, расна или верска група.

„С обзиром да је Генерална скупштина Уједињених нација својом резолуцијом 96 (I) од 11. децембра 1946. године, прогласила да је по међународном праву геноцид злочин осуђен од цивилизованог света, и у супротности са духом и циљевима Уједињених нација”, да он „наноси велике губитке човечанству” и да се прокламује „обавезна међународна сарадња у циљу ослобађања човечанства таквог страшног зла”, како се то истиче у преамбули Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида, ниједној држави није у интересу да носи хипотеку „злочина међународног права”, уколико је он учињен под њеним окриљем. Није то у интересу ни државе која мање или више баштини и промовише наслеђе и тековине државе које је спроводила геноцид.

Историјске чињенице – упркос настојањима оних којима то не иде у прилог да се оне релативизују и побију – недвосмислено указују да је клерофашистичка Независна Држава Хрватска¹ спроводила геноцид над сопственим грађанима, само зато што су другачије националне, етничке, верске и политичке/идеолошке припадности.

На подручју НДХ налазио се, по страдању, највећи концентрациони логор у Европи који није организовала нацистичка Немачка – логор Јасеновац, у који су довођениљуди

¹ У одређењу НДХ као типа државе мора се поћи од чињенице да је она основана с благословом и да је постојала под покровитељством Римокатоличке цркве (надбискупи загребачки Алојзије Степинац и врхбосански Иван Шарић отворено су подржавали усташки режим, што се може видети и по писмима која су упућивали усташком поглавнику Анти Павелићу, као и по разним видовима њихове активности), па је већ по томе, а додатно и по снажној улози Римокатоличке цркве на њеном подручју, задобила карактер – клерикалне државе. Надаље, пошто је у њеној организацији власти, у државном и уопште у друштвеном поретку успостављен нацистички концепт, она је била – расистичка држава. Поред тога, функционисала је и као – тоталитарна држава, заснована на великодржавном заједништву етничког капитала и државе. С обзиром на све то, она се налазила на размеђу између клерофашистичке и клеронацистичке државе.

из свих крајева земље тада под влашћу те клерофашистичке државе (Cvetković 2019, 100).

Након разградње Југославије – на чему су, у садејству са другим сецесионистичким снагама у земљи и уз подстицај и помоћ из иностранства увелико радиле политичке гарнитуре Хрватске – настаје нова, самостална и независна држава Хрватска. Под њеним окриљем, или, пак, то она сама чини, рехабилитују се високопозициониране личности у систему власти усташке државе, умањује се улога те државне творевине на страни нацистичко-фашистичке коалиције у Другом светском рату и умањује се трагични биланс жртава и страдања на подручју НДХ. Спроводи се процес ревизије историје.

СВЕДОЧЕЊА И ИЗВЕШТАЈИ О МАСОВНОМ СТРАДАЊУ СРБА У НДХ

Страдање Срба у Другом светском рату на подручју НДХ, као и других етничких заједница и припадника других народа који су означени као „реметилачки фактор” у систему усташке власти, било је таквих размера да су о њему с гнушањем према починиоцима писали тадашњи високи официри и чиновници немачког Трећег рајха и да се о томе извештавало и кроз дипломатску пошту.

Немачки дипломата, координатор војне и цивилне власти за Балкан, Херман Нојбахер у свом делу *Специјални задатак Балкан* (у оригиналу *Специјални задатак Југоисток 1940-1945*) пише да хрватски поход уништавања православних Срба „спада у најужаснија масовна убијања светске историје” (Nojbaheг 2007, 85).

Он предочава сазнања до којих је дошао и износи процену о броју побијених Срба у НДХ, па каже: „Када усташке вође причају да су заклали један милион православних Срба – укључујући и бебе, децу, жене и старце – то је онда, по мени, претеривање и самохвалисање. На основу извештаја који су стигли до мене, процењујем да број невиних, ненаоружаних, закланих Срба износи око 750.000” (13). На другом месту својих мемоара он наглашава да је ужасне, окрутне злочине „усташки режим извршио над стотинама хиљада православних Срба” (22).

Заповедник Главног безбедносног уреда Трећег рајха у Берлину Рајнхард Хајдрих у свом реферату упућеном Рајхсфиреру СС и шефу Гестапоа Хајнриху Химлеру, почетком фебруара 1942. пише: „Број православаца које су Хрвати поклали и садистичким методама мучили до смрти мора до сада бити процењен на 300.000 људи” (Koljanin 2020, 28).

Тако, он износи чврсту процену да је само за првих десет месеци рата на подручју НДХ мученички пострадао најмање 300.000 православних људи (Срба).

Док генерал-мајор СС-а Ернест Фика, две године касније, 16. марта 1944. извештава Хајнриха Химлера да су усташе у концентрационе логоре одвели 600-700.000 (политички) друкчије настројених и заклали „на балкански начин” (Vulajić 1994, 57).

Специјални опуномоћеник немачког Рајха у НДХ генерал Едмунд Глез фон Хорстенау не износи податке или процене о броју жртава, али, оставља сведочења о злочинима које су над Србима чиниле хрватске усташе. Он у тим својим сведочењима, која су нека врста мемоара, пише и о једној посети Јасеновцу. С обзиром на оно што је тамо видео, каже да су то „места страве и ужаса” (Horstenau 2007, 157). Пише да је у Јасеновцу „убијено много хиљада грађана ослобођене хрватске државе” (527). За њега, нацистичког генерала, успостављена клерофашистичка НДХ је „ослобођена хрватска држава”! Ипак, признаје да је у таквој држави убијено „много хиљада грађана”.

О усташким злочинима у Јасеновцу сведочења има и у италијанској историографији. У историјској књизи, писаној на основу архивске грађе, као и уз коришћење литературе на више језика, *Пут самостана: Анте Павелић и усташки тероризам од фашизма до Хладног рата* (Pino Adriano – Giorgio Cingolani, *La via dei conventi: Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*) налази се сведочење Љубе Милоша, једног од команданата у Јасеновацу, да су у ту довођени људи са одлуком о слању у логор и људи без икакве писане одлуке. „Они са писаном одлуком су одмах завођени у картотеку логора, они без одлуке нису ни забележени. Ових других је било далеко више и они су одмах убијани. Међу онима који су долазили са документом (пресуда о упућивању у логор) било је осуђених на различите временске казне, од

шест месеци до три године (то су били махом Хрвати). Они који би долазили са казном на три године у већини случајева су такође убијени” (Adriano – Cingolani 2011, 257).

Ту је и сведочење Егона Бергера, једно време затвореног у овом логору: „Радио сам у Јасеновцу као сарадник (логораш који сарађује са усташама и обично организује друге логораше за рад... – прим. аут.), отпочео сам у децембру 1941. и у то време, заједно са другим сарадницима, дневно сам спаљивао лешеве 200 до 300 жртава...” Бергер наводи да су жртве, повезане жицом, убијане ударцем у теме. Усташе су некада терале рођаке и чланове породице да се међусобно убију пред јамом у коју би одмах упадали... (258).

Усташке власти нису скривале своје геноцидне намере према Србима. О томе сведоче и бугарски извори из Другог светског рата. Неколико њих превео је на српски језик др Петар Драгишић, научни саветник Института за новију историју у Београду.

У Дневнику бугарског ратног премијера Богдана Филова записано је признање усташког поглавника Анте Павелића о убиству 400.000 Срба у НДХ до пролећа 1942. године и план усташких власти да се побије још толико преосталих Срба. Богдан Филов 22. априла 1942. записује: „По подне сам примио Дочу Христова², који је такође био са нашим депутатима у Загребу (...) Према Христову, господар ситуације у Хрватској је суштински био маршал Кватерник. Довољно би било да удари шаком о сто и да сви крену за њим. Иначе је био веома веран Павелићу и подржавао је његов ауторитет. Поредак у држави се одржавао неуобичајеним усташким терором (...) Поглавник је признао да је, да би се обрачунало са Србима у Хрватској, морало бити убијено 400.000 људи. Остало је још толико, са којима ће се вероватно обрачунати на исти начин” (Dragišić 2021).

Након Другог светског рата Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прави реконструкцију ратних дешавања у логору Јасеновац. Нове, комунистичке власти Југославије, а самим тим и Хрватске настоје да највећу одговорност за оснивање логора Јасеноваца и за спровођене злочина у њему пребаце на нацистичку Немачку. Тако, у закључку свог извештаја о

2 Народни посланик, а од 1943. године министар унутрашњих послова Бугарске.

злочинима у логору Јасеновац, Земаљска комисија Хрватске записује: „Овако планско, окрутно мучење и убијање људи сигурно још историја није забиљежила. Усташки злочинци поступали су точно по узору својих њемачких господара, они су најсавјесније извршавали њихова наређења, а све у једином циљу, да се наши народи што више истријебе а њима створи што већи животни простор” (Zemaljska komisija Hrvatske 1946, 83).

Земаљска комисија није могла да тачно утврди колико је било жртава у логору Јасеновац. Она у поднетом извештају констатује: „Усташе су на свом паничном бијегу из Јасеновца концем травња 1945. спалили или уништили сав материјал, који би могао пружити статистичке податке, да се утврди колико је заточеника страдало у Јасеновцу.

Тако су уништени сви регистри, именици, картотеке, књиге о економији, као и сви службени акти, који би нам, иако су се – према исказу свједока – водили нетачно, неуредно и несистематски, ипак могли пружити извјесне податке.

Није стога могуће да се одговори на питање колико је жртава страдало у Јасеновцу. Има врло мало заточеника, који су били у логору неко вријеме и који су пуштени на слободу, а нема их ни стотина, којима је успјело да се у задњи час пробију из логора.”

Комисија је установила да су у јасеновачки логор „стизали многи транспорти мушкараца, жена и дјеце, које су усташе или увели у логор, и тамо их ноћу ликвидирали, или их побили негдје у околици Јасеновца, а да их уопће нису ни увели у логор”.

У извештају се предочава „неких педесетак масовних злочина”, почињених у Јасеновцу, па се каже: „Ако броју жртава које су страдале код тих покоља, прибродимо оне заточенике који су страдали појединачно, добит ћемо цифру од око 500-600.000” (42).

Потом се напомиње: „Како је истакнуто, никада се неће моћи утврдити тачан број жртава, које је прогутао Јасеновац, али на основу свих испитивања, која је провела Земаљска комисија, може се закључити, да горњи број одговара стварности” (43).

ПРОЦЕНЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ВЛАСТИ О БРОЈУ ЖРТВА

По завршетку Другог светског рата југословенске власти излазе с подацима о људским жртвама. Чине то да би истакле југословенски допринос победи над фашизмом и да би поткрепиле своје захтеве за надокнаду ратне штете. Поводом заседања у Москви међусавезничке комисије за ратну штету, у којој су били представници Совјетског Савеза, САД и Велике Британије, лист *Борба*, орган Комунистичке партије Југославије, 30. јуна 1945. године, на насловној страни доноси текст с насловом „Југославија мора добити правичну накнаду за ратна пустошења”, у којем се каже: „Према прикупљеним подацима, Југославија је у току овога рата изгубила 1.685.000 становника, од којих је 1.401.460 грађанских и 283.540 војних лица, са просечном старошћу од 22 године” (Вакић 1945).

Касније су бројке кориговане. Тако, Савезни одбор СУБНОР-а 1964. године, у једном писму влади СР Немачке, наводи: „Биланс политике истребљивања народа Југославије у току Другог светског рата је следећи: 1.706.000 убијених, од којих 303.000 погинулих и 425.000 рањених Југословена који су се борили у јединицама НОВ, 935.921 грађанин Југославије пао је као жртва нацистичког терора, преко 200.000 југословенских грађана одведених у нацистичке логоре, од којих се мали број вратио жив у земљу. Људски губици Југославије износе 34 одсто од укупних губитака уједињених народа у Другом светском рату, изузев СССР и Пољске. Разним видовима терора и нацистичких прогона било је подвргнуто 23 одсто становника Југославије” (*Politika* 1964).

Презентоване бројке страдања у рату првенствено су биле окренуте ка спољњем свету. Окренутост ка унутрашњој јавности подразумевала би и да се да структура укупне бројке жртава у Југославији. То би подразумевало да се јасно каже где и од кога су све била страдања; колико је из којег народа и које националне мањине у Југославији било њихових припадника у служби окупатора, или ко је све користио стање окупације за чињење злочина, зарад остваривања неких својих националних или других интереса. Изношењем образложених релевантних чињеница показало би се да су

под окупацијом вођени и међунационални сукоби, а да је на подручју НДХ на делу био злочин геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима... С обзиром на то да се масовност злочина и страдања у Јасеновцу није могла прикрити, у послератном периоду, у времену комунизма, о овом логору се говорило више него о другим стратиштима. На тај начин злочини су локализовани углавном на подручје система концентрационих логора Јасеновац. Тиме је, у перцепцији јавности, релативизирана масовност злочина чињених широм НДХ.

А све то било је у функцији од комунистичких власти прокламоване политике „братства и јединства” југословенских народа и народности (националних мањина).

Ипак, масовност злочина није се могла порећи. Тако, југословенски комунистички и државни лидер Јосип Броз Тито, на прослави 20-годишњице устанка народа Југославије, 1961. године, у (тадашњем) Титовом Ужицу, казује да су „ушашки крвници” за време рата „побили на стотине хиљада Срба и хрватских родољуба” (Politika 1961).

Углавном је прихваћена процена да је у Јасеновцу убијено око 700.000 људи.

ИДЕОЛОШКИ ПРИСТУП ПОПИСУ ЖРТАВА РАТА

Иако су државне власти Југославије, одмах по завршетку рата, дале процену људских губитака, СУБНОР 1949. године креће у припреме за попис жртава претходног рата. Ангажоване су све структуре ове организације, од Савезног одбора до месних одбора. Штампан је формулар за прикупљање података о страдалим држављанима Југославије у Другом светском рату. Одборима и пописним комисијама давана су јасна упутства како попуњавати те образце. Тако, у распису који Земаљски одбор Савеза бораца НОР-а Босне и Херцеговине упућује обласним, среским и градским одборима објашњава се кога све треба пописати: „За попис долазе у обзир сви – погинули у борби, убијени од окупатора и домаћих издајника, умрли услијед добивених рана, мучења, батињања и гладовања или на који други начин настрадали или нестали без трага у заробљеничким и концентрационим логорима, у изгнанству, на присилном раду, у збјеговима и сл.

– грађани (одрасли и дјеца, мушкарци и жене) у току Другог свјетског рата тј. [од] 6. априла 1941. год. до 10. маја 1945. год, који су до рата живјели на територији ФНРЈ или се родили или дошли у земљу после 6. априла 1941. год” (АЈ, 297, 259).

Попис, у организацији СУБНОР-а, одржан је почетком 1950. године³.

Према упутству Главног одбора СУБНОР-а Југославије, које је пренела штампа, жртвама рата сматрани су сви грађани који су изгубили живот „услед ратних узрока и околности”, уз битну напомену: уколико нису били „на страни окупатора или домаћих издајника” (Ворба 1950). Дакле, у попису жртава рата примењен је – идеолошки приступ.

Резултати овога пописа никада нису објављени.

Дванаест година касније, 1962. године, Државни секретаријат за спољне послове и Савезни секретаријат за финансије подносе Савезном извршном већу (СИВ) образложење о потреби обезбеђења документације о жртвама нацистичких прогона ради подношења одштетног захтева СР Немачкој. И сама политичка јавност била је заинтересована да се створи историјска документација и обраде статистички подаци о жртвама фашизма и о погинулима у Народноослободилачкој борби за целу земљу, на јединственим методолошким основама (Savezni zavod za statistiku [SZZS] 1966).

СИВ 10. јуна 1964. доноси одлуку да се изврши попис жртава рата. Према истој одлуци одређено је да попис организују и изведу пописне комисије. Сходно томе, 17. јуна 1964. формирана је Савезна пописна комисија. Организација пописа поверена је републичким комисијама. А обрада података Савезном заводу за статистику. Предвиђено је да се попис жртава рата обави на целој територији Југославије у новембру 1964. године.

Према датим методолошким поставкама, пописом је требало да се обухвати сваки држављанин Југославије који је у периоду од 6. априла 1941. (почетак рата) до 15. маја 1945. године (крај рата), као жртва фашистичког терора, односно као жртва рата:

– интерниран, затваран, депортован, одведен на

³ Није одржан у исто време у свим републикама и покрајинама. Погледати: *Politika*, *Beograd*, 26. januar 1950, str. 3; *Borba*, *Beograd*, 19. januar 1950, str. 2.

присилан рад или заробљен, без обзира да ли је убијен, погинуо, умро, нестao или преживео терор;

– погинуо као припадник југословенске војске у времену од 6. IV до 7. VII 1941;

– погинуо као припадник НОВ и ПОЈ или савезничких војних формација до 15. V 1945. или умро до 15. V 1946. од последица рањавања, повреда или болести задобијених у рату;

– погинуо као цивилно лице приликом бомбардовања у времену од 6. IV 1941. до 15. V 1945;

– убијен као цивилно лице под ударом директног терора непријатеља (окупатора) и његових сарадника у времену од 6. IV 1941. до 15. V 1945 (SZZS 1966, 5).

И овде се уочава – идеолошки приступ у попису жртава рата. Од бораца „као жртве фашистичког терора, односно као жртве рата” третирају се само припадници партизанских јединица (НОВ и ПОЈ) и савезничких (страних) војних формација; док се припадницима (бивше) југословенске војске такав статус даје само ако су погинули у прва три месеца рата, од 6. априла до 7. јула, до дана којег су послератне комунистичке власти означиле за Дан устанка у Србији, односно за дан почетка устанка у Југославији.

. Након обраде пописног материјала, Савезни завод за статистику, у августу 1966. године, у посебној публикацији (с назнаком „За интерну употребу”), исписује резултате пописа жртава рата 1941-1945. Уз изнете податке дају се „објашњења и напомене”, за које се у предговору наглашава да их „треба имати у виду” (3).

Проверавања извршеног пописа показала су да је у неким већим градским насељима дошло до пропуста, па је попис продужен до краја априла 1965.

Пописом је обухваћено укупно 1.007.172 жртава рата, од којих 597.323 смртно страдалих и 509.849 преживелих.

Оцењујући колико је попис обухватио жртава које су изгубиле живот, Савезна пописна комисија користила је расположиве податке о људским губицима Југославије у току Другог светског рата, а за ту сврху у Савезном заводу за статистику изграђена је и нова процена ратних губитака.

Савезна комисија тим поводом напомиње: „Према подацима Репарационе комисије при Влади ФНРЈ, Југославија је дала 1.700.000 људских жртава. Очигледно је да су подаци

Репарационе комисије и резултати пописа жртава рата 1941-1945. године неупоредиви. Подаци Репарационе комисије су збирни за све категорије жртава и за целу Југославију, те је немогуће конкретније поређење појединих цифара. Са сигурношћу се може тврдити да пописом нису регистроване све жртве рата. Међутим, не може се тачно утврдити колике су разлике између реалних цифара и резултата пописа жртава рата” (6).

Након званичне процене Репарационе комисије, објављено је још неколико процена о ратним жртвама у Југославији. Све те процене међусобно су се разликовале због унеколико различитих претпоставки, иако су у основи обрачуна примењени приближно исти методи.

Процена броја жртава рата рађена је на основу процењеног броја становника по полу и старости за 1948. годину, који је израчунат на основу расположивих података о броју становника из пописа 1931. и 1948. године и података о наталитету и морталитету у том раздобљу, под претпоставком да није било рата.

Разлика имеђу процењеног броја и броја добијеног пописом 1948. године износи 2.067.135. На основу пописа становништва 1931. и 1948. године, 1953. и 1961. године, процењено је да је у току рата и непосредно после њега, из Југославије емигрирало 500.000 Немаца и око 100.000 Југословена и Италијана. Када се од 2.067.135 одузме 600.000 емиграната, добија се губитак од 1.467.000 људи. Овај податак укључује непосредне ратне губитке и повећану смртност због тежих ратних услова (глад, патње у збеговима, болести). Притом, у извештају Савезног завода за статистику се напомиње да „удео сваких од ових двају група не може се израчунати егзактним путем, већ је могуће једино за грубу анализу поћи од одређених претпоставки”.

Затим се у извештају констатује да је тешко оценити колико је лица помрло у збеговима, колико од глади и зараза, али да се може претпоставити да су се те цифре износиле 300-350 хиљада. Даље се каже: „Нема података колико је квислинга погинуло у борбама против НОВ и КОЈ. Објављена је процена палих војника у свим непријатељским снагама заједно. Она броји 450 хиљада. Може се претпоставити да је од тога било најмање око 50 хиљада погинулих квислинга. Ако се узме у обзир да се од нацистичких прогона масовно

страдали Јевреји и Цигани, за које често у попису није имао ко дати податке, а нарочито за Цигане, може се претпоставити да је у попису остало необухваћено око 40 хиљада Јевреја и Цигана који су страдали као жртве рата” (7).

Када се све то узме у обзир, процењује се да је пописом требало обухватити 1.016.000 до 1.066.000 стадалих, а да је од тога обухваћено само 56-59 % жртава рата. Зато је Савезна пописна комисија оценила да је – „попис непотпун и да нема потребан ниво квалитета” (СЗС 1992).

Пошто је попис жртава рата чињен првенствено ради наплате ратне штете од Немачке, а исход је био далеко од очекиваног, односно од истицане бројке од 1.706.000 страдалих, одлучено је да се забрани његово коришћење и да се сав материјал преда Архиву Југославије на чување. Забрана је трајала готово 30 година. С протоком времена смањивана је могућност утврђивања правог броја страдалих због биолошког нестанка сведока, а тиме је и знатно отежана покренута ревизија пописа (Цветковић 2019, 95).

У марту 1992. године СИБ, ипак, узимајући у обзир релевантне вредности пописног материјала (без обзира што је он непотпун и што није потребног нивоа квалитета), донео је одлуку о престанку забране и наложио да материјал уреди и обради Савезни завод за статистику. Уињено је ти већ у марту и априлу 1992. Обухваћени су подаци о погинулим, убијеним, умрлим и несталим жртвама које се у попису појављују, односно за које постоји пописни материјал. Тако је формиран и компјутерски подржан регистар жртава рата према попису (СЗС 1992).

Иако „непотпун” и „нема потребан ниво квалитета”, попис жртава рата 1964. године послужио је, уз остале доступне изворе, Спомен-подручју Јасеновац да крене у поименичан попис страдалих у систему логора Јасеновац, према месту рођења жртве, односно према управној и територијалној подели СФРЈ на општине и градове из 1964. године (*Поименични попис жртава концентрацијског логора Јасеновац 1941-1945.* 2007, 8). Идући тим путем, ова установа 2007. године објавила је *Поименични попис жртава концентрацијског логора Јасеновац 1941-1945.* са до тада идентификоване 72.193 жртве.

Та бројка потом ће се допуњавати са наново сазнатим и утврђеним именима жртава уморених у току Другог светског

рата у систему логора Јасеновац.

Податке са пописа 1964. године узео је као основу за своју базу података о жртвама рата и Музеј жртава геноцида (МЖГ), у Београду. Овај музеј, такође, сваким новим документованим сазнањем допуњава поименични списак жртава рата 1941-1945. године. На дан 17. децембра 2021. године Музеј је у својој бази имао податке за 89.116 страдних у Јасеновцу. Притом, на списку жртава са подручја НДХ имао је и 4.070 особа код којих је наведено да су страдали у непознатом логору. Музејски саветник у овом музеју др Драган Цветковић каже: „С обзиром да према расположивим подацима за оне којима знамо логор страдања, Јасеновцу припада две трећине жртава, велика је вероватноћа да је и велики део ових особа изгубио живот у њему. Но, то је проблем који треба да решимо током процеса ревизије пописа, са проналажењем нових валидних информација о њима”⁴.

Проблем настаје злоупотребом резултата пописа из 1964. године – што се исказани резултати пописа, иако је и од самог извођача и обрађивача пописа назначено да је он „непотпун и да нема потребан ниво квалитета”, третирају као коначни резултати. А они то ни изблиза нису, што се види и по поименично пописаним жртвама, у међувремену.

РЕВИЗИЈА ИСТОРИЈЕ

Још док је на снази била забрана коришћења резултата пописа из 1964. године, до њих долази хрватски генерал-мајор др Фрањо Туђман, у то време директор Института за историју радничког покрета, који је он основао 1961. године у Загребу, а иза којег је формално стајао Централни комитет Савеза комуниста Хрватске. Он ове резултате настоји да искористи за обрачун са „јасеновачким митом”, како сам означава до тада утврђено и презентовано чињенично стање о злогласном логору. Туђман ће касније образлагати да је хтео да изведе „на чистац проблем јасеновачких жртава”, али за то – жали се – није добио потпору у тадашњем политичком водству Хрватске. По њему „претежити разлози” за то били су „у тадашњим политичким и међунационалним одношајима” (Tuđman 1989, 328).

⁴ Пише у допису овом аутору музејски саветник др Драган Цветковић.

Настојање да умањи размере злочина НДХ, а самим тим и број жртава у систему логора Јасеновац, Туђман демонстрира у својој књизи *Беспућа повијесне збиљности*, објављене 1989. године, у Загребу, у издању Накладног завода Матице хрватске. Он најпре иде на то да умањи изнету бројку о укупним људским губицима у Југославији за време Другог светског рата. Тим поводом пише: „Прихваћање и одржавање јасеновачког мита на његовој тобоже објективној разини (од око 700.000) било је за ширу јавност могуће у оквиру службено утврђене и непрестано понављане истине да су укупни изравни ратни губици у Југославији износили – чак и више од – 1.700.000 људских жртава”. А та бројка (од 1.700.000 жртава), како објашњава, постала је „сакросанктна”, јер, „у њену светост и неповредивост није се смјело уопће посумњати” (327).

Туђман Јасеновац представља као – радни логор. Али, не даје објашњење, ако је радни логор, зашто су у њега довођени и немоћни за рад: жене, стари и деца.

Није могуће порећи да је народ скупљан и довођен у логор; но, он и то релативизује, дајући овакво објашњење: „У логор су појединачно а понајвише у мањим скупинама од по неколико десетака или стотина допремане тисуће, па и десеци тисућа несретних људи, али и отпуштане, и отпремане у логоре и на рад у Њемачку. Заточеници су за све вријеме били исцрпљивани и мрцварени под невјеројатно тешким и нехигијенским увјетима на раду, а при том су били мучени и убијани за најмањи непослух појединачно – особито изнемогли и стари, а повремено, обично под изликом одмазде за погинуле усташе или за покушај бијега, били су звјерски убијани и у мањим или већим скупинама (на десетке па и стотине људи)”. Затим, с тако сложеном причом, закључује: „На тај начин у јасеновачком логору стварно је страдало неколико (вјеројатно 3-4) десетака тисућа заточеника. Понајвише Цигана, па Жидова и Срба а и Хрвата” (316).

Дакле, по Туђману, у Јасеновцу је, како каже, „вјеројатно”, страдало „само” – тридесет до четрдесет хиљада људи!

Он износи такву процену иако су, четврт века раније, и оним непотпуним државним пописом именоване 49.874 жртве.

Оно што је радио као научник, Фрањо Туђман капитализовао је као политичар. По урушавању комунизма, он ће постати предводник најјаче странке у Хрватској – Хрватске демократске заједнице (ХДЗ) – а онда и први председник самосталне Хрватске. На Првом опћем сабору ХДЗ, 24. и 25. фебруара 1990. године, у уводном говору, Туђман казује да „НДХ није била само пука `квислиншка творба` и `фашистички злочин`, већ и израз како повијесних тежњи хрватског народа за својом самосталном државом, тако и спознаја међународних чимбеника, у овом случају владе Хитлерове Њемачке” (Vučelić 1990).

Креће јавна рехабилитација НДХ!

И с позиције председника државе, ревизијом историје, Туђман настоји да умањи број жртава у НДХ. Тако, након заседања Хашке конференције о Југославији, 6. новембра 1991. године, он, како образлаже, „на темељу њемачких документационих материјала”, број жртава усташког геноцида у Јасеновцу смањује на – 20 хиљада (Bulajić 1994, 65).

У хрватској историографији, по урушавању комунизма, као релевантан прорачун броја жртава рата у Јасеновцу, углавном су узимане процене хрватског демографа Владимира Жерјавића. Он у књизи *Опсесије и мегаломаније око Јасеновца и Блајбурга. Губици становништва Југославије у Другом светском рату* (1992) пише да у својој претходној књизи *Губици становништва Југославије у Другом светском рату* (1989) није истраживао нити израчунавао колико је људи убијено у логору Јасеновац, али да се из његових прорачуна могло закључити да се ради о „око 100 тисућа”. А у књизи *Опсесије и мегаломаније око Јасеновца и Блајбурга* ту процену смањује на 83.000 жртава, од којих су 45.000 до 52.000 Срба, 13.000 Јевреја, 10.000 Рома, 10.000 Хрвата и 2.000 муслимана. Недуго потом, исте (1992) године, Жерјавић у *Часопису за савремену повијест* објављује чланак „Манипулације жртвама Другог свјетскога рата 1941-1945.” у којем делимично повећава претходно изнету бројку на 85.000, међу којима је 50.000 Срба, 13.000 Јевреја, 12.000 Хрвата и Муслимана и 10.000 Рома. Тако ће наводити и у својим потоњим чланцима и књигама (Geiger 2020, 519).

Бројку од 100.000 жртава у Јасеновцу у хрватској (антифашистичкој) јавности најупорније заступају Славко Голдштајн и Иво Голдштајн (529).

У међувремену јављали су се нови историчара или квази историчара који би да што више умање број жртава у НДХ. Тај тренд уочава се поготово откад је отворено кренуо процес разградње Југославије, осамдесетих година XX века, појачан у време грађанског рата, деведесетих година, а онда на припремљеном терену интензивирају, с почетком XXI века. Тако, извесни хрватски историчар мр Младен Ивезић, писац књига *Јасеновац. Бројке* (2003) и *Титов Јасеновац* (2014), у интерјуу за римокатолички лист *Глас Концила*, 2014. године, каже да је у логору Јасеновац „највјеројатније око 1.000 умрлих од свих узрока, највише наравно смрћу, па од тифуса и слично” (Vuković 2014).

Као на какво плодно тло 2010. године наишла је тврдња бившег усташе Илије Барбарића, настањеног у Аргентини, да је он, наводно, 1. маја 1945. године у рукама имао „регистарске књиге логора Јасеновац” у коју су били уписани сви они који су прошли кроз логор од његовог оснивања до распуштања, али да су они (усташе) књиге „спалили прије него што смо напустили Загреб 7. свибња 1945”. Он казује да је, наводно, према тим, „регистарским књигама”, кроз Јасеновац прошло 18.600 затвореника, укључујући и оне који су отпремљени у немачки Рајх, на принудни рад (Geiger 2020, 535).

Ту бројку од 18.600 јасеновачких затвореника (за све време рата) преузима римокатолички свештеник и историчар др Стјепан Разум, водитељ Надбискупског архива у Загребу, члан више хрватских друштава и удружења. По њему и хрватском академику Јосипу Печарићу, са којим је у коауторству објавио књигу под насловом *Разоткривена јасеновачка лаж*, од наведеног броја затвореника, у Јасеновцу је тек њих 1.360 „смртно страдало”, и то „природном смрћу, од тешких обољења или од посљедица најтежих казни и логорске управе”. Разум жели да наметне причу да су у Јасеновцу „најбројнији логораши били сами Хрвати, противници усташког режима” (535–536).

Бројку од 18.600 затвореника преузима и извесни публициста Роман Лељак, који 2018. године објављује и књигу и филм под насловом *Мит о Јасеновцу*. Он у хрватској јавности намеће причу да је у Јасеновцу било тек 1.654 жртве (539).

Тако неки историчари и публицисти у хрватској јавности не само да игноришу историјске изворе, него и пренебегавају

процене броја жртава изношене са релевантних адреса, а, надам се, за жртве рата не признају ни оне које су поменично идентификоване.

Након таквих и сличних сецирања историје и спиновања јавности, појављују се двојица широј хрватској јавности мање познатих истраживача, инжењера рачунарства, др Никола Банић и др Младен Којић, који настоје да докажу да је мрежни попис Јавног предузећа Спомен-подручја (ЈУСП) Јасеновац „масовна пријевара” (Banić i Koić 2020).

У ауторском тексту у *Хрватском тједнику* Н. Банић пише да „на мрежном попису Спомен-подручја Јасеновац постоји много неправилности од којих је најозбиљнија та што се за много особа може показати како заправо уопће нису страдале у Јасеновцу”. Он ту своју „сумњу” образлаже тиме што „за много особа недостају неки кључни податци или постоји више њихових могућих вриједности, што може довести до различитих проблема код покушаја једнозначне идентификације појединих особа”. У прилог оправдања те сумње, помиње човека са именом Јосип Стерн, за кога се на мрежном јасеновачком попису наводи да је рођен 1917. године у Орешцу, да је очево име Марко и да је у Јасеновцу убијен 1941. године. Међутим, како Банић пише, „међу регистрацијским обрасцима затвореника логора Аушвиц постоји један на којем се спомиње Јосип Стерн такођер рођен 1917. у Орешцу, којем је име оца Маркус”. Тај Јосип Стерн, којем је отац Маркус, у Аушвиц је стигао 1942. године. И из тога Банић закључује: „Очигледно је како се ради о истој особи...” (Banić 2016).

Банић и Којић у априлу 2020. године узимају у „обраду” тадашњу бројку мрежног пописа ЈУСП-а Јасеновца од 83.813 поименично наведених жртава, након чега излазе у јавност са следећим „открићима”: да се на том списку налази 1.611 жртава за које није наведено ни име ни презиме; да за 2.919 жртава није наведено име или презиме; да су 17.182 жртве „с именом и презименом, али без имена оца, мјеста или године”; да је за 3.398 жртава „досад поименично показано да нису страдале у Јасеновцу”; да је 1.873 „двоструких, троструких и вишеструких клонова”; да уз име 42.307 жртава стоји да је „непоуздан један од основних података”; и да је 3.671 жртва „у категорији нестали и категорији непознато”. Из таквих „анализа” они извлаче „закључак” да је на јасеновачком

поименичном попису, тобоже, 55.915 „лажних и непоузданих жртава” (Geiger 2020, 542).

Они жртве одбацују и као личност и као број, само уколико нађу да недостаје бар неки биографски податак. А за тим, иначе, како се види, предано трагају, с очигледним циљем да се доведе у сумњу и умањи број идентификованих жртава у Јасеновцу.

Не баве се анализом да ли је било и да ли јесте могуће идентификовати све жртве.

Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1947. године, за прво послератно редовно заседање највишег тела Цркве, Светог архијерејског сабора, подноси извештаје у којем се каже да је по појединим местима на подручју бивше НДХ „истребљено” по 50-80 одсто Срба (Janjić 2018, 27). Сходно таквом обиму страдања, сасвим извесно да за многе жртве није имао ко да да одговарајуће податке.

ИСТРАЖИВАЊА АНТРОПОЛОГА

С обзиром на тако велико страдање у Јасеновцу, после Другог светског рата јавила се потреба меморијализације тога простора. Одлука СУБНОР-а била је да се архитекти Богдану Богдановићу повери израда пројекта споменичког комплекса, са одговарајућим спомеником, на локалитету логора Јасеновац. Он је споменик замислио у облику каменог цвета, образлажући да је цвет узет „као знак вечитог обнављања” (Ostojić 1964).

Одлучено је да се споменички комплекс уреди и споменик подигне у току 1965. године. Вероватно условљеношћу тим термином, СУБНОР Југославије затражио је да се пре тога, у току 1964. године, обаве претходна истраживања на левој обали Саве, у Јасеновцу, и на њеној десној обали, у Доњој Градини. Републичким удружењима бораца Хрватске и БиХ препуштено је да тај посао организују. У склопу ових истраживања, под руководством др Алојза Шерцелја, од 9. до 17. јуна 1964. године, обављена су бушења на гробишту у Доњој Градини, само на претходно обележеним гробницама. Изведено је 130 бушотина на 100 гробница. Већ те бушотине, како је у свом извештају написао др Шерцелј, дале су „довољан увид у садржај, дубину и тип гробница” (Ђурић 2021, 73).

Потом је екипи антрополога – у саставу Вида Бродар, стручни сарадник Института за биологију Универзитета у Љубљани, Антон Погачник, асистент Антрополошког одсека Биотехничког факултета Универзитета у Љубљани, и др Србољуб Живановић, асистент Завода за анатомију Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду – дато (само) по пет радних дана да на обе стране реке отворе сонде на неколико масовних гробница и утврде њихов садржај (Živanović 2021, 139). Антрополошка испитивања гробница у Доњој Градини обављана су од 22. до 27. јуна 1964. године. У потоњем извештају антрополога се каже: „Екипа је имала задатак да руководи откопавањем извесног броја сонди које би могле да пруже приближно карактеристичну слику и увид о садржају масовних гробница на овом подручју. Затим нам је био задатак да на терену извршимо инспекцију остеолошких налаза и да прикупимо основне податке о броју жртава на одређену кубатуру, њиховом полу и старости и да евентуално утврдимо знакове који би говорили о природи повреда које би могле бити узрок смрти”.

На крају извештаја напомињу да „ово ископавање и антрополошко проучавање представља само почетни део посла на проучавању масовних гробница логора Јасеновац”. И указују: „Преглед ових сонди, који смо ми отворили, не може дати увида у целокупно стање ствари, јер је познато да постоји око 200 гробница на разним местима међусобно удаљеним и пар километара. Бушотине су показале да је начин сахрањивања био различит и да има гробова са спаљивањем, кувањем итд. Ми смо овог пута отворили сонде само тамо где су бушотине показале да има скелетног материјала и због недостатка времена и могућности проучавали смо само један мали део терена” (IAB, 1885, VL-934).

Три месеца касније, од 22. до 27. септембра 1964. иста екипа радила је на атрополошким испитивањима гробница у Јасеновцу. Пошто овде нису претходно вршена пробна бушења, њен задатак је био „да изврши ископавање неколико сонди на терену некадашњег концентрационог логора Јасеновац да би се по могућности утврдила локализација извесних масовних гробница, као и да би се утврдио приближан број жртава сахрањених у гробницама...” По окончању предвиђених радова, антрополози састављају извештај, у којем, такође, напомињу да и ово истраживање треба да представља „само

почетак радова” (IAB, 1885, BL-934).

Пре него што ће започети истраживања у Јасеновцу, др Србољуб Живановић затражио је од Председништва СУБНОР-а БиХ да се ископавања наставе и следеће године. Али, одговор је био да „радови у идућој години не долазе никако у обзир, јер се читаво подручје уређује и то све мора бити готово до 1965. године” (IAB, 1885, BL-934).

Започети радови никада нису настављени. А извештаји антрополога објављени су, први пут у целини, тек после 28 година, по распаду Југославије, 1992. године, у зборнику историјских списа и других публикација *Catena mundi* (Brodar 1992, 766–786).

На другој међународној конференцији посвећеној Јасеновцу, одржаној у Бања Луци 2000. године, др Србољуб Живановић казује: „Све време је комисија антрополога била под притиском власти да се смањи број жртава и да буде што је више могуће мањи. Било каквим прорачунавањима број жртава није могао да се смањи испод 700.000 – па је комисија предложила да се изврше систематска истраживања на целој површини са масовним гробницама у дужини отприлике 12,5 километара са ширином од око 4,5 километара” (Živanović 2021, 178).

Ни до таквих или било каквих других истраживања никада није дошло.

Пошто је исте – 1964. – године дошло и до (непотпуног) пописа жртава и до делимичне ексхумација тела жртава рата на подручју највећег концентрационог логора, у јавном дискурсу, публицистици и историографији углавном су, као релевантни, узимани само подаци добијени пописом, и то уз недовољно истицање чињенице да је попис и од онога ко га је организовао и био покровитељ, од државе, оквалификован као – непотпун.

Једно је попис жртава рата, друго је ексхумација тела жртава рата!

Историчар Хрватског института за повијест Владимир Гајгер каже да је бројка од 700.000 жртава логора Јасеновац „мегаломанска”, али да је до данас она остала, „унаточ свему, свепристуна и једино прихватљива у одређеним круговима”. Он кроз свој научни рад о Јасеновцу поручује да су Међународна комисија за утврђивање истине о Јасеновцу, основана 2000. године у Бања Луци (у којој ниједан њен члан није са подручја бивше Југославије) и њен председник

академик Србољуб Живановић „најупорнији у промицању суманутих навода о логору Јасеновац”. И на то додаје: „Живановићева `истина о Јасеновцу`, `потврђена` 25. свибња 2011. Декларацијом о геноциду над Србима, Јеврејима и Ромима у Другом светском рату Међународне комисија за утврђивање истине о Јасеновцу је, најблаже речено, болесна” (Geiger 2013, 232). А, иначе, према тој декларацији, усташе су у Јасеновцу и у Доњој Градини убиле више од 700.000 Срба, 23.000 Јевреја и 80.000 Рома (232–233).

Ипак, у истом чланку Гајгер констатује да у истраживању људских губитака у Другом светском рату, па и броја жртава логора Јасеновац, „проблем је најчешће не само помањкање изворних докумената и вјеродостојних показатеља него и `добре воље`, па и `здравог разума` да се одређена питања ваљано обраде” (234).

С настанком нове, самосталне хрватске државе, доласком на њено чело Фрање Туђмана, односно доласком на власт његове ХДЗ, отворено тече процес рехабилитације НДХ. Поред осталог, подижу се споменици и именују улице по челницима усташке државе. Тако, усташком идеологу и једном од оснивача усташког покрета – творцу нацистичког плана „за решавање српског питања у Хрватској”, по којем је предвиђено: једну трећину убити, другу протерати, трећу покатоличити, Милу Будаку споменик је подигнут у његовом родном Светом Року, а улице по њему именоване су широм Хрватске; заповеднику усташке Црне легије Јури Францетићу споменик је подигнут у Слуњу... Тек када је Хрватска требало да приступи Европској унији (ЕУ), и ради тога од ње захтевано да се прилагоди „европским стандардима сећања”, на почетку XXI века, тадашња хрватска влада премијера Иве Санадера затражила је да се споменици Будака и Францетића уклоне и да се приступи преминовању улица названих по усташком министру образовања (56).

А онда, по пријему у ЕУ, наставља се рехабилитација усташке државе и њених предводника: за усташког поглавника Анту Павелића држи се „миса задушница” (Srna 2011); Хрватска државна телевизија снима серију о НДХ (Štrbac 2021)...

С обзиром на тако стваран амбијент, израелски историчар, специјализован за изучавање историје холокауста, др Гидеон Грајф констатује да постоји велика разлика у

суочавању савремене Немачке са злочинима из Другог светског рата, насупрот негирању геноцида у НДХ присутном у данашњој Хрватској. „То је тужна реалност, јер ако неко није у стању да прихвати своју одговорност, ту нема места напретку у будућности. Неопходно је увек бити веран истини и чињеницама. Историја и политика се не смеју мешати”, каже Грајф (Bukvić i Sretenović 2021).

ИДЕНТИТЕТ ЖРТВЕ

Сваки човек је јединствено и непоновљиво биће – указивао је на то српски патријарх Павле (Janjić 2020, 16). Самим тим, сваки човек заслужује да се поштује његов идентитет. Непримерено је човека сводити само на број. А још трагичније је када се човек брише и као број. Управо тако чине они који би да умање злочин геноцида.

Ако се из неких разлога не сазна идентитет жртве (а то је најчешће из разлога што није имао ко да саопшти пуно име и презиме и другу идентификациону чињеницу жртве), то не значи да она не постоји, и да је због тога потребно брисати је и као број.

Поготово што је сасвим извесно да се никада неће сазнати тачан број жртава, па самим тим ни имена жртава. У томе се сви слажу. Како је већ наведено, Земаљска комисија Хрватске за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, још 1946. године, напомињала је да се „никада неће моћи утврдити тачан број жртава, које је прогутао Јасеновац”. После више од шест деценија ЈУСП Јасеновац такође саопштава: „Унаточ великом броју различитих расположивих извора, који се међусобно надопуњују или пак конфронтирају, морамо истакнути чињеницу да никада неће бити могуће утврдити посве тачан број и све особне податке за све особе уморене или умрле у јасеновачким логорима” (*Arhiv Jugoslavije* 2007, 8). Исто то констатује и Музеј жртава геноцида у Београду, на страници своје интернет презентације, напомињући: „Полазимо од тога да сви схватамо како коначне чињенице о жртвама никада неће до краја бити утврђене” (МЖГ 2021). И Фрањо Туђман утврдио је да се не може установити тачан број жрава у Јасеновцу, и из овог разлога: „С обзиром на понављане тврдње да је голем број јасеновачких жртава

бацан у Саву – што би такођер имало бити разлогом зашто се не може утврдити број...” (Tudman 1989, 326). Или кад каже: „Више нема ни разлога ни могућности да се устраје на бројци укупних демографских губитака као да су то биле изравне ратне жртве” (329).

Један до разлога зашто се не може утврдити тачан број жртава јесте и тај што су усташе имале разрађен систем затирања трагова жртава: и према сведочењу Љубе Милоша, једног од команданата логора у Јасеновцу, објављеног у поменутој италијанској књизи, већина жртава у логор су довођене без икакве писане одлуке, они нигде нису регистровани и одмах су убијани. А и саме књиге у које су неки похапшени људи уписани на крају рата усташе су запалиле. Трагична чињеница, коју би баштиници тековина НДХ да забашуре, јесте и та да су усташе почетком 1942. (у близини „Цигларе”) саградили посебну пећ за спаљивање људи, тзв. „Picillijevу пећ”, коју су после три месеца порушили (Zemaljska komisija Hrvatske 1946, 12; Adriano – Cingolani 2011, 259).

Последице геноцида није могуће сагледати ни зато што се оне не исказују само по броју жртава, јер, како рече бивши митрополит загребачко-љубљански Јован, ко може, између осталог, да установи „број нерођене деце која су на зверски начин побијена, али и деце која је требало да буду рођена од деце која су страдала” (Catena mundi 1992, 767).

Сама чињеница да није могуће утврдити тачан број жртава указује на њихову масовност!

Морални дуг је да се учини све што је могуће да се сазнају имена жртава. Али, пошто то није могуће, преостаје да се установи бар реална процена броја жртава.

Дакле: и имена жртава (ако је могуће да се сазнају) и реална процена броја жртава!

ЗАКЉУЧАК

Масовност злочина на подручју НДХ – услед чега за многе жртве није имао ко да приложи основне идентификационе податке – и од усташа разрађен систем затирања трагова жртава у систему концентрационих логора

Јасеновца јесу главни разлози што није могуће утврдити тачан број жртава рата у највећем концентрационом логору у Европи за време Другог светског рата који није био под директним надзором нацистичке Немачке.

Имајући идеолошки приступ и према жртава рата, југословенске комунистичке власти нису ни хтеле ни успеле да попишу све жртве. Државни попис 1964. године оцењен је као „непотпун и да нема потребан ниво квалитета”. Али, и поред тога, његови резултати, иако непотпуни, коришћени су од оних који су настојали да што мањим покажу страдање на подручју НДХ, а самим тим и у Јасеновцу, као – коначни резултати.

У хрватској историографији, публицистици и уопште у јавном дискурсу приметна је тенденција умањивања броја ратних жртава, поготово у Јасеновцу. На тај начин, уз друге процесе ревизије историје, рехабилитује се клерофашистичка НДХ.

Број жртава умањује се чак и испод броја поименично идентификованих жртава.

Свако људско биће, а самим и свака жртва заслужује поштовање њеног идентитета, да буде означена својим именом и презименом, и других идентификационим подацима. Тиме се намеће морална обавеза да се истакне идентитет сваке жртве. Наравно, уколико је то могуће сазнати. Међутим, уколико није могуће да се сазна идентитет жртве, то није основ за било какво оправдање да се та жртва брише чак и као број. А управо таквог чињења има од оних који би да прикажу што мање страдање у НДХ, посебно у Јасеновцу.

Неоспорна је чињеница, да ће многе жртве рата, услед разних околности, остати неидентификоване. Зато се, осим настојања да се оне идентификују, кад је то могуће, намеће потреба да се установи и реална процена броја страдалих и у Јасеновцу, и свугде.

РЕФЕРЕНЦЕ

Arhiv Jugoslavije, fondovi „Popis žrtava rata 1941-1945” (signatura: AJ, 179) i „Savez udruženja boraca NOR-a”.

Bakić, Mitar. 1945. *Jugoslavija mora dobiti pravičnu naknadu za ratna pustošenja*. Beograd: Borba.

- Borba. 1950. „Za što bolji uspeh popis žrtava Narodnooslobodilačkog rata“. 19. januar: 2.
- Brodar, Vida, Anton Pogačnik, Srboljub Živanović, 1992. „Izveštaj antropologa o grobovima u Jasenovcu“. U *Catena mundi*, knjiga I. Prir. Predrag R. Dragić Kijuk, 766-786. Kraljevo: Ibarske novosti; Beograd: Matica Srba i iseljenika Srbije.
- Bukvić, D., i M. Sretenović. 2021. „Nacionalnim pamćenjem protiv revizije istorije“. *Politika* (Beograd), 12. decembar: 9.
- Bulajić, Milan, 1994. „Jasenovački mit Franje Tuđmana.“ Beograd: Stručna knjiga.
- Vučelić, Milorad, 1990. „Duh NDH.“ *Politika* (Beograd), 25. februar: 5.
- Dragišić, Petar. 2021. „Ustaše u bugarskim dokumentima.“ 6. septembar. Poslednji pristup: 22. 12. 2021. <https://stellapolarebooks.com/2021/09/06/%d1%83%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%88%d0%b5-%d1%83-%d0%b1%d1%83%d0%b3%d0%b0%d1%80%d1%81%d0%ba%d0%b8%d0%bc-%d0%b4%d0%be%d0%ba%d1%83%d0%bc-%d0%b5%d0%bd%d1%82%d0%b8%d0%bc%d0%b0-%d0%bf%d0%b5%d1%82%d0%b0%d1%80/>.
- Đurić Mišina, Veljko. 2021. *Iskopavanja u Jasenovcu 1964. godine: Studija slučaja svedočenja dr Srboljuba Živanovića*. Beograd: izdanje autora.
- Živanović, Srboljub. 2021. *Jasenovac: nepokajani genocid*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Žrtve rata 1941-1945: Popis iz 1964. godine, 1992. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 1946. *Zločini u logoru Jasenovac*. Zagreb. Fototipsko izdanje, 2013. Banja Luka: JU Spomen područje Donja Gradina.
- Fototipsko izdanje. 2013. Banja Luka: JU Spomen područje Donja Gradina.
- Zemaljski odbor Saveza boraca NOR-a Bosne i Hercegovine, pov. broj 10/49, Sarajevo, 28. novembar 1949. god. Dopis za popis žrtava rata oblasnim, sreskim i gradskim odborima Saveza boraca. AJ, fond br. 297, fasc. br. 25

- Istorijski arhiv Beograda, fond „Zbirka memoarske građe i Banjičkog logora” (signatura: IAB, 1885, BL-934).
- Janjić, Jovan, 2020. Izdržimo na uzanom putu. Beograd: Vukotić media.
- Janjić, Jovan. 2018. Srpska crkva u komunizmu i postkomunizmu (1945-2000). Beograd: Novosti.
- Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. 1848. Generalna skupština Ujedinjenih nacija: Rezolucijom br. 260A (III), 9. decembra 1948. godine.
- Muzej žrtava genocida (Beograd). 2021. „Popis žrtava rata 1941-1945.” <https://www.2.muzejgenocida.rs/popis-zrtava-rata-1941-1945>.
- Ostojić, Stevo. 1964. „Cvet iznad Jasenovca.” *Politika* (Beograd), 17. novembar: 10.
- Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941-1945. 1. izdanje. 2007. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.
- Politika (Beograd). 1961. „Govor predsednika Tita“, 5. jul: 1-6.
- Politika (Beograd). 1950. „Prikupljanje podataka o žrtvama rata počinje u Beogradu 29. ovog meseca“. 26. januar: 3.
- Politika. 1964. „SR Nemačka nema nikakvu moralnu legitimaciju za bilo kakve postupke protiv bivših boraca.“ 12. mart: 4.
- Politika. 1950.a. „U Bosni i Hercegovini počeo popis žrtava rata.“ 26. januar: 3.
- Srbi u memoarima Hermana Nojbahera. 2007. Priredio Nikola Živković. Beograd: Jasen. Horstenau, Glez fon, 2007. *Između Hitlera i Pavelića. Preveo sa nemačkog Nikola Živković*. Beograd: Nolit.
- Cvetković, Dragan. 2019. „Geostatistička analiza ljudskih gubitaka u koncentracionom logoru Jasenovac.“ *Istorija 20. veka*, god. 37, 1/2019: 93-120. DOI: <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.1.cve.93-120>
- Štrbac, Savo. 2021. „NDH na HRT-u i jedne stare novine.” *Politika* (Beograd), 29. novembar. Adriano, Pino – Giorgio Cingolani, 2011. *La via dei conventi. Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Milano: Mursia.
- Banić, Nikola. 2016. „Zastrašujuće manipulacije uprave Jaseno-

- вса.” *Hrvatski tjednik*. 14. siječnja. Последњи преглед: 24. 12. 2021. <https://www.hkv.hr/hrvatski-tjednik/22397-n-banic-zastrasujuce-manipulacije-uprave-jasenovca.html>.
- Banić, Nikola i Mladen Kojić. 2020. „Jasenovački mit u ‘dobrom’ društvu Kominterne”, *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 813, 23. travanj: 17–19.
- Vuković, Tomislav. 2014. „Ideologijska i dnevno-politička uloga jasenovačkoga mita” (intervju sa Mladenom Ivezićem). *Glas Koncila* (Zagreb), br. 2092, 27. srpanj: 6–7.
- Geiger, Vladimir. 2013. „Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941. – 1945. (procjene, izračuni, popisi)”, *ČSP*, br. 2: 211–242.
- Geiger, Vladimir. 2020. „Pitanje broja žrtava logora Jasenovac u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, publicistici i javnosti nakon raspada SFR Jugoslavije – činjenice, kontroverze i manipulacije”, *ČSP*, br. 2: 517–587. DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v52i2.11253>.
- Srna. 2011. „Bastašić: NDH sve više prisutna u Hrvatskoj.” 2. februara, 2011. <https://jadovno.com/bastasic-ndh-sve-vise-prisutna-u-hrvatskoj/#.YcHdIcnMLIU>.
- Tuđman, Franjo. 1989. *Bespuća povijesne zbiljnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

Jovan Janjić*

Institute for Political Studies, Belgrade

**REHABILITATION OF NDH
BY REDUCING THE NUMBER OF VICTIMS IN
JASENOVAC****

Resume

Unlike Germany, which in many ways expressed and took responsibility for the Second World War - through statements of its representatives, payments of reparations and material satisfaction to war victims, but also in various symbolic ways (paying tribute to victims), the most famous of which is In 1971, when her then Chancellor Willy Brant, during an official visit to Poland, knelt in front of a monument to Poles killed in World War II as victims of Nazism - Croatia avoids responsibility for crimes, especially the genocide of the Independent State of Croatia (NDH). of Nazi Germany. Unlike Germany, which in many ways expressed and took responsibility for the Second World War - through statements of its representatives, payments of reparations and material satisfaction to war victims, but also in various symbolic ways (paying tribute to victims), the most famous of which is In 1971, when her then Chancellor Willy Brant, during an official visit to Poland, knelt in front of a monument to Poles killed in World War II as victims of Nazism - Croatia avoids responsibility for crimes, especially the genocide of the Independent State of Croatia (NDH). of Nazi Germany.

Keywords: World War II, Independent State of Croatia (NDH), Jasenovac, genocide, crimes, victims

* E-mail address: jovanradj@gmail.com.

** Овај рад је примљен 17. јануара 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

*Мирјана Миленковић**

Министарство одбране Републике Србије

РЕГИОНАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ ПОТКОМПЛЕКС – СЛУЧАЈ ЗАПАДНИ БАЛКАН

Сажетак

Креатори Теорије регионалног безбедносног комплекса су сматрали да Балкан, из разлога језичких и културолошких сличности, заједничке историје, географске повезаности, представља посебан безбедносни поткомплекс у оквиру Европског регионалног безбедносног комплекса. Догађаји који су изазвали промене унутар Балкана, који су утицали на промене структуре образаца пријатељства или непријатељства и интеграциони процеси који су несумњиво утицали на еволуирање балканског поткомплекса учинили су да ствари данас изгледају другачије. Два кључна питања која креирају безбедносну структуру Западног Балкана су питање осигурања регионалне безбедности и стабилности после једностраног проглашења независности Косова и Метохије и питање будућег унутрашњег уређења Босне и Херцеговине. Како претње лакше путују преко краћих дистанци полази се од претпоставке да је безбедносна међузависност управо израженија међу државама Западног Балкана због чега се Западни Балкан, а не више Балкан, може сматрати безбедносним поткомплексом.

Кључне речи: Теорија регионалног безбедносног комплекса, безбедносна међузависност, отворена питања, европске интеграције

* Имејл-адреса: mirjanamilenkovic07@yahoo.com.

РЕГИОНАЛНИ НИВО АНАЛИЗЕ И ТЕОРИЈА РЕГИОНАЛНОГ БЕЗБЕДНОСНОГ КОМПЛЕКСА

Природа промена које су обликовале међународне односе захтевала је пружање разумних објашњења све компликованијег света, схватање суштине интереса на којима почивају савремени међународни односи и разумевање мреже безбедносних веза и интеракција у контексту нових и старих безбедносних проблема. Управо такав контекст је почивао на обједињавању елемената традиционалних и савремених безбедносних концепата у чијем средишту се нашао регионални ниво анализе.

Реалистичка школа промишљања безбедности чинила се преуском и искључивом, док је са друге стране либерална замисао наглашавала искључиво невојне димензије безбедности. Реализам је био усредсређен на државу као централног актера у међународном систему који је анархичан, сукоб између држава је био природно стање, а мир се постиже искључиво кроз равнотежу моћи у политици. Либерали су пажњу усмеравали на недржавне чиниоце и субјекте, институције и њихову улогу у ублажавању сукоба сматрајући да се мир постиже поштовањем система универзалних права и обавеза и да опстанак човечанства зависи од светског мира.

Либералистичка школа мишљења изнедрила је један за то време нов и нетипичан концепт колективне безбедности из кога је проистекао модел безбедносне заједнице Карла Дојча (*Karl Deutsch*) који је утемељен на идеји и пракси међународне сарадње која, под одређеним, повољним околностима, прераста у међународно удруживање. Управо овај концепт биће основа за нове алтернативне теоријске приступе попут социјалног конструктивизма који за истраживање регионалних безбедносних комплекса и поткомплекса савременог доба представља један од суштинских теоријских алата.

За заговараче теорије социјалног конструктивизма срж међународне политике је социјалне, а не материјале природе¹.

1 У делу „Светска политика – тренд и трансформација” Чарлс Кегли (*Charles Kegley*) и Виткоф Јудин (*Vitcoff Eugene*) су социјални конструктивизам описивали као шири концепт безбедности који обухвата друштвене, историјске, културне чиниоце, посебно указујући на значај заједничких идеја и разумевања који се развијају између учесника на светској сцени кроз њихову међузависност. Управо ће та међузависност бити срж и регионалних нивоа анализе и регионалних комплекса и поткомплекса.

Они не оспоравају да је држава кључни међународни субјект, али сматрају да је безбедност друштвена конструкција која се бави чувањем главних вредности неке групе. Социјал-конструктивисти су сматрали да се проблеми и појаве које доводе до промена морају посматрати, објаснити и разумети „изнутра ка споља”. Они безбедност виде као стално поприште преговарања и спорења на међународној сцени, а институционализација заједничких норми за њих представља могућност за изградњу алтернативних безбедносних одговора.

Нови, мултиполарни систем по својој природи је учинио да међународни односи данас имају далеко регионалнији карактер што је и била претпоставка за развијање Теорије регионалног безбедносног комплекса² (ТРБК) која је била једина теорија која се свеобухватно и системски бавила регионалном безбедношћу базирајући разматрања на чињеници да национална безбедност не може бити посматрана изван контекста безбедносне међузависности. Ова Теорија у центар промишљања безбедности смешта однос безбедности и колективног идентитета, а безбедносне претње у оквиру безбедносних дискурса са циљем откривања претњи пре него што се оне материјализују. Концепт територијалности описане кроз регионалне комплексе ослања се на логику да претње лакше путују преко краћих него преко дужих дистанци. Са друге стране, анализа различитих типова држава (јаке, слабе, модерне, премодерне и сл.) помаже идентификацији одговора на питање зашто се нека безбедносна динамика одвија у конкретном региону.

Копенхашка школа мишљења признаје државу као референтни објект, али за разлику од већине неореалиста сматра да је потребно завирити у природу државе како би се разумели унутрашњи чиниоци који одређују природу националне безбедности и природу односа друштва и државе. Осим тога, присталице ове школе су заговарали тезу

2 Копенхашка школа студија безбедности настала је током деведесетих година двадесетог века из радова истраживача и теоретичара окупљених око Копенхашког института за истраживање мира (COPRI- *Copenhagen Peace Research Institute*). Носиоци кључних заједничких радова за развој Копенхашке школе студија безбедности су Бери Бузан (*Barry Buzan*), Мортин Келстрап (*Morten Kelstrup*), Пјер Ламаре (*Pierre Lemaitre*), Елизабета Тромер (*Elzbieta Tromer*) и Оли Вејвер (*Ole Waever*). Из ове школе мишљења настала је и Теорија регионалног безбедносног комплекса јер су њени креатори сматрали да ће региони бити препуштени односима држава које их чине о чему су ставове изнели и у књизи „*A New Framework for Analysis*”.

да осим државе и људске групације могу бити референтни објекти безбедности. Блискост са реалистичким теоријама, а у првом реду сличност неореализму, огледа се у идеји о ограниченој територијалности и дистрибуцији моћи, пре свега материјалне моћи, која у перцепцији равнотеже моћи која је била доминантна током Хладног рата, дефинише међународни систем. Размимоилажење настаје у схватању шта је најважнија покретачка сила понашања држава. Док је за реалисте то опстанак, дотле следбеници Копенхашке школе сматрају да су државе, после свих догађаја који су обележили двадесети век, достигле одређену зрелост, рационалну спознају неопходног, прихватиле нужност међусобне сарадње што су описали кроз један нови појам „безбедносна међузависност”. Овај појам ће посебно у светлу савремених безбедносних изазова, ризика и претњи добити доста на значају, наћи ће своју употребу у свакодневном јавном дискурсу што је својеврсни омаж учењу Копенхашке школе студија безбедности³.

Сличност са учењима либералних студија безбедности, пре свега учења неолибералног институционализма, огледа се у чињеници да и једни и други институцијама намењују главну улогу у очувању међународне безбедности. По угледу на неореалисте они прихватају значај војне моћи у међународним односима, али протежирају институције које се баве питањима безбедносне међузависности⁴. Неолиберални институционализам је представљао добру основу за изградњу концепта колективне безбедности који се значајно препознаје у раду Копенхашке школе, а пре свега у Теорији регионалног безбедносног комплекса. Наиме, колективна безбедност за разлику од равнотеже снага „установљава начела међународних односа по којима се државе опредељују за решавање сукоба мирољубивим средствима, проширују замисао властите националне безбедности узимајући у обзир и интересе међународног друштва у целини и развијају

3 Копенхашки институт за истраживање мира (КОПРИ) иако је био формиран као независни институт, године 1996. је постао државни истраживачки институт у оквиру данског Министарства за истраживање и информационе технологије. Као такав, престао је да постоји почетком 2003. године али је свој рад наставио у оквиру Данског института за међународне студије.

4 Заговорници неолибералног институционализма попут Кеохана (*Robert Keohane*), Дџурила (*Joseph Jupille*), Кароразе (*James Caporaso*), су били становништа да државе стварају институције како би олакшале постизање својих заједничких интереса.

поверење превазилазећи страх у међусобним односима” (Simić 2002, 71).

Теорија регионалног безбедносног комплекса настала 1989. године имала је своју „модернизацију” 2003. године, али у средишту оба концепта је регионални безбедносни комплекс (РБК) односно регион. Ова теорија је полазила са становишта да је РБК састављен од две или више држава које конституишу географски кохерентну групу односно регион, те да је регион социјално-политички конструисана категорија са замишљеним границама. Динамику унутар безбедносног комплекса и његову структуру одређују државе унутар комплекса кроз обрасце пријатељства и непријатељства, односно перцепције о оном другом и интеракцијом до које таква перцепција доводи. Безбедносна међузависност је много израженија међу државама унутар РБК више него ових држава са државама ван РБК јер се државе у највећој мери плаше својих суседа, више него удаљених држава.

Регионални безбедносни комплекси представљају погодан тло за настанак различитих погледа на идентитете око чега се државе најчешће споре. Безбедност је рационалан проблем у коме национална безбедност не може бити посматрана изван контекста безбедносне међузависности а она је на регионалном нивоу израженија. Бузан регион у безбедносном смислу описује као „посебан и значајан подсистем безбедносних односа који постоје између држава чија је судбина да су закључане у географској непосредној близини једни са другима” (Buzan 1991a, 158). Дакле, та врста блискости и близине, затечене или стечене, вољне или наметнуте, одређује начин и ниво безбедносне међузависности која их наводи на неминовну сарадњу, на заједничке пројекте и активности, на заједничке механизме за одговор на савремене безбедносне проблеме.

Унапређени модел ТРБК подразумева секторски приступ јер је у стварности већина безбедносних претњи комбинација узрока и последица проистеклих из више безбедносних сектора а креирана претња се не рађа и не рефлектује само у једном сектору. То је посебно карактеристично код невојних претњи безбедности. Управо из тих разлога хетерогени безбедносни комплекси омогућавају анализу одређеног безбедносног проблема, односно безбедносне међузависности у свим секторима истовремено што доводи

до неминовности међусобне сарадње. И ту није крај, ту је почетак јер међусобна сарадња даље води ка регионалном повезивању и удруживању јер се на регионалном принципу удружују оне безбедносне јединице које имају заједничке безбедносне интересе, а „регионални колективни одбрамбени системи су створени да одврате потенцијалну заједничку претњу миру у региону, ону која је унапред идентификована” (Kegli i Judžin 2006, 845).

РЕГИОНИ И РЕГИОНАЛНИ БЕЗБЕДНОСНИ КОМПЛЕКСИ/ПОТКОМПЛЕКСИ

Регионални безбедносни комплекс садржи све елементе колективне безбедности и као аналитички оквир пружа могућности за разумевање како се одређени колективитети понашају према претњама из природног, непосредног окружења и како на њих одговарају. Социјална конструкција регионалног безбедносног комплекса је последица безбедносне динамике која се одвија унутар његових граница и која утиче на евентуалне промене унутар и на границама региона. Такав модел хомогеног безбедносног комплекса подразумева интеракцију између сличних типова јединица (држава) па је с тога развијена теза да регион чине државе међу којима се подразумева географска блискост, заједничке културолошке карактеристике од историје и обичаја, преко етничких и религијских до истих или сличних језичких карактеристика. Подразумева се и економска, политичка и безбедносна повезаност, односно слична перцепција питања која су важна за опстанак и одрживост ових држава. Како је једно од кључних становишта представника Копенхашке школе да претње брже и лакше путују преко краћих него дужих дистанци, отуда се родила и централна идеја таквог приступа а то је да је безбедносна међузависност уоквирена регионално дефинисаним скуповима, односно регионалним безбедносним комплексима⁵.

У изворном моделу ТРБК „регионални безбедносни комплекс чине државе чији су примарни безбедносни интереси

5 Бузан је у делу “People, States and Fear: An Agenda For International Security Studies in the Post-Cold War Era” из 1991. године иницирао и донекле развио појам комплекси регионалне безбедности који ће добити свој потпуни третман у наредном делу који је написао са Вејвером “Regions and Powers Powers - The Structure of International Security”.

толико уско повезани да се њихове националне безбедности не могу реалистично разматрати одвојено” (Buzan 1991b, 190), док се у унапређеном моделу ТРБК регионални безбедносни комплекс посматра као „сет јединица чији су главни процеси секуритизације и десекуритизације толико повезани да се њихови безбедносни проблеми не могу разумети одвојено” (Buzan and Waever 2003a, 44). Док се у класичном моделу ове теорије говори о националним безбедностима које се не могу разматрати одвојено, у унапређеном моделу се говори о безбедносним проблемима, како оним који су објективни, опипљиви, тако и оним који су продукт говорног чина, односно секуритизације. Овакво становиште се базира на перцепцији региона као скупа ентитета који имају различит ниво аутономије али ипак зависе од интеракције унутрашњих и спољних фактора који одређују регионалну безбедност.

Аутори Копенхашке школе промишљања безбедности су тврдили да је свет подељен на регионе и силе у коме, за разлику од биполарне структуре, постоји једна суперсила (САД 1+...), неколико великих сила (+4 ЕУ, Русија, Јапан, Кина) и више регионалних сила (Индија...). Они такође сматрају да је свет подељен на девет регионалних безбедносних комплекса: северноамерички, јужноамерички, северноазијски, јужноазијски, источноазијски, европски, јужноафрички, централноафрички и блискоисточни. Издвајају се и два прото-комплекса која временом могу постати посебни РБК а то су западноафрички и источноафрички регионални безбедносни комплекс. У сваком РБК постоје поткомплекси као што су Балкан у европском РБК или Магбет у блискоисточном РБК⁶.

Да би се регион квалификовао као РБК између држава које га чине мора постојати одређени степен безбедносне међузависности која их са једне стране повезује, а са друге стране одваја од другог РБК. Социјална конструкција РБК је последица безбедносне динамике која се одвија унутар његових граница и која утиче на евентуалне промене унутар и на границама региона. Промене које креирају структуру комплекса и утичу на унутрашњу динамику региона могу бити различите природе. Постоје промене које одржавају *status quo*, односно одржавају стање онаквим каквим јесте

⁶ О историјату поделе региона у постхладноратовском периоду, обрасцима суперсила, великих и регионалних сила и регионалним безбедносним комплексима у “Regions and Powers - The Structure of International Security”, page 30–39.

и оне су више симболичне, формалне, али не и суштинске. Постоје и промене које доводе до унутрашње трансформације која подразумева суштинске промене унутар спољних граница комплекса. Разлози за овакве промене могу бити различите природе, од процеса регионалних интеграција до промена у обрасцима пријатељства или непријатељства. Трећу групу промена представљају промене које доводе до спољашње трансформације која подразумева суштинске промене настале променама спољних граница комплекса и оне се огледају у настанку или нестанку неких држава, односно њиховог припајања. Овакве промене готово никада не одговарају свима, те су стога обрасци пријатељства и непријатељства значајно интензивнији и креирају нову динамику унутар РБК. И на крају, четврта група промена се дешава под утицајем спољних актера, најчешће великих сила или међународних организација⁷.

БАЛКАН КАО БЕЗБЕДНОСНИ ПОТКОМПЛЕКС

Наведене промене креирају безбедносну динамику, односно структуру РБК и доводе до стварања једног или више поткомплекса. Као што је већ речено, Бузан и Вејвер су у Европском регионалном безбедносном комплексу препознали Балкан као безбедносни поткомплекс. Разлог томе се може тражити у чињеници да је за њих Балкан представљао један од најкомплекснијих региона Европе са специфичним геополитичким положајем и природним богатствима која су кроз историју увек била тежиште надметања великих сила.

Негативно маркирање Балкана има дугу историју. Француски историчар Жорж Кастелан (*Georges Castellan*) је тврдио да је модерни национализам рођен на Балкану поткрепљујући то тврдњом настанка првих ослободилачко-националних покрета на овим просторима⁸. Черчил је с краја

7 У књизи "Regions and Powers - The Structure of International Security" из 2003. године посебно су анализирани сви нивои промена који оцртавају безбедносну динамику региона, а у циљу разумевања кретања која се дешавају унутар једног безбедносног комплекса. Те промене не могу бити рангиране по приоритету, једне нису важније од других, напротив. За разумевање регионалне безбедносне динамике, перцепције њиховог утицаја на глобалне безбедносне токове, подједнако је важно пратити и разумети све врсте промена које се дешавају унутар и на границама региона.

8 Жорж Кастелан је француски историчар који има рођаке у свим државама Балкана (осим Бугарској) и отуда његов интересе за бављење Балканом. Своја сазнања и осећања према Балкану описао је у делу „Историја Балкана од 14. до 20. века“ која је издата 2003. године.

Другог светског рата изјавио да Балкан производи много више историје него што може да конзумира. Марија Тодорова у књизи „Имагинарни Балкан” Балкан описује као алтер его Еропе, мрачну страну европских либералних, толерантних и демократских друштава. Италијански дипломата Фернандо Гентилини (*Fernando Gentilini*) који је дуго радио на овим просторима је Балкан описао као место „на коме се историја зауставила или се вратила уназад оно што је потиснуто, подсвесно, унутрашње и стога истинито о Европи” (Gentilini 2007, 47–48). Шта је то због чега се Балкан чак и данас, и поред учињених евроинтеграцијских процеса, негативно маркира. Можда се најбољи одговор налази у дефиницији Џозефа Наја (*Joseph Nye*) који у свом чувеном делу „Како разумети међународне односе” тврди да „чак и у ситуацијама у којима је могућа комуникација између актера, постоји још један велики проблем који отежава сарадњу, а то су поверење и кредибилитет” (Naj 2006, 35). Блоковска подела и припадност једном од два моћна војна савеза (Варшавском уговору или НАТО) додатно су поделили Европу па тиме и Балкан. Са окончањем Хладног рата и нестанком биполарног света, прекрајање Балкана добило је нову димензију, ону која је Балкан у ствари удаљила од Европе. Балкан чини широк спектар протуречности и историјских нетрепељивости које су, вођене националним интересима, повремено, а за стабилност Балкана пречесто, буђене изнутра. Није изостало ни присуство спољног фактора који је неретко оптуживан за тако нестабилно стање на Балкану. Иако се међународна заједница активно бавила Балканом, посебно у ратним годинама распада бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), чини се да је разлог томе био у пре свега спречавању могућег преливања негативних утицаја на просторе ван граница Балкана, него помоћ балканским народима да пођу путем уједињења у европску породицу.

У јавном дискурсу се неретко користи израз „балканизација” па се закључује да они који користе овај израз сматрају да процеси креирања нових граница на Балкану још увек нису завршени јер сам израз значи распарчавање веће државне заједнице на мање националне државе. У енциклопедији Британика балканизација значи „пежоративни израз којим се у међународним односима означава стање расцепканости и заоштрениости сукоба

интереса у једном региону са slabим изгледима да дође до споразумног решења” (Britanika 2005, 100). Управо је оваква перцепција Балкана са отвореним питањима која државе које деле овај простор нису могле или нису желеле да реше, створиле утисак да се у Европи издваја један њен мањи део који не дозвољава потпуну стабилизацију и чини га безбедносним поткомплексом.

Имајући у виду све догађаје које чине промене у креирању структуре регионалног безбедносног комплекса/поткомплекса, намеће се питање зашто су Бузан и Вејвер маркирали Балкана као безбедносни поткомплекс, посебно ако се има у виду да је модификација TRBK извршена 2003. године, а термин Западни Балкан уведен у јавни дискурс почетком 2000. године. Догађаји који су на карти Европе и у Европском регионалном безбедносном комплексу на више начина издвојили Западани Балкан попут војне интервенције бомбардовањем тадашње Савезне Републике Југославије (СРЈ), за теоретичаре Копенхашке школе студија безбедности, нису била разлог за другачију категоризацију Западноевропског безбедносног комплекса. Бузан и Вејвер само „успут” помињу НАТО војну интервенцију на СРЈ⁹ истичући да је „побуна косовско-албанског герилског покрета (Ослободилачка Војска Косова – УЧК) била усмерена на изазивање спољног учешћа, а што је било стратегија за оправдање ваздушне кампање НАТО-а 1999. године на Југославију” (Buzan and Waever 2003b, 383). Даље се Бузан и Вејвер питају зашто су „након ратова распада безбедносна питања постала и главна питања у југоисточној Европи на почетку двадесетпрвог века” (Buzan and Waever 2003c, 384). Војну интервенцију НАТО на СРЈ Бузан и Вејвер помињу још једном и то само у контексту да је „ситуација у области животне средине у Србији озбиљна након бомбардовања НАТО-а, али да до сада то није довело до значајне секуритизације” (Buzan and Waever 2003d, 385). И на крају, не користећи термин интервенција или бомбардовање већ „рат на Косову” закључују да је „Балкан кренуо у правцу постајања посебног РБК почетком 1990. године, али од средине 1990. године, и закључно са ратом на Косову 1999. године, Балкан постаје

9 У књизи “Regions and Powers - The Structure of International Security” Бузан и Вејвер, у поглављу који се бави Балканом, не препознају догађаје који у ствари издвајају Западни Балкана као безбедносни поткомплекс.

поткомплекс у оквиру Европског РБК” (Buzan and Waever 2003e, 385).

Могло би се рећи да се ради о необјективности, па можда чак и пристрасности ова два теоретичара, посебно ако се следе постулати које су управо ови аутори препознали у маркирању безбедносних поткомплекса. У духу научне дескрипције тезе да Западни Балкан, а не више Балкан, има карактеристике безбедносних поткомплекса, потребно је укратко указати на догађаје који су обележили посматрани простор, који су довели до кретања унутар региона и који су утицали на промене структуре образаца пријатељства или непријатељства и разумети унутрашњу безбедносну архитектуру која се одвија у безбедносно, а не географски дефинисаном региону.

ЗАПАДНИ БАЛКАН КАО БЕЗБЕДНОСНИ ПОТКОМПЛЕКС

Западни Балкан представља неутралну географску одредницу, новокомпоновани политички термин који су у политички дискурс увели представници држава и организација евроатланске заједнице након Кумановског споразума 1999. године а који обухвата „државе настале из бивше Југославије, минус Словенија плус Албанија, које су представљале најпроблематичније државе” (Buzan and Waever 2003f, 379). За овај простор су у јавном, а пре свега политичком дискурсу, неретко употребљавани и термини „Дејтонски троугао” а у речнику Европске Уније за овај простор се користио термин Југоисточна Европа (ЈИЕ), али не и у географском смислу. Овим термином су својевремено биле обухваћене само државе са простора ЈИЕ које нису закључиле споразум о придруживању са Европском унијом. Радило се о Регионалном приступу ЈИЕ који се односио на БиХ, Македонију, Државну заједницу Србија и Црна Гора (ДЗ СЦГ), Хрватску и Албанију. Како је овакав термин уносио и извесне забуне касније је преименован у термин Западни Балкан. Са друге стране, ЕУ је термином Западни Балкан настојала да нагласи особеност процеса демократизације и безбедносне нормализације земаља ЈИЕ где ЕУ има најјачу мотивацију да прошири своју безбедносну заједницу. И док

је појам Западни Балкан својевремено уведен у употребу као ознака за државе које су биле поприште етничких сукоба, а пре свега као нека врста еуфемизма за негативно маркирање Балкана, у новије време се поново у употребу враћа појам ЛИЕ, али сада са циљем да се избегне негативно маркирање Западног Балкана.

Западни Балкан, посматран као политичко-дискурзивна и геополитичка одредница, је прошао динамичан и турбулентан пут од конфликтне формације до безбедносног режима: од ратних сукоба који су довели до распада СФРЈ, преко Дејтонског споразума, Пакта за стабилност ЈИ Европе и НАТО агресије на Савезну Републику Југославију, до раздружења ДЗ СЦГ и једностраног противправног проглашења тзв. државе Косово. Са становишта ТРБК ратни сукоби и распад заједничке државе су настали из губитка заједничког идентитета и настанка нових етничких, националних, културолошких идентитета, као и доминантности образаца непријатељства изражених кроз мржњу, нетрепелјивост, нетолеранцију. Границе федералних јединица, тадашњих република, нису биле и етничке границе, а евидентна је била институционална, политичка, економска, социолошка међузависност федералних јединица.

Дејтонски мировни споразум који је договорен 21. новембра 1995. године у Охају а потписан 14. децембра 1995. године у Паризу којим је успостављен мир, није аутоматски значио нормализацију односа и помирење на овим просторима. Иако су сви (народи) са радошћу дочекали успостављање мира, ниједна од страна у сукобу није била задовољна постигнутим, што је остављало могућност да таква незадовољства временом могу прерасти у обнављање насиља и сукоба. Међународна заједница је основни проблем дефинисала у чињеници да „прошлост у ствари подрива садашњост зато што заправо није прошлост, да регион не живи у временском следу који је хронолошки поређан него у некој врсти симултане историје у којој заједно обитавају прошлост и садашњост” (Balkaniја 2012, 120). Могућност обнове сукоба свакако је један од основних разлога да се одређени географски простор сматра безбедносним поткомплексом.

После ратних сукоба државе Западног Балкана су веома амбициозно кренуле у транзиционе процесе и то са

домаћим капацитетима и иностраним саветима. Регионални приступ је био значајан па је на иницијативу ЕУ међународна заједница 1999. године донела прву свеобухватну стратегију за стабилизацију региона а то је био Пакт за стабилност у ЈИ Европи – ПзСЈИЕ (*Stability Pact for South Eastern - SPSEE*). Државе које су до јуче биле непријатељи кроз ову иницијативу су почеле блиско да сарађују и заједнички решавају пре свега безбедносна питања која су ометала и успоравала стабилизацију и развој региона. Управо је ПзСЈИЕ потврдио једну од теза ТРБК да су се националне безбедности држава претопиле у примарне безбедносне интересе региона, и готово их је немогуће посматрати изван тог контекста. Уколико би ова теза била тачна, и уколико би национални интереси били стављени у нижи, подређени положај у односу на заједничке, регионалне интересе, онда не би ни постојали разлози да се одређени географски простор сматра безбедносним поткомплексом. Али са државама Западног Балкана то није случај.

Услед промена међународног окружења и ситуације на подручју ЈИ Европе ПзСЈИЕ је реформисан у Регионални савет за сарадњу – РСС (*Regional Cooperation Council -RCC*). Да се не ради само о формалној прекомпозицији потврђује и чињеница да је ова нова иницијатива дефинисала нове приоритете и форме регионалне сарадње који су осмишљени унутар региона руководећи се сопственим потребама и приоритетима са циљем да не буде реплика претходних механизма регионалне сарадње већ аутономни, динамички оријентисан модел сарадње од непосредне користи по регион ЈИ Европе. Све државе Западног Балкана су чланице РСС, а колико ће било која регионална иницијатива бити успешна, па тиме и РСС, зависи пре свега од држава чланица. Вредност регионалних удруживања, осим конкретних, можда примарно економских пројеката, а тиме и безбедносних (без безбедности нема економије као што нема економије без безбедности) је у томе што су ове државе схватиле да су, хтеле то оне или не, упућене једне на друге јер деле безбедносну реалност региона коме припадају и у том домену је пожељно да сарађују¹⁰ (Lopandić

10 У периоду од балканских ратова до рушења Берлинског зида балканске земље су успеле само два пута да се окупе на званичном нивоу: на Балканској конференцији (1930–1933) и на Конференцијама министара иностраних послова балканских земаља (1988–1990).

2007, 66). Чињеница да су се државе Западног Балкана, својом вољом или инсистирањем међународне заједнице, определиле да седе за истим столом и преговарају, био је успех који је уливао оптимизам.

А онда се десила НАТО интервенција на СРЈ која је додатно дестабилизovala овај простор. Званично саопштење НАТО је било да је интервенција покренута ради спречавања хуманитарне катастрофе на КиМ, али је истина да је укупно 19 земаља са економским потенцијалом који је 600 пута био већи од тадашње СРЈ употребом силе и без сагласности УН, оправдало бомбардовање једне суверене државе у срцу Европе. Била је то друга војна интервенција НАТО на овим просторима после бомбардовања Републике Српске 1995. године. Интервенција НАТО је била преседан за демократију, за демократску транзицију постконфликтних друштава, за поштовање људских права јер је, између осталог, покренула један процес промена које су пре изражавале интересе великих сила него начела међународног права. Осим тога, ова интервенција је отворила „Пандорину кутију” за решавање сличних, етничких питања на било ком крају света, попут питања украјинског, односно руског Крима или шпанске Каталоније.

По окончању бомбардовања СРЈ, потписивања Војнотехничког споразума (ВТС) и доношења Резолуције СБ УН 1244 на територији Србије (на КиМ) стационаране су међународне снаге НАТО-КФОР (*Kosovo Force*), УНМИК (*United Nations Mission in Kosovo*), ЕУЛЕХ (*European Union Rule of Law Mission Kosovo*). У почетној фази снаге КФОР су бројале око 50.000 а данас броје око 4.200 војника. У садашњем саставу КФОР налазе се припадници ОС из око 20 држава међу којима су, са простора Западног Балкана, и припадници ОС Албаније, Хрватске и Црне Горе. Према Резолуцији 1244 СБ УН задаци КФОР су одвраћање од обнављања непријатељстава; обезбеђивање сигурног и безбедног окружења; демилитаризовање и трансформација Ослободилачке војске Косова; пружање подршке међународним хуманитарним акцијама и пружање подршке међународном цивилном присуству на Косову (UNSC, S/RES/1244). Наведени задаци су ВТС операционализовани на: обезбеђење граница и административне линије; спречавање прекограничног кријумчарења наоружања; помоћ у повратку

или пресељењу расељених лица и избеглица; разминирање и реконструкција; медицинска подршка; заштита објеката културног наслеђа, а касније су додати и нови задаци као што је подршка формирању тзв. Косовских снага безбедности (КСБ)¹¹; подршка имплементацији Бриселског споразума обезбеђењем мирног и сигурног окружења у оквиру важећег мандата¹². Крајни циљ мисије КФОР је успостављање безбедносних снага које ће моћи самостално, без ангажовања Алијансе, да одржавају стабилност на КиМ.

Концепт будућег ангажовања КФОР на КиМ (*Future Force KFOR Posture*) усвојен је 2015. године и обухвата промену нивоа ангажовања снага КФОР на КиМ који се спроводи у три фазе: задржавање садашњег стања и бројне величине; смањивање снага на 2.500 припадника и потпуно повлачење снага КФОР са КиМ. Динамика спровођења ових фаза зависи од политичко-безбедносне ситуације на КиМ и ефикасности преноса надлежности на тзв. Косовске институције. Безбедносна ситуација на КиМ је данас таква да даље ангажовање снага КФОР, у несмањеном обиму, једино може да пружи сигурност неалбанском становништву које живе на КиМ и обезбеди услове за економску стабилност и просперитет. Присуство међународних војних снага је један од кључних елемената који потврђују да је простор на коме су распоређене ове снаге безбедносни поткомплекс. То је уједно један од аргумената зашто се Западни Балкан данас може сматрати безбедносним поткомплексом.

Један од догађаја који је дуготрајно обележио простор Западног Балкана је противправно једнострано проглашење независности Косова и Метохије. Овај чин је, осим прагматичног кршења међународног права, креирао једну нову димензију безбедносних односа на Западном Балкану. Запад је очекивао да ће се и формалним отцепљењем, односно признањем независности Косова привести крају постојугословенска криза. Али је управо противправно једнострано проглашена независност КиМ створила нове регионалне и европске кризе. На регионалном нивоу су се појавили нови захтеви Албанаца за њихово обједињавање

11 Овај додатни задатак додељен је КФОР након састанка министара одбране држава чланица НАТО јуна 2008. године.

12 НАТО је одлучио да овај додатни задатак додели КФОР након постизања Бриселског споразума између Београда и Приштине априла 2013. године.

у региону, а на европском нивоу су настале поделе унутар ЕУ око питања статуса КиМ. На простору Западног Балкана ситуација је била још комплекснија. Једва обновљено поверење западнобалканских народа поново је пољуљано, а успостављени обрасци понашања преиспитивани. Колико год да су државе Западног Балкана као најближи суседи биле упућене једне на друге, признање једнострано проглашене независности КиМ од стране већине од њих било је у супротности са њиховом декларативном одређеношћу за јачање мера поверења и сарадње. Од држава Западног Балкана само БиХ није признала једнострано проглашену независност КиМ и то из разлога противљења Републике Српске таквом чину, док су све остале државе то учиниле исте године од самопроглашења, неке чак само дан после. Њихови мотиви се свode на две кључне ствари: властити интереси који сежу од дубоког уверења да Косово треба да буде независно и давања привидног уверења да ће националне мањине које живе на њиховој територији, а пре свега албанска мањина, бити једнако третиране и поштоване. Други разлог је уверење да ће признањем КиМ као независне државе убрзати свој евроатлански пут, што се нажалост у пракси и потврдило.

Једнострано проглашена независност КиМ, у кратком времену, пољуљала је до тада успостављене односе у региону и изазвало страх од онога што може уследити јер претње брже путују на краћим даљинама а државе се првенствено плаше својих суседа. Тиме се и претње лако могу материјализовати и проширити са простора Западног Балкана на ЈИЕ али и шире. То није био само говорни чин, запаљива реторика острашћених политичара. То је било, супротно свим принципима регионалног удруживања које су државе Западног Балкана здружно подржале, исцртавање нових граница и отварање низа питања за која није извесно да ли ће се, када и како решити. И даље се говори о крхком миру на овим просторима, о замрзнутом конфликту, о континуираној претњи од могуће ескалације сукоба. Исцртавање нових граница, односно прекрајање постојећих, за државе Западног Балкана представља егзистенцијалну претњу, односно конструисану безбедносну претњу која обликује њихове односе и понашање без обзира у којој су фази евроатланског интегрисања. Отворена гранична питања попут границе између Србије и Хрватске (ради се о делу границе на Дунаву где су посебно

спорна Шаренградска и Вуковарска ада), између Србије и БиХ (нису још решена питања која се односе на хидроелектрану на Дрини/Бајина Башта и Зворник, као и део пруге Београд - Бар која пролази преко територије БиХ у дужини од 12 км), између БиХ и Хрватске (споразум којим се утврђује граница између ове две државе ратификовала је само БиХ још 1999. године док Хрватска није јер није задовољна решењем које се односи на излазак БиХ на море и на два мања острва), између Црне Горе и Хрватске (још увек није постигнут трајни договор око полуострва Превлака), између Хрватске и Словеније (и поред одлуке Арбитражног суда у Хагу још увек није решено питање Приранског залива (како га назива Словенија), односно Савудријске вале (како је назива Хрватска), граница између Албаније и Грчке (ради се о делу морске границе у Јонском мору, те иако је споразум постигнут 2009. године, Уставни суд Албаније је исти поништио), питање Косова (иако за Србију ово није питање јер сматра да се ради о саставном делу њене државе, све више се у међународним круговима иницира стављање на дневни ред питања које се односи на прецизно дефинисање административне линије (како је назива Београд), односно границе (како је назива Приштина).

Теорија регионалног безбедносног комплекса заступа модел хомогеног безбедносног комплекса који подразумева интеракцију између сличних држава. Када међу таквим државама постоје отворена питања и неслагања, интеракција међу њима поприма обрасце непријатељства које доводи до промена које утичу на унутрашњу динамику безбедносног комплекса. Овде је пре свега реч о суштинским променама унутар спољних граница контекста јер је питање границе за сваку државу егзистенцијално питање. На ову врсту промена по правилу се надограђује утицај спољних актера, најчешће великих сила или међународних организација. Јер да су државе могле и хтеле да ово питање реше саме, то би свакако учиниле. Када ова питања постану претња и за државе ван западнобалканског поткомплекса, спољни актери ће свакако утицати на решења којима по правилу једна од страна неће бити задовољна.

ДО КАДА ЋЕ ЗАПАДНИ БАЛКАН БИТИ БЕЗБЕДНОСНИ ПОТКОМПЛЕКС

Бузанова свеобухватна концепција државе, „уколико је посматрамо са системског нивоа, представља територијални социополитички ентитет” (Buzan 1991c, 60) који омогућава да се изградња државе посматра у контексту међународне безбедности. Он препознаје слабе и јаке државе и сматра да, уколико је држава јака, главне претње њеној безбедности долазе споља, а уколико је слаба главне претње долазе изнутра¹³ (Buzan 1991d, 100) али су подложне и спољним утицајима. Бузанов концепт слабе државе примењив је и на државе Западног Балкана јер за разлику од класичног концепта у коме државе стварају нације, у случају држава Западног Балкана су нације и ентитети стварали ове државе, а начин на који је створен и западнобалкански поткомплекс.

Легитимитет сваке државе, па и држава Западног Балкана, мора бити изграђен на вредностима локалних актера спремних да усвоје вредности глобалних, међународних актера. Демократске вредности као што су либералне вредности плурализма, индивидуализма, људских права противе се било каквом притиску са стране, односно наметању демократије споља. Изградња модерне државе (управо слабе државе имају најизраженију потребу да покажу да су модерне) је уско везана за демократију и демократизацију друштва као симбола модерности и правичности. Демократија је последњих деценија, постала „универзална норма политичке и уставне праксе модерних држава, односно стандард који режимима даје легитимацију и спољно признање”¹⁴ (Ofe 1999, 363).

Статус појединих држава Западног Балкана представља специфичност у њиховој безбедносној међузависности, али не умањује њихов појединачни утицај на креирање безбедносне динамике унутар региона, посебно са аспекта достигнутог нивоа евро/евроатланске интегрисаности. Ако би се желело одговорити на питање до када ће простор Западног Балкана

13 Претње које долазе изнутра и које утичу на слабост државе по Бузану су ниво политичког насиља, улога политичке полиције, политички сукоби око идеологије која чини основ устројства државе, постојање већег броја ривалских националних идентитета.

14 У случају држава Западног Балкана ова Клаусова теза је и данас веома актуелна и представља њихову тежњу ка признању и међународном препознавању.

имати префикс безбедносног поткомплекса, одговор би требало тражити у тези да је идентификација која је за државе Западног Балкана неопходна је идентификација са Европском унијом. А све државе Западног Балкана су приступање ЕУ определиле као један од приоритета своје спољне политике.

Како стоје ствари са државама Западног Балкана које су чланице НАТО? Пуноправне чланице НАТО-а су Албанија, Хрватска, Црна Гора, а онедавно и Северна Македонија, а само је Хрватска чланица и Европске Уније. Са сваким кораком ближим пуноправном чланству ове државе су „некако” лакше решавале отворена питања или би се пре могло рећи да су их замрзавале тврдећи да је њихова природа таква да она не утичу на укупне билатералне односе, односно односе у региону. Иако се на томе формално не инсистира, пракса је показала да је државама које су чланице НАТО пут ка ЕУ био лакши и бржи (пример Бугарска, Румунија, Хрватска). Међу овим државама владају обрасци пријатељства који су базирани на задовољавајућем нивоу разумевања националних интереса и потреба „оног другог”. Ове државе све чешће улазе у заједничке аранжмане не само када је економски сектор у питању, већ и безбедносни. На територији ових држава нема стално распоређених припадника страних оружаних снага већ је њихово присуство повремено и углавном краткотрајно, у складу са конкретним активностима. Ниво међузависности који постоји међу овим државама има позитиван тренд јер су ове државе свесно опредељене, уз свестрану помоћ партнера из Алијансе, да буду интегрисане на начин којим им, између осталог, омогућава комплементаран и целовит одговор на савремене безбедносне изазове, ризике и претње и то првенствено оних који би се нашли на њиховим границама.

Босна и Херцеговина је као примарни спољнополитички циљ дефинисала чланство у ЕУ, док око чланства у НАТО не постоји консензус сва три ентитетска народа (из истраживања које је обављено 2010. године, чланство у НАТО је подржавало око 70% грађана БиХ/око 90% Бошњака и Хрвата је за улазак БиХ у НАТО, док је око 60% Срба против чланства). Ипак, значајан део Беле књиге одбране из 2005. године која још увек представља кључни стратегијско-доктринарни документ БиХ, посвећен је НАТО-у, а активностима које БиХ предузима или планира да предузима на унутрашњем и спољном плану а које су на било који начин у вези са НАТО. Тако се у документу

истиче „да је циљ јачање способности ОС БиХ како би деловале заједно са снагама држава чланица НАТО...БиХ жели да организује, попуни, опреми, обучи своје снаге како би постигле интероперабилност са снагама НАТО...коначан циљ је постићи интероперабилност са НАТО...ангажман НАТО у БиХ био је од пресудне важности за успостављање и одржање мира и стабилности постдејтонског периода”¹⁵. И данас се сарадња са НАТО динамична, свестрана, свеprisутна и предузимају се активности којима се покушава појаснити зашто би чланство у НАТО за БиХ било добро. Кампања јавне дипломатије је све интензивнија, посебно у светлу постављања питања ревизије или укидања Дејтонског споразума.

У БиХ још увек постоји ризик од обнове сукоба укореењен у израженим мултиетничким и међурелигијским тензијама. Поделе су очигледне као и међусобна нетрпељивост и етничко дистанцирање што ствара слику „одвојених светова”¹⁶ које чине етнички раздвојени простори и отуђене заједнице међу којима нема формалних граница. Изражена је политизација компоненти сектора безбедности, непостојања јасног разграничења одговорности, као и проблеми делотворности и ефикасности. Такође је присутан страх од губитка националних идентитета. Данас се неретко национални и религијски идентитети поистовећују и постају моћно политичко средство које даје простора манипулацијама које даље могу да воде до сукоба. Иако се чини да је Западни Балкан, а пре свега БиХ па и Северна Македонија, и даље заробљен у верским и националним нетрпељивостима, њихова мултиконфесионалност може бити подстицај изградњи толерантног друштва које поштује и негује различите верске и етничке идентитете.

У својим стратегијско-доктринарним документима ове државе потенцирају на очувању територијалне целовитости и међународног субјективитета што јесте

15 Иако је чланство у ЕУ такође наведено као један од спољнополитичких приоритета БиХ, стандарди које у том смислу треба испунити и бенефити који се очекују се у Белој књизи одбране скромно наводе. Примат је евидентно дат чланству/сарадњи са НАТО док се по питању ЕУ каже да БиХ поздравља ангажовање ЕУ на својој територији, те да ће снаге ЕУ ојачати и подржати напредак БиХ према европским интеграцијама.

16 Идеју „одвојених светова” развио је Шкелзен Малиќи (*Shkelzen Maliqi*), косовски филозоф, политички аналитичар и интелектуалац. Својевремено се активно бавио политиком као оснивач Социјалдемократске партије Косова.

примарни циљ сваке државе, али у случају БиХ постојећа отворена питања са суседима, унутрашња неконзистентност и неизвесност евро и евроатланских интеграција чине да питање територијалне целовитости временом може бити актуелизовано (ревизија Дејтонског споразума, нови Устав, сецесија Републике Српске и сл.). На територији БиХ још увек постоје стране трупе. Једна од централних претпоставки ТРБК је да регионални конфликтни обрасци обликују путеве интервенисања глобалних сила. Присуство страних трупа на територији БиХ потврђује уверење међународне заједнице да овај простор још увек има елементе конфликтне формације због чега је неопходно присуство међународног фактора. Није затворено ни питање евентуалне промене граница а промене које могу преобликовати регион/подрегион и односи који доводе до таквих промена су главна карактеристика безбедносног поткомплекса. По Бузану и Вејверу отворена питања, уз непоштовање међународног права и легитимитета међународно признатих држава, су поднебље за повратак на конфликтну формацију. Декларативно залагање за решавање свих отворених питања није довољно јер уколико се отворена питања не решавају временом постају још комплекснија, међусобне односе држе у статусу сталних тензија и усложњавају укупне билатералне и регионалне односе. Са друге стране, решења за отворена питања се првенствено налазе у региону, регионалној сарадњи и регионалним иницијативама. Регионална сарадња није „замена” за чланство у евро и евроатланским институцијама већ покретач који побољшава укупне шансе држава претендената на чланство.

Србија се као војно неутрална држава суочава са одређеним проблемима и ограничењима на свом европском путу за разлику од осталих држава Западног Балкана. Нерешен статус КиМ, наметање нелегалне промене међународно признатих граница, потенцијално даље прекрајање и исцртавање граница представља основни безбедносни проблем за Србију и у неку руку „Гордијев чвор” који ће, докле год се не постигне решење са којим би све стране биле задовољне, представљати потенцијални извор и узрок нестабилности, хроничан дестабилизирајући притисак не само за Србију и западнобалкански поткомплекс већ и шире. Србија инсистира искључиво на европским интеграцијама. Ова врста искључивости дешава се у специфичном амбијенту

(Србија је окружена чланицама НАТО) и специфичним околностима (готово сви суседи признали су тзв. Косово осим БиХ због притиска Републике Српске). Србија јасно истиче своју одлуку да није заинтересована за пуноправно чланство у НАТО иако је ангажована у НАТО Програму ПзМ (Партнерство за мир) и има развијену сарадњу са НАТО. Кључна тема дијалога Србије и НАТО је косовско питање и мисија КФОР. Започети дијалог између Београда и Приштине би требало да води до потпуне нормализације и институционализације односа и да доведе до коначног договора и решења. Уколико се то догоди, отвара се питање даље оправданости опредељене војне неутралности Србије с обзиром да је због противправног једностраног проглашења независности КиМ Декларација о неутралности и усвојена. И пут Србије ка ЕУ обележен је односима Београда и Приштине. Иако је Србија добила статус кандидата за чланство у ЕУ 2012. године као награду за процес нормализације односа са Приштином и резултате укупних реформи, отварање поглавља не иде жељеном динамиком а датуми за пријем преосталих држава Западног Балкана у ЕУ, међу којима је и Србија, се стално померају.

Србија има стране трупе на својој територији. На основу Резолуције СБ УН 1244 КФОР има мандат да гарантује безбедност свих грађана на КиМ и сигурно окружење. Војска Србије и КФОР имају конструктивне односе али Србија не може утицати на одлуке КФОР-а (Команде здружених снага НАТО у Напуљу и Војног комитета НАТО у Бриселу) што се и показало на примеру помоћи КФОР-а развоју Косовских снага безбедности, динамици смањења присуства снага КФОР на КиМ и слично, а самим тим не може гарантовати безбедност својих грађана на КиМ. Србија је једина држава Западног Балкана која има изузетно развијену сарадњу са Руском Федерацијом па и у области одбране. Подршка Русије остварењу виталних националних интереса и очувању територијалне целовитости за Србију има немерљив значај. Са друге стране, западне земље, а пре свега САД, сматрају да се Русија политиком застрашивања и агресивног понашања меша у евроатлански пут држава Западног Балкана па и у европски пут Србије.

Иако се чини да државе које су чланице НАТО немају проблеме који обликују безбедносни поткомплекс, и оне имају

отворена питања која су ризична за одрживу стабилност и дугорочну безбедност. Јасно је зашто се Западни Балкан може сматрати безбедносним поткомплексом али не и до када јер суштину њихове безбедносне међузависности чине нерешена отворена питања која се лако могу материјализовати и прерасти у озбиљније безбедносне проблеме.

ЗАКЉУЧАК

Теорија регионалног безбедносног комплекса заступа модел хомогеног безбедносног комплекса који подразумева интеракцију између сличних држава. Када међу таквим државама постоје отворена питања и неслагања, интеракција поприма обрасце непријатељског понашања које доводи до промена које утичу на унутрашњу динамику безбедносног комплекса. У безбедносним заједницама државе с превазишле страх да ће бити војно угрожене једне од других, не постоји осећај међусобног непријатељства и неповерења, државе имају заједничке перцепције претњи, заједничка су им очекивања добити од међусобне сарадње и својим уверењима, вредностима и ставовима оне се међусобно идентификују као целина. То још увек није случај са државама Западног Балкана јер постоји криза на простору БиХ, није решен статус КиМ, постоје и отворена питања између Македоније и Грчке (договор око имена Македоније је први корак у решавању и других питања), гранична питања нису решена, нису решени имовинско-правни односи, као и низ других отворених питања.

Када би све државе Западног Балкана постале чланице ЕУ отворена питања би решавале кроз вољни чин институционалне сарадње, дијалогом и компромисом, а могућност ескалације сукоба би била готово искључена. Али, садашњи приоритет ЕУ су њено продубљивање а не њено проширење. Када се чланство ипак деси, када се стране трупе повуку са простора Западног Балкана, када обрасце непријатељства замене заједнички пројекти и сарадња као резултат позитивне међузависности, Западни Балкан више неће имати одлике безбедносног поткомплекса. Ово је теза која је одржива јер заједничка интегрисаност искључује могућност повратка у прошлост. Постоји и теза коју су

поставили Бузан и Вејвер а која је противречна и која каже „да управо европска интеграција представља претњу, првенствено националном идентитету” (Buzan and Waever 2003g, 356). Обе тезе свакако би могле бити тема даљих научних и стручних истраживања и сучељавања.

Државе Западног Балкана могу у потпуности осигурати своју безбедност пре свега кроз интегрисаност у одређеним регионалним и међународним безбедносним организацијама, кроз међусобну сарадњу и ефикасно балансирање између безбедносних потреба и објективних ресурса. Чак и када би државе Западног Балкана (осим Хрватске која то већ јесте) биле примљене у Европску унију „у пакету” то не значи да би превазишле све међусобне проблеме и решиле сва отворена питања. Али је извесно да би морале да имају довољно мудрости и зрелости да неминовну безбедносну међузависност претворе у регионалну снагу неопходну за одговор на савремене безбедносне изазове, ризике и претње. Идентификација ових држава са Европском унијом је изванредан пут ка идентификацији западнобалканског поткомплекса са европским регионалним безбедносним комплексом.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Balkanija-časopis za balkanske studije. 2012. Beograd: Ambasada Španije.
- Bela knjiga odbrane Bosne i Hercegovine. 2005. Sarajevo: Ministarstvo odbrane Bosne i Hercegovine.
- Buzan Barry and Waever Ole Waever., 2003. *Regions and Powers - The Structure of International Security*. London: Cambridge University Press.
- Buzan, Barry, Waever, Ole and Jaap De Wilde. 1998. *Security: a New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner.
- Buzan, Barry. 1991. *People, States and Fear: An Agenda For International Security Studies in the Post-Cold War Era*. 2nd Edition. Harvester Wheatsheaf.
- Enciklopedija Britanika. 2005. Beograd: Narodna knjiga Politika.
- Gentilini, Fernando. 2007. *Nedokučivi Balkan*. Beograd: Hesperia.
- Kegli, Čarls V. i Judžin R. Vitkof., 2006. *Svetska politika – trend i transformacija*. Beograd: Centar za studije JI Evrope.

- Lopandić Duško i Jasmina Kronja. 2010. *Regionalne inicijative i multilateralna saradnja na Balkanu*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Lopandić, Duško. 2007. *Reforma Evropske unije, Zapadni Balkan i Srbija*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj.
- Naj, Džozef S. 2006. *Kako razumeti međunarodne odnose*. Beograd: Stubovi kulture.
- Ofe Klaus, Ofe . 1999. *Modernost i država*. Beograd: Filip Višnjić.
- Simić, Dragan. 2002. *Nauka o bezbednosti-savremeni pristupi bezbednosti*. Beograd: Službeni glasnik SRJ.
- Todorova Maria., 1997. *Imagining the Balkans- Introduction Balkanism and Orientalism: Are They Different Categories?* Oxford University Press, New York Oxford University Press.
- United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

Mirjana Milenković*

Ministry of Defence, Republic of Serbia

REGIONAL SECURITY SUBCOMPLEX - THE WESTERN BALKANS CASE**

Resume

The creators of the Theory of the Regional Security Complex considered that the Balkans, due to linguistic and cultural similarities, common history, and geographical connections, represent a special security subcomplex within the European Regional Security Complex. The events that caused changes within the Balkans, that influenced changes in the structure of patterns of friendship or animosity, the causes that led to them, and ultimately, the security integration processes that questionably influenced the evolution of the Balkan subcomplex, made things look different today. Two key issues that create its security structure are the issue of ensuring regional security and stability after the unilateral declaration of independence of Kosovo and Metohija and the future internal organization of Bosnia and Herzegovina. As threats travel easier over shorter distances, the starting point is the hypothesis that security interdependence is more pronounced among the countries of the Western Balkans, which is why the Western Balkans, and not the Balkans, can be considered a security subcomplex.

Keywords: Theory of regional security complex, security interdependence, open issues, European integration

* E-mail address: mirjanamilenkovic07@yahoo.com.

** Овај рад је примљен 25. новембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

Ивана Бараћ*

Правни факултет, Универзитет у Београду

БИМЕДИЦИНСКИ ПОТПОМОГНУТО ОПЛОЂЕЊЕ – ИЗА КУЛИСА ПРАВНИХ НОРМИ**

Сажетак

Рад је настао као резултат намере ауторке да освртом на позитивне прописе Републике Србије као и ставове теорије о области биомедицине, изложи потенцијалне проблеме који су уочени и предложи измене закона који регулише БМПО. У уводном делу, пажња је усмерена на репродуктивну аутономију, да би се потом указало на позитивне прописе Републике Србије који гарантују право на слободно одлучивање о рађању детета. Потом је спроведена анализа одредби Закона о биомедицински потпомогнутој оплодњи које дају одговор на питање ко су корисници права на БМПО. Ауторка испитује оправданост норме закона којом се у односу на (ван)брачне парове као кориснике права на БМПО предвиђа обавеза спровођења процене њихове подобности да врше родитељску дужност, те предлаже измене којима би се проблематична одредба закона потенцијално уредила. Надаље се обрађује питање целисходности норме којом се жени која живи сама признаје право на БМПО, без обзира на њен (ин)фертилитет. Ауторка износи мишљење да би овакво право жени требало признати, али уз одговарајуће услове који би подразумевали и потребу процене најбољег интереса детета. Напослетку, у раду је изложено и питање утицаја пандемије на остваривање права на БМПО, с обзиром на обуставе рада комисије и обуставе спровођења поступка

* Имејл-адреса: ivana.barac@ius.bg.ac.rs.

** Рад је резултат истраживања на стратешко научно-истраживачком пројекту „Епидемија. Право. Друштво.” за 2021. годину – подтема „Грађанско право и јавно здравље”, који организује и спроводи Правни факултет Универзитета у Београду у току 2021. године.

вештачке оплодње услед вируса САРС-КоВ-2. Ипак, анализом се утврђује да је наш правни систем потенцијалне проблеме избегао, постављањем одредби које воде рачуна о ванредним околностима изазваним пандемијом.

Иако не спорећи постојеће недостатке законских решења, долази се до закључка да је правни систем Републике Србије решавању проблема инфертилитета приступио на прогресиван и толерантан начин.

Кључне речи: Корисници права на БМПО, процена способности вршења родитељског права, жена која живи сама као корисник права на БМПО, најбољи интерес детета, утицај пандемије на право на БМПО

ПОЈАМ БИМЕДИЦИНСКИ ПОТПОМОГНУТОГ ОПЛОЂЕЊА

Биомедицински потпомогнута оплодња (БМПО) представља сегмент хумане репродуктивне медицине усмерен на лечење инфертилитета у случајевима у којима се узрок неплодности не може отклонити, те се уместо тога говори о различитим репродуктивним технологијама (Mršević 2020a, 3). Драшкић (2013) БМПО дефинише као појам који обухвата различите репродуктивне технологије телесног (*in vivo*) и вантелесног (*in vitro*) зачећа, које се примењују онда када зачеће детета није могуће остварити без помоћи биомедицине (219). Ковачек Станић (Ковачек Станић 2008a, 8) истиче да постоје: „различите класификације медицински асистираних репродукција”, те као пример наводи Дикенсоново (Dikens 1990, 21 citirano u: Kovaček Stanić 2008b)¹ разликовање на: АИД (*AID - artificial insemination*

¹ Ковачек Станић један је од аутора монографије настале као резултат заједничког рада на пројекту *Правно уређење биомедицински асистираних зачећа у домаћем правном систему и у европској перспективи*, спроведен под покровитељством Секретаријата за науку и технолошки развој Извршног већа Војводине. Носилац Пројекта био је Правни факултет у Новом Саду, а поред Ковачек Станић као руководиоца пројекта, учествовали су и други значајни аутори: Маријана Пајванчић, Станко Пихлер, Огла Цвејић-Јанчић, Бернадет Бордаш, Јелена Видић, Марија Драшкић, Весна Копитовић, Весна Ријавећ и Сузана Краљић. Рад на пројекту резултирао је у сачињавању *Модела Закона о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ*.

by donor) и АИХ (АИИ - *artificial insemination by husband*), *in vitro* фертилизацију и сурогат материнство (uporediti Draškić 2013a, 219–223). С тим на уму ваља истаћи да је Међународни комитет за надгледање спровођења асистираних репродуктивних технологија (ICMART) у оквиру свог Међународног речника о неплодности и регулисању плодности, који је усвојен 2017. године (Sheryl van der Poel 2017), медицински асистирани репродукцију дефинисао као: „репродукцију која се спроводи путем различитих интервенција, операција и технологија, са циљем лечења различитих облика поремећене плодности и неплодности (1796). Те интервенције, операције и технологије подразумевају репродукцију путем индукције овулације, контролисану стимулацију јајника, изазивање овулације, поступке асистираних репродуктивних технологија, интраутерине, интрацервикалне и интравагиналне оплодње семеним ћелијама мужа/партнера или донора.” Поред тога, овим речником по први пут уведен је појам „заштита плодности” (*fertility care*) који подразумева: „поступке који се односе на подизање свести о плодности, на подршку као и на могућност регулисања плодности са намером да се помогне појединцима и паровима да остваре своје жеље које су повезане са репродукцијом и/или намером да изграде породицу” (1793). Неспорно је да овај вид репродуктивне аутономије представља важан механизам борбе против инфертилитета, уколико се у обзир узме чињеница да неплодност изазива велики стрес за појединца, односно (ван) брачни пар, те да рађање детета код њих ствара „врхунско осећање испуњености и смисла живота, омогућавајући им и поштовање сопственог идентитета и достојанства” (Draškić 2013b, 219).

Репродуктивна аутономија појединца могла би се окарактерисати као апсолутно право, које делује *erga omnes*, те које према наводима Самарцић (2018) субјекту овог права даје могућност: „да из одлучивања о сопственој репродукцији искључи сва трећа лица која му онемогућавају или ограничавају остваривање овог права” (62). Боље речено: „принцип репродуктивне аутономије треба да има претпостављен примат када о томе настану сукоби, јер контрола у погледу тога да ли ће или како неко користити своје право на репродукцију представља централни аспект личног идентитета, достојанства, као и смисла живота”

(Robertson 1994, 16 citirano u: Samardžić 2018a, 58, fn. 159). Ипак, Драшкић (1992, 248–249, fn. 54) подвлачи да иако је ово право: „апсолутно у том смислу што може бити правно ограничено само ради заштите здравља, то не значи да титулар тога права мора у свако доба имати стварну могућност за прокреацију потомства.” Самарџић (2018, 62) стоји на сличном становишту, сматрајући да: „не постоји ништа што би се могло означити као тотална репродуктивна слобода.”

БМПО У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

У Републици Србији право на репродукцију путем биомедицински потпомогнуте оплодње представља једно од овлашћења које улазе у састав уставног права на слободно на одлучивање о рађању (Ustav Republike Srbije 2006, чл. 63).² Начело слободног одлучивања о рађању деце постављено оваквом уставном нормом имплицира да се право свакога да слободно одлучује о рађању не може ограничити, чак ни у случају супротног интереса државе на плану популационе политике (Draškić 2013c, 224). Осим тога, право на репродукцију поступцима БМПО заштићено је и одредбама Европске конвенције о људским правима (Evropska konvencija o ljudskim pravima, чл. 8).³ Такво становиште Европски суд за људска права заузео је у више наврата.⁴ Штавише, Суд је експлицитно указао на то да је „право (ван)брачног пара да зачне дете коришћењем поступака БМПО ради тог циља

2 С тим у вези Драшкић (1992, 246, fn. 42) истиче да је правну садржину начела о слободном одлучивању о рађању деце најпотпуније одредио професор Стеванов који сматра да ово начело садржи неколико овлашћења: а) право на слободу љубави, б) право на контрацепцију, в) право на зачеће (природним, вештачким путем, право на лечење стерилитета и право на пресађивање гонада у циљу рађања), г) право на прекид трудноће и др.) право на рађање детета (видети Stevanov 1977, 49). Начело о слободном одлучивању о рађању деце у нашој држави по први пут било је предвиђено нормама Устава СФРЈ из 1974. године.

3 Члан 8 Европске конвенције о људским правима и слободама предвиђа да свако има право на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке. Државна заједница Србија и Црна Гора ратификовала је 2003. године Европску конвенцију о људским правима.

4 Тако је Европски суд за људска права у случају *Evans v. The United Kingdom* указао да право на поштовање приватног и породичног живота подразумева, поред осталог, и право на поштовање одлуке свакога да постане, или не постане родитељ (*Evans v. The United Kingdom*, 6339/05, par. 71) (видети Draškić 2019, 22–23, fn. 41). У случају *Dickson v. the United Kingdom* суд је заузео став да право да се постане генетски родитељ представља једно од овлашћења које улазе у састав права на приватан и породични живот из чл. 8 Конвенције (*Case of Dickson v. The United Kingdom*, 44362/04, par. 66) (видети Bordaš 2011, 313–333).

заштићено чланом 8, јер је такав избор део приватног и породичног живота” (S. H. and others v. Austria, 57813/00, par. 82; videti Scherpe 2012, 276–279).

Породични закон прокламује да жена слободно одлучује о рађању детета (Porodični zakon 2005, čl. 5, st. 1). Као што аутори исправно примећују, оваква норма Породичног закона не само да је противуставна (Draškić 2013d, 224, fn. 15), већ је и недовољно прецизно одређена, те се последично може закључити да као таква не обухвата право на приступ поступцима биомедицински потпомогнуте оплодње (Kovaček Stanić 2008c, 5; uporediti Draškić 2013e, 224–225). Ипак, уколико се у обзир узме да претходнопоменута уставна одредба о слободном одлучивању о рађању деце свакако подразумева и право на приступ поступцима БМПО, јасно је да према слову закона, ни за кога начелно, нема препрека у остваривању овог права. Без обзира на то, не треба занемарити да: „за стварно коришћење овим правом нису довољне само уставноправне и породичноправне гаранције, већ и све друге претпоставке (медицинске, економске, образовне, социјалне и психолошке)” (Draškić 2013f, 224).

Најважнији нормативни акт који уређује право на приступ поступцима биомедицински потпомогнуте оплодње свакако је Закон о биомедицински потпомогнутој оплодњи (u daljem tekstu: ZBMPO), усвојен 2017. године.⁵ ЗБМПО поступак биомедицински потпомогнутог оплођења дефинише као поступак који се спроводи у складу са савременим стандардима биомедицинске науке у случају неплодности, као и у случају постојања медицинских индикација за очување плодности, и омогућава спајање мушке и женске репродуктивне ћелије ради постизања трудноће на начин другачији од сношаја (ZBMPO 2017a, čl. 3). Треба притом нагласити да се под биомедицински потпомогнутом оплодњом подразумевају поступци унутартелесног и вантелесног оплођења (ZBMPO 2017b, čl. 13). Унутартелесно зачеће се односи на уношење семених ћелија у полне органе жене и уношење јајних ћелија заједно са семеним ћелијама у полне органе жене, док се вантелесно зачеће односи на

5 Пре усвајања ЗБМПО на снази је био Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења усвојен 2009. године, као први закон који се бави питањима поступака биомедицински потпомогнуте оплодње изузимајући Породични закон и Закон о здравственој заштити.

спајање јајних ћелија и семених ћелија изван тела жене и преношење раног ембриона у тело жене (Draškić 2013g, 220). Република Србија изричито забрањује сурогат материнство (ЗВМРО 2017c, чл. 4, ст. 1).

Поступак биомедицински потпомогнуте оплодње мора се спровести у складу са начелима прокламованим законом, а на начин којим се, поред осталог, води рачуна о заштити индивидуалности људских бића и целовитости ембриона, као и примени одговарајућих мера за заштиту људског здравља, безбедности, достојанства, правичности и основних људских права (ЗВМРО 2017d, чл. 5-6) (videti Samardžić 2018b, 87). Осим тога, према недавно донетом Упутству за спровођење лечења неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења (RFZOa, 450-2299/21), предвиђен је неограничен број стимулисаних поступака биомедицински потпомогнуте оплодње (БМПО) и три криоембриотрансфера за прво дете, при чему се за жене старосна граница подиже на 43 године живота. Свакако, норма ЗБМПО-а која заслужује подробнију анализу јеста она која даје одговоре на питање ко су корисници права на биомедицински потпомогнуту оплодњу (ЗВМРО 2017e, чл. 25). ЗБМПО прави разлику између три групе субјеката којима је ово право признато. На првом месту, право на БМПО признаје се пунолетним и пословно способним брачним супружницима/ванбрачним партнерима, уз испуњење одговарајућих услова (ЗВМРО 2017f, чл. 25). Поред тога, као субјекти права на БМПО појављују се и пунолетне и пословно способне жене које живе саме, такође уз испуњење одговарајућих услова (ЗВМРО 2017g, чл. 25). Осим тога право на поступке БМПО имају и пословно способна жена/мушкарац који су употребу својих репродуктивних ћелија одложили због постојања могућности смањења или губитка репродуктивне функције (ЗВМРО 2017h, чл. 25). Ипак, у раду ће бити обрађена питања која се односе на прве две групе субјеката.

(Ван)брачни парови као корисници права на биомедицински потпомогнуту оплодњу

Речено је да ЗБМПО право на биомедицински потпомогнуту оплодњу на првом месту признаје брачним супружницима, односно ванбрачним партнерима, којима је у лечењу неплодности потребна помоћ биомедицине. Да би остварили ово право, брачни супружници/ванбрачни партнери морају испунити пар услова. Неопходно је да је реч о пунолетним и пословно способним брачним супружницима/ ванбрачним партнерима који воде заједнички живот у складу са нормама закона којим се уређују породични односи. Осим тога, они морају бити способни да врше родитељску дужност и да су у таквом психосоцијалном стању на основу кога се оправдано може очекивати да ће бити способни да обављају родитељске дужности, у складу са законом, у интересу детета (ЗБМПО 2017i, чл. 25). Овако постављена норма ствара недоумице и захтева позорност. Боље речено, може се закључити да (ван)брачни пар који жели да оствари своје право на поступак биомедицински потпомогнуте оплодње може то учинити само уколико претходно прође кроз поступак оцене подобности за вршење родитељског права. Једно од полазних питања, које се може поставити, јесте и због чега се у односу на (ван)брачни пар који има проблема са инфертилитетом постављају овакви захтеви, док исти или слични захтеви не постоје у односу на родитеље који децу добијају природним путем?

Теорија на ово питање различито одговара.⁶ Са једне стране се налазе аутори који процену способности вршења родитељског права виде као сасвим разумљиву (Samardžić 2018c, 91). Такав став оснажују аргументом да су и родитељи који су добили децу природним путем подвргнути оценама способности да врше родитељско право путем института лишења родитељског права. Стога се провера родитеља тумачи као „смислен и потребан поступак” који се уједно и оправдава онда када је ту процену могуће спровести и пре зачећа детета (64–65). Надаље се истиче да се не може

⁶ Важно је напоменути да став теорије изражен на овом месту не представља став у вези са спорном нормом ЗБМПО, већ разумевање да је оправдано законским нормама уредити обавезу спровођења поступка оцене способности вршења родитељског права у односу на кориснике права на БМПО.

приговарати да је процена подобности родитеља и њиховог психосоцијалног стања дискриминаторна јер се једнако као поступак лишења родитељског права, поступак оцене подобности спроводи управо на основу унапред предвиђених правила којима се руководе одговарајући надлежни органи приликом одређивања да ли се ради о подобним родитељима (64–65).

Међутим ови аргументи нису одговарајући уколико је предмет тумачења конкретна, проблематична одредба ЗБМПО. На првом месту треба нагласити да нема ни говора о томе да су биолошки родитељи подвргнути процени која се може изједначити са оном кроз коју пролазе потенцијални корисници права на поступке БМПО. Поступак лишења родитељског права представља породичноправну санкцију која се може изрећи родитељима у тачно одређеним случајевима, а који су унапред предвиђени Породичним законом. Дакле, примена овог механизма представља изузетак од правила, јер се примењује у случајевима у којима родитељ злоупотребљава право или грубо занемарује дужности из садржине родитељског права (потпуно лишење родитељског права), односно у случајевима у којима родитељ несавесно врши права или дужности из садржине родитељског права (делимично лишење родитељског права) (Porodični zakon 2005, чл. 81–82; videti Draškić 2019a, 293–302). Последично, извесно је да већина родитеља која су децу добила природним путем потенцијално никада ни неће бити предмет овакве процене. Са друге стране, будући родитељи који имају проблема са инфертилитетом по правилу су изложени макар оној процени која се врши пре спровођења поступка БМПО. Штавише, поступак оцене способности вршења родитељског права се за разлику од поступка лишења родитељског права, заправо не спроводи према унапред предвиђеној процедури којом би одговарајући надлежни органи требало да се руководе приликом одређивања да ли се ради о подобним родитељима.

Такође, пратећи одредбе ЗБМПО не налази се одговор ни на питање које је лице/орган надлежан за процену способности вршења родитељског права као и на који начин се таква процена спроводи. Уместо тога, тумачењем се долази до закључка да овакву процену, једнако као и процену постојања медицинских индикација, евентуално

врши надлежни специјалиста, односно специјалиста гинекологије и акушерства, без унапред постављених норми о начину спровођења поступка процене подобности вршења родитељске дужности (ZBMPО 2017j, чл. 25; videti ZBMPО, чл. 19, st.1). Нејасно је међутим којим се то законским/подзаконским актима специјалиста гинекологије и акушерства треба руководити приликом доношења одлуке о подобности лица да врши родитељско право (uporediti Kovaček Stanić 2010a, 417; Samardžić 2018d, 91). Чини се да у пракси нису спровођени поступци процене подобности потенцијалних родитеља.⁷ Уместо тога, надлежни специјалиста гинекологије и акушерства се, приликом разговора са потенцијалним корисницима, евентуално фокусира и на њихово психосоцијално стање, те их у случају сумње упућује на разговор са социјалним радницима. Посматрано на практичном плану, готово је извесно да ће (ван)брачни пар који жели да искористи своје право на БМПО у томе заиста имати успеха, уколико су испуњени услови који се односе на њихово пунолетство, пословну способност и медицинске индикације. Стога, не постоји никаква формална процена нити поступак који се спроводи ради оцене подобности, већ се уместо тога говори о фактичким радњама које специјалиста гинекологије и акушерства спроводи непосредно, а које нису нужно усмерене на вршење процене подобности.

Оваква норма ЗБМПО у односу на кориснике права на поступке БМПО поставља услове једнаке онима који постоје у претходно важећем Закону о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења (ZLN 2009, чл. 26, st. 1) и потенцијално представља израз воље законодавца да спречи злоупотребе од стране корисника права на БМПО. Занимљиво је међутим да је у образложењу ЗБМПО (Vlada Republike Srbije 2017, 46) наведено да се његовим усвајањем тежи успостављању система квалитета у области БМПО, који поред осталог подразумева и постојање *стандардних оперативних процедура, смерница, приручника*. Ипак, неспретна формулација законске норме, као и одсуство стандардизоване процедуре која се спроводи

⁷ Ауторка је до ових сазнања дошла разговором са две специјалисткиње гинекологије и акушерства (које су запослене како у државним установама, тако и у приватној пракси) као и са социјалном радницом запосленом у државној установи, а које су изразиле добру вољу да на основу својих искустава омогуће бољи увид у реално стање у пракси. Ауторка им се на овом месту посебно захваљује.

у вези са поступцима БМПО сведоче супротном. Управо зато, долази се до закључка да је услов који се односи на процену способности вршења родитељског права потенцијалних родитеља само мртво слово на папиру (uporediti Samardžić 2018e, 88).

Дакле, не само да се може уочити да се оваква процена не врши на основу унапред установљених правила поступања и критеријума који треба да буду задовољени, већ је упитно и само постојање овог поступка процене. Иако би се могло рећи да разговор потенцијалних корисника и надлежног специјалисте заправо представља примену поменуте норме, ауторка сматра да тако нешто није случај. Као прво, специјалиста гинекологије и акушерства није никаквом одредбом закона/подзаконског акта оглашен као надлежан за спровођење овог поступка. Као друго, у закону недостају одредбе које постављају јасне услове који треба да буду задовољени да би се сматрало да је одређено лице уствари лице за које се оправдано може очекивати да је способно да обавља родитељску дужност. Напослетку, а као што је већ истакнуто, ЗБМПО пропушта да уреди начин спровођења поступка без обзира на то колико је важно „да лица која буду овлашћена да проверавају испуњење услова буду компетента за овакву проверу” као и да „се води рачуна о томе да провера услова не оптерети поступак” (Samardžić 2018f, 91). Нема дилеме да потенцијални корисници права на поступке БМПО заправо не знају до краја шта се од њих захтева како би могли остварити своје право. Узимајући у обзир пак да је одлука о рађању деце заиста слободна само ако појединац поседује све потребне информације о условима под којима се ово право остварује (Draškić 2013h, 224) дискутабилно је да ли се спорном нормом ЗБМПО уистину гарантује остваривање уставног права на слободно одлучивање о рађању деце.

Дакле, неспорно је да има простора за одређене измене законског текста. Прва могућност могла би бити измена и допуна норме тако да се изричито наведе ко је лице/орган надлежан за оцену способности вршења родитељског права, који критеријуми треба да буду испуњени да би се овај услов сматрао задовољеним, као и на који се начин спроводи таква процена. Уколико би се прихватио овакав предлог, ауторка предлаже да би оцену способности вршења родитељског права и психосоцијалног стања потенцијалних корисника

БМПО требало поверити органу старатељства. Задатак органа старатељства био би да према унапред утврђеним правилима спроведе поступак оцене подобности потенцијалних родитеља да врше родитељско право. Такав поступак подразумевао би разговор са потенцијалним родитељима, при чему би орган старатељства свакако требало да прибави налаз и мишљења психолога, педагога, социјалног радника, правника (слично као и када је реч о оцени личних својстава усвојитеља) и специјалисте гинекологије и акушерства. Последично, надлежни орган био би дужан да провери испуњеност унапред предвиђених критеријума који морају бити остварени да би се будући родитељ могао користити својим правом на БМПО.⁸ Без обзира на то што овако предложено решење има извесних сличности са нормама који уређују поступак усвојења, ауторка на овом месту истиче да се не може сложити са ставом да је поступак процене потенцијалних корисника права на БМПО оправдан јер се таква процена врши и када је реч о усвојењу, или пак хранитељству (Samardžić 2018g, 65; uporediti Draškić 2013i, 225, fn. 19). С тим у вези у теорији се указује на то да се поступак БМПО не може посматрати аналогно са природним зачећем јер су поступци медицински асистирани репродукције одавно престали бити приватна ствар, за разлику од природног зачећа. Како се код природног зачећа не може утицати на то ко су будући родитељи, Робертсон (Robertson 1994, 36, citirano u: Samardžić 2018h, 66, fn. 203) сматра да је: „одговорност у погледу тога коме дозволити приступ медицински асистираним зачећу много већа” те да „рађање треба бити условљено прихватањем обавезе да се прописно обезбеде услови за потомство” (Archard 2004, 139 citirano u: Samardžić 2018i, 67, fn. 204).

На првом месту ваља истаћи да је према разумевању појединих аутора оваква процена апсолутно неприхватљива са становишта уставног права на слободно одлучивање о рађању деце, те да биолошки родитељи, за разлику од усвојитеља, не морају ни пред ким потврђивати своју подобност (Draškić 2013j, 225, fn. 19). Штавише, ако се у обзир узме да је реакција на дијагнозу инфертилитета једнака реакцији на дијагнозу

⁸ Тако се рецимо код оцењивања опште подобности усвојитеља посебно води рачуна о утврђивању мотива за усвојење и оцени емоционалне стабилности будућег усвојитеља (Draškić 2019, 235–236). Самарџић (2018, 88) сматра да би се када је реч о процени потенцијалних родитеља: „можда могла повући паралела са усвојењем и условима који се постављају за њих.”

тешке болести (Mršević 2020b, 23), те да је сам процес биомедицински потпомогнутог оплођења стресан, извесна доза приватности свакако мора бити гарантована корисницима права на БМПО. У супротном, процена способности лица да врши родитељско право само би интензивирала негативне емоције изазване инфертилитетом.

Иако је тачно да се поступци медицински асистиране репродукције обављају на начин који подразумева ангажовање трећих лица, тиме се за кориснике права на БМПО уједно не искључује сваки облик приватности.⁹ Напротив, ЕСЉП указао је на то да је циљ члана 8 ЕКЉП управо усмерен ка заштити појединца од арбитарног мешања од стране државних органа (Dickson v. The United Kingdom 44362/04, par. 70). Када је реч о аргументима да је одговорност у погледу тога коме дозволити приступ механизмима биомедицине много већа, ауторка подсећа да током артифицијелне инсеминације не трпи „људско достојанство детета које захваљује своје постојање вештачкој оплодњи” (Draškić 1992a, 243). Нејасно је стога због чега би се у односу на потенцијалне родитеље који имају проблема са инфертилитетом вршила дискриминација постављањем додатних услова у виду недовољно јасно дефинисаних процена које се врше фактичким радњама. Управо зато, друга могућност измена норми ЗБМПО могло би бити брисање спорног услова који предвиђа процену подобности родитеља, с обзиром на то да се, као што је претходно образложено, у пракси оваква процена заправо ни не спроводи.

Жена као самостални корисник права на биомедицински потпомогнуту оплодњу

Међу правним писцима неспорно је да брачни супружници/ванбрачни партнери треба да уживају право на БМПО. Једина тачка неслагања међу њима везује се за услове који треба да буду задовољени ради признавања овог права. Када је пак реч о жени која се појављује као самостални корисник овог права, мишљења су подељена. На једној страни налазе се они који сматрају да би било

⁹ Претходно је речено да право на поступке БМПО представља једно од овлашћења које чине саставни део права на приватан и породични живот гарантовано чланом 8 ЕКЉП (EKLJP, čl. 8, st. 1).

„дискриминаторски и друштвено непожељно одрицати право на прокреацију” жени која би била самостални корисник права на БМПО „само због тога што није била у прилици да нађе одговарајућег партнера” (Draškić 1992b, 245, fn. 35 i 36). Штавиште, неке студије показују да лице које планира да самостално врши родитељско право над дететом зачетим уз помоћ БМПО може једнако успешно подизати и неговати дете као што би то био случај са лицима који заједнички врше родитељско право (Levine 1984a, 48). Надаље се наводи да би ограничавање овог права у односу на лица која планирају да самостално врше родитељско право представљало израз стереотипа које важе за *самохране* родитеље, те да би таква претпоставка била прешироко постављена и искључујућа јер нити су све жене сиромашне и инфериорне, нити брачни супружници трпе оваква ограничења у погледу остваривања тог права (Levine 1984b, 49).

На потпуно супротној страни налазе се аутори који истичу да АИД (*AID*) поступак представља лек за мушки или женски брачни стерилитет због чега неудатој жени треба забранити да му се подвргава (Raymond 1983, citirano u: Draškić 1992c, 245, fn. 38). Тако се рецимо у француском правном систему вештачка оплодна третира као имитација природне репродукције, па се женама које живе саме, истополним паровима и паровима где је жена у менопаузи не признаје право приступа услугама БМПО (Francoz 2016, 52 citirano u: Vlašković 2019a, 657). Влашковић (2019) наводи пример норвешког правног система према којем се посебно рачуна води о очувању двородитељске породице, те који услед тога жени која живи сама не признаје право на БМПО, иако исто право признаје истополним партнерима (657).

Ипак, велики број правних система признаје право на зачеће поступцима БМПО и женама које живе саме.¹⁰ Такав је случај и са нашим правним системом. Већ од успостављања уставног начела о слободном одлучивању о рађању деце Уставом СФРЈ из 1974. године, наши правни писци изразили су став да „свакоме, па и жени која нема сексуалног партнера припада уставно право на слободно одлучивање о рађању деце, те да таквој особи треба дозволити да оствари жељу за властитим потомством помоћу семена непознатог даваоца”

10 Влашковић као примере либералних правних система наводи, поред осталих, шпанско, грчко и хрватско законодавство (videti Vlašković 2019c, 657, fn. 19).

(Aliničić i Bakarić-Mihanović 1986, 156; Mladenović 1988, 58; Svejić-Jančić 1986, 480; Đurović, 1989, 1335; Ponjavić 1988, 751 citirano u: Draškić 1992d, 246, fn. 42).¹¹ Драшкић (1992) истиче да нема аргумената за тумачење којим би жени која живи сама могло бити ускраћено право на артифицијелну инсеминацију (248). Иако значајно касније, наш законодавац се заиста и определио за овакво решење. Тако је Закон о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнутог оплођења, као први *lex specialis* о питању поступака БМПО, предвидео да пунолетна и пословно способна жена која живи сама, може овакво своје право остварити само уз споразумну сагласност министра надлежног за послове здравља и министра надлежног за породичне односе, ако за то постоје нарочито оправдани разлози (ZLN, чл. 26, ст. 3). Правни стандард *нарочито оправдани разлози* остао је неразјашњен.¹² Ковачек Станић и Самарџић (Kovaček Stanić i Samardžić 2016, 59) мишљења су да такви разлози треба да буду медицинске природе, а у складу са начелом медицинске оправданости, док Драшкић (2013, 226, fn. 21) указује на дилему да ли се овом нормом право на БМПО желело признати само у случају постојања медицинских индикација или је намера била да жена остварује право на лечење поступцима БМПО и у случају социјалних индикација. Свакако, ЗБМПО се определио за другачији приступ предвидевши да пунолетна и пословно способна жена која живи сама и која је способна да врши родитељску дужност и у таквом је психосоцијалном стању на основу кога се оправдано може очекивати да ће бити способна да обавља родитељске дужности, у складу са законом, у интересу детета, има право на поступке БМПО (ЗВМРО, чл. 25), при чему за разлику од (ван)брачних парова, она не мора испуњавати услов који се односи на медицинске индикације. Поједини аутори критикују ово решење, указујући на то да се од жене која живи сама „мора тражити више, због тога што ће у једнородитељској породици једини родитељ морати да уложи већи напор како би се старао о детету” (Vlašковић 2019b, 660). Штавише, указује са на потребу уважавања

11 Детаљније о разлозима „за” и „против” признавања права на артифицијелну инсеминацију у корист жене видети Драшкић 1992, 241–244.

12 Истиче се да се од министарства надлежног за послове здравља и министарства надлежног за породичне односе очекивало да „удахну садржину” овом правном стандарду, те да је то представљало „јакo сложену и бирократизовану процедуру” (Svejić-Jančić 2010, 8 citirano u: Vlašković 2019d, 658, fn. 21).

најбољег интереса детета, односно интереса детета да има два родитеља (Kovaček Stanić i Samardžić 2017, 142).¹³

На основу претходно поменутог закључује се да је законодавцу заправо поверен задатак да одмери чији интерес треба да превагне - да ли најбољи интерес детета или право жене која живи сама да постане мајка? Иако је вредно похвале да је наш законодавац за жену која живи сама предвидео право на приступ поступцима БМПО, треба ставити пар напомена. Као прво, беспоговорно је да жени која живи сама, једнако као и (ван)брачним паровима припада право на зачеће вештачким путем. То међутим не значи да је оправдано такво право жени признати на начин на који је то учињено нормама ЗБМПО. Прецизније, нејасна је одлука законодавца да се за разлику од ранијег решења (ZLN, чл. 26) у односу на жену која живи сама, не захтева сагласност министара нити постојање разлога који оправдавају коришћење овог права. Ову дилему имао је и Републички секретаријат за јавне политике, који је већ у оквиру Мишљења на нацрт ЗБМПО (2016, 3) указао предлагачу закона да појасни разлоге због којих се жени која живи сама право на поступке БМПО признаје без прописивања додатних услова, како је био случај у претходном закону. Уосталом, ваља истаћи да је *Моделом Закона о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ* у оквиру одељка II *Субјекти у поступку БМПО* као алтернативно решење предложено да „свако лице има право на поступке БМПО, али да о праву на БМПО лица које не живи ни у браку ни у ванбрачној заједници одлучује суд узимајући у обзир управо *најбољи интерес детета које ће се родити*” (Kovaček Stanić 2008d, 38).¹⁴ Такође, Влашковић (2018) предлаже да би се жени која живи сама ово право могло признати као изузетак који се оправдава посебним личним карактеристикама жене, њеним психофизичким способностима да врши родитељске дужности и њеним повољним и стабилним непосредним

13 Ковачек Станић и Самарџић као пример наводе право Велике Британије које садржи одредбу према којој жена не може бити укључена у поступак, ако није узета у обзир добробит детета које би било рођено као резултат третмана (Kovaček-Stanić, Samardžić 2017, 142; videti The Human Fertilisation and Embryology Act 2008, deo 14).

14 Иако је тачно да је Модел Закона о људској репродукцији (*Model Zakona о људској репродукцији уз биомедицинску помоћ 2008*) настао пре усвајања Закона о лечењу неплодности поступцима биомедицински потпомогнуте оплодње, треба имати на уму да је идеја аутора приликом састављања модела било проналажење решења које представља кориговану и прилагођену верзију неких од најсавременијих и најлибералнијих решења европских земаља са приликама у Србији (Kovaček-Stanić 2008, 6).

окружењем, а које заправо представљају елементе за процену стандарда најбољег интереса детета (660–661).

Чини се стога да би било целисходно важећу норму изменити тако да се право на поступке БМПО жени која живи сама признаје онда када је то у најбољем интересу детета. Разуме се, оваква измена створила би потребу и за давањем одговора на нека друга питања, као што су она која утврђују садржину правног стандарда *најбољи интерес детета*, надлежност органа за оцену најбољег интереса детета у конкретном случају, начин спровођења ове процене, итд.

(Не)остваривање права на биомедицински потпомогнуту оплодњу у време пандемије

Посебан проблем који се у претходних годину и по дана појављује приликом остваривања права на БМПО јесте тренутно стање здравственог система Републике Србије услед пандемије. Наша држава је од марта 2020. године била изложена значајним изазовима проузрокованим вирусом САРС-КоВ-2, те је морала да реагује на начин који ће омогућити што боље функционисање здравственог система у борби против пандемије. Та одлука је подразумевала и потребу за преусмеравањем медицинског особља ради помагања при лечењу оболелих пацијената, као и спровођење мера које би исходовале заустављање, односно успоравање ширења вируса. То је значило и обуставу рада комисија које одлучују о томе који парови имају право на БМПО о трошку Републичког фонда за здравствено осигурање (РФЗО), као и обуставу вантелесних оплодњи. Последично, сваки поступак лечења неплодности које је требало да буде спроведен након 15. марта 2020. године обустављен је у два наврата (2020, 15).¹⁵ Ипак, Мршевић подвлачи да је из Клинике за гинекологију и акушерство у Вишеградској истакнуто да „процедуре БМПО скоро да нису престајали да раде” те да су комисије које одобравају ове процедуре наставиле да одлучују, али мањим темпом (2020, 15-16, fn. 8). Без обзира на то, одлука о обустави свакако је изазвала бојазан да жене које током

¹⁵ Прва обустава догодила се 15. марта 2020. године. Она међутим није била једина, јер је у јулу 2020. године уследила друга обустава рада комисија у здравственим установама као и обустава поступака вантелесне оплодње. На срећу, обустава је завршена већ августа 2020. године и од тада према тренутно доступним подацима није долазило до додатних обустава.

трајања обуставе наврше 43. годину живота неће моћи да остваре своје право на БМПО. Штавише, одређени парови који су већ започели поступак остваривања права на БМПО и у односу на које је чак и донета Потврда о испуњености услова за стимулисани поступак БМПО, осећали су бојазан да ће протећи период важења потврде (12 месеци), те да ће последично морати изнова да започињу читав поступак. Ипак, РФЗО је непосредно након завршетка друге обуставе издао Упутство за спровођење лечења неплодности поступцима БМПО након завршетка обуставе рада Комисије за БМПО и одељења за UVF, које је допуњено, а којим је предвиђено да све жене које су напуниле 43 године живота током трајања обуставе због ванредног стања или 30 дана након завршетка обуставе, ипак могу да се обратe комисији за процедуру вантелесне оплодње о трошку РФЗО-а (RFZOб 450-5146/20-2).¹⁶ Штавише, РФЗО је издао и Упутство за спровођење лечења неплодности поступцима БМПО због епидемије заразне болести COVID-19 изазване вирусом САРС-КоВ-2 (RFZOс, 450-5146/20-3) којим је предвиђено да ће Потврде о испуњености услова за стимулисани поступак БМПО које су издате у периоду од 1.1.-31.7.2020. године важити осамнаест месеци, уместо уобичајених дванаест месеци. Чини се да је на тај начин наш правни систем успео да на одговарајући начин умањи негативне последице пандемије на кориснике права на БМПО, те да постигне правичну равнотежу између заштите јавног здравља и заштите приватног интереса корисника права на БМПО.

ЗАКЉУЧАК

Иако је поступцима биомедицине прва беба зачета још 1978. године, медицински асистирана репродукција наставља да ствара моралне, правне, политичке и друге дилеме. Правни системи већ неколико деценија покушавају да одговоре на питања која се могу категоризовати на следећа: Ко има право на поступке БМПО? Под којим се условима ово право може

¹⁶ Детаљније вид. Обавештење у вези са осигурањима које су напуниле 43 године живота и Комисијама за БМПО, РФЗО, 450-5146/0-2. Ауторка се на овом месту захваљује Удружењу „Шанса за родитељство” који је потврдио да на практичном плану, корисници права на БМПО заправо нису били угрожени пандемијом у оној мери у којој се то испрва претпостављало.

остварити? Да ли се и на који начин штити најбољи интерес детета у случају признавања права на поступке БМПО лицу које живи само? Анализом текста ЗБМПО уочено је да законодавац право на БМПО условљава на другачији начин у зависности од субјеката који се појављују као титулари овог права. Тако се у односу на (ван)брачне парове захтева да буду подвргнути процени подобности вршења родитељског права. Постављање овог услова на начин на који је то учинио законодавац неодговарајући је јер законски текст не даје одговоре на питања ко је орган надлежан за спровођење поступка процене, који су критеријуми којима се надлежни орган треба руководити приликом оцене подобности, као и на који се начин поступак процене спроводи. Овакав став ауторка оснажује чињеницом да у пракси нема података да се процена подобности родитеља заправо уопште и спроводи. Управо зато, предложено је да се спорни услов процене подобности избрише из законског текста. Алтернатива овом предлогу јесте измена и допуна спорне норме постављањем одговарајућих правних правила којим би се процедура процене подобности заиста спровела у складу са уставним гаранцијама. Иако наш правни систем спада у ред либералних правних система, узимајући у обзир да се право на БМПО признаје и жени која живи сама, неопходно је размотрити постављање одговарајућих услова који би оправдали признавање овог права жени која живи сама, а ради процене да ли се признавањем таквог права води рачуна о заштити најбољег интереса детета.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bordaš, Bernadet. 2011. „Pitanja biomedicinski potpomognutog oplodjenja pred Evropskim sudom za ljudska prava.” U *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, 45 (3), ur. Dragiša Dakić, 313–333. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
- Dickson v. The United Kingdom*, No. 44362/04, Judgement of the Court on Merits and Just Satisfaction of 4 December 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:1204JUD004436204.
- Draškić, Marija. 1992. „Porodičnopravni aspekti aritficijelne inseminacije.” *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 40

- (4/1992): 239-264. UDK- 347.61/64:343.3/. 7.
- Draškić, Marija. 2013. „Biomedicinski potpomognuto oplođenje.” U *Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU*, ur. Radmila Vasić i Ivana Krstić, 219–235. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Draškić, Marija. 2019. *Porodično pravo i pravo deteta*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Evropska konvencija o ljudskim pravima, „Službeni list Srbije i Crne Gore-Međunarodni ugovori”, br. 9/2003, 5/2005, 7/2005 i „Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori”, br. 12/2010 i 10/2015.
- Evans v. The United Kingdom*, No. 6339/05, Judgement of the Court on Merits of 10 April 2007, ECLI:CE:ECHR:2007:0410JUD000633905.
- Kovaček Stanić, Gordana. 2008. *Legislativa o ljudskoj reprodukciji uz biomedicinsku pomoć*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet, Centar za izdavačku delatnost.
- Kovaček Stanić, Gordana. 2010. „Porodičnopravni aspekti biomedicinski potpomognutog oplođenja u pravu Srbije i evropskim pravima” U *Zbornik Matice srpske za društven nauke* ur. Branislav S. Đurđev, Novka Mojić, Đorđe Rakočević, Cvetanka Savić, Andreja Stajšić, 415–431. Novi Sad: Matica srpska.
- Kovaček Stanić, Gordana, Samardžić, Sandra. 2016. „Subjekti artificalnih reproduktivnih tehnologija i njihova prava u primeni ovih postupaka (preimplantaciona dijagnostika).” *Pravni život* 10/2016: 57–72.
- Kovaček Stanić, Gordana, Samardžić, Sandra. 2017. „Novi oblici porodice: medicinski asisitirana reprodukcija.” *Pravni život* 10/2017: 139–154.
- Levine, Rebecca. 1984. “My body, my life, my baby, my rights.” *Human Rights Law Quarterly* 12 (1): 46–50. American Bar Association.
- Mršević, Zorica. 2020. *Analiza uslova i načina ostvarivanja biomedicinski potpomognute oplodnje u Srbiji*. Beograd: Labris-organizacija za lezbejska ljudska prava.
- Porodični zakon, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 18/2005, 72/2011-dr. zakon i 6/2015.

- Republički fond za zdravstveno osiguranje [RFZO]. 2021. Uputstvo za sprovođenje lečenja neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja (BMPO), Beograd: Republički fond za zdravstveno osiguranje.
- Republički sekretarijat za javne politike. 2016. Mišljenje broj 011-00-0035/2016-02, 23. Beograd: Republički sekretarijat za javne politike.
- S.H. and others v. Austria*, No. 57813/00, Judgement of the Court on Merits and Just Satisfaction of 3 November 2011, ECLI :CE:ECHR:2011:1103JUD005781300.
- Samardžić, Sandra, 2018. „Prava deteta u oblasti medicinski asistirane reprodukcije.” Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu: Pravni Fakultet.
- Scherpe, Jens M. 2012. „Medically assisted procreation: This margin needs to be appreciated.” *Cambridge Law Journal* 71 (2): 276–279.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/06.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, „Službeni list”, 9/74.
- Vlada Republike Srbije [VLADA RS]. 2016. Obrazloženje Zakona o biomedicinski potpomognutoj oplodnji. Beograd: Vlada Republike Srbije.
- Vlašковић, Veljko. 2019. „Žena koja živi sama kao korisnica usluga biomedicinski potpomognute oplodnje.” U *Zbornik radova Sloboda pružanja usluga i pravna sigurnost* ur. Miodrag Mićović, 651–665. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Institut za pravne i društvene nauke.
- Zakon o biomedicinski potpomognutoj oplodnji, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 40/2017 i 113/2017-dr.zakon.
- Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplodjenja, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 72/09.
- Zegers-Hochschild, Fernanrdo, G. David Adamson, Silke Dyer, Catherine Racowsky, Rebecca Sokol, Laura Rienzi, Arne Sunde, Lone Schmidt, Ian D. Cooke, Joe Leigh Simpson, and Sheryl van der Poel. 2017. „The International Glossary on

Infertility and Fertility Care, 2017.” *Human Reproduction*, 32 (9) <https://secureservercdn.net/198.71.233.206/3nz.654.myftpupload.com/wpcontent/uploads/2017-HR-Glossary.pdf>.

*Ivana Barać**

Faculty of Law, University of Belgrade

MEDICALLY ASSISTED REPRODUCTION - BEHIND THE CURTAIN OF LEGAL PROVISIONS ***

Resume

Medically assisted reproduction, which first emerged in 1978, is regarded as an important mechanism for combating infertility in an efficient and approachable manner. Albeit the fact that different countries opt for different solutions when dealing with this issue, it can nevertheless be stressed that they all tend to recognize the right of any individual battling with infertility to become a user of MAR treatments. Hence, the author stresses that reproductive autonomy is, and more importantly, should be regarded as an absolute right, which can only be limited as a means to protect democratic society.

Notwithstanding the importance of different legal acts in the Republic of Serbia recognizing the right to become a parent, the author's main area of interest were the provisions of the Law on Medically Assisted Reproduction (hereinafter: LMAR). Consequently, this paper questions the rationale used by the legislator in drafting the provisions on subjects eligible to use MAR treatments. LMAR entitles three different types to subjects with this right. Firstly, such a right is granted to couples (both spouses and extramarital partners) provided that they are subject to an evaluation which in turn testifies to their ability to fulfill their parental duties. Such an evaluation can be questioned from more than one point and should be, as such, modified. In that respect, the said condition ought to be, either removed from LMAR, or possibly amended in a manner which would result in a predefined and detailed procedure of the evaluation, authorized personnel and requirements needed for a couple to be considered suitable to use MAR treatments. Secondly, single women (regardless of their (in)fertility) are also entitled to exercise their right to use MAR treatments. Such a provision was subject to a number of critiques by legal authors, as they argued that by entitling a

* E-mail address: ivana.barac@ius.bg.ac.rs

** Овај рад је примљен 29. новембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

woman with such a right, due attention should also be made to the protection of the best interests of the child. The author stands on the same grounds. Aside from the fact that the Serbian legal system undeniably grants single women the right to use MAR treatments, it most certainly can be pointed out that the legislator paid little to no attention to its duty to protect the child's best interest. Moreover, the paper sheds some light on the question of whether the pandemic caused negative effects when speaking about the right to use MAR treatments.

Bearing in mind the previously stated, it can be deduced that Serbian legal norms present a fine example when speaking of people granted the right to use MAR treatments. Still, Serbian legislators should reconsider redrafting some of the provisions, as well as carefully weigh-in the importance of both single women's right to undergo MAR treatments and the child's best interest.

Keywords: Reproductive autonomy, right to use MAR treatments, subjects entitled to use MAR treatments, evaluation of potential parents' abilities to fulfill their parental duties, single woman as a person entitled to undergo MAR treatments, child's best interest, pandemic's effects on the right to undergo MAR treatments

Миона Гајић*

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

О ПОЛОЖАЈУ ДЕЦЕ РОМСКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ У СРБИЈИ

Сажетак

Циљ рада је анализа истраживања која се баве утицајем етничких и расних предрасуда и дискриминације на психосоцијални развој деце, припадника маргинализованих група, и давање на доказима заснованих препорука које указују на неопходност промена, ради унапређивања њиховог положаја. Рад се заснива на анализи постојеће научне литературе, а метод рада који се користи је анализа садржаја докумената. Како бисмо остварили наведени циљ неопходно је пре свега дефинисати основне појмове попут етничке групе, расе, предрасуда и дискриминације. Након тога, даћемо кратак приказ извора предрасуда, као и функција стереотипа и предрасуда. Посебну пажњу посветићемо утицају расних и етничких предрасуда на психосоцијални развој деце, припадника ромске националне мањине са анализом њиховог положаја у систему социјалне заштите у Републици Србији. У закључку ћемо указати на неопходност промена система социјалне заштите, унапређења законодавног оквира и усвајање нових вештина, метода рада запослених као и неопходност оснаживања корисника и укључивања у нове програме рада, намењене деци и породицама из маргинализованих друштвених група.

Кључне речи: раса, етничка група, дискриминација, предрасуде, маргинализоване групе

* Имејл-адреса: miona.gajic@fpn.bg.ac.rs.

УВОД

У свим друштвима постоје разлике између групе која је доминантна и оне која се по одређеним карактеристикама разликује од ње. Те карактеристике опредељују такве групе као мањинске и неретко маргинализоване. Доминантне групе су оне које су у супериорном положају на основу позиције у економском и политичком систему (Perić, 2017a). Баркер (Barker 2003, citirano u: Zastrow and Kirst-Ashman 2007, 196a) дефинише мањину као „групу или члана групе људи који се разликују на основу расног, верског, етничког или политичког идентитета који је мање моћан од идентитета већинске групе”.

Многа истраживања о припадницима ромске националне мањине као мањинске маргинализоване групе, указују на још увек изражену дискриминацију у многим сферама њиховог живота. Устаљено мишљење је да се дискриминација доводи у везу са предрасудама, односно да су њени корени повезани са одређеним ставовима и мишљењима која припадници већинске етничке групе имају према Ромима. Историјски гледано ова национална мањина трпела је вишеструке облике дискриминације почевши од масовног страдања у Другом светском рату (Pisari 2014), кршења права, угњетавања и предрасуда након распада Југославије (Jakšić 2015), а данас се може рећи да у нашој земљи, упркос многим напорима, и даље преовладавају дискриминација и погрешна перцепција припадника ромске националне мањине. Роми се у свакодневном животу суочавају са дискриминацијом приликом запошљавања, приступа услугама у свим системима, разговора са суседима и обављања рутинских послова. Истраживање Европске групе за мањинска права (2020), а које се тиче феномена дискриминације Рома и Ромкиња, указује на различите ситуације у којима су припадници ромске националне мањине због боје коже или етничког порекла били омаловажавани, вређани и у којима је према њима исказивана агресија као и говор мржње (Bašić 2021a). Нормализација дискриминаторног понашања према Ромима, као и смањена тенденција пријављивања због неповерења у институционалне капацитете од стране самих Рома (осим када због присуства насиља реагују Центар за социјални рад или полиција) представља забрињавајућу праксу. Поред тога што се дискриминација испољава у

различитим формама и облицима, карактеристично у њеном обрасцу је да се ромска деца са њом суочавају ураном узрасту, највише током школовања и контаката са вршњачком групом (Bašić 2021b). Као што је већ поменуто, дискриминаторно понашање засновано је на предрасудама и стереотипима те је стога важно разумети природу ових феномена, њихове изворе и функције као и утицај на рани развој деце.

На човеков онтогенетски развој делују три фактора, биолошки, односно наслеђе, средина, нарочито социјална као и специфични друштвени и културни оквир у коме се развој одвија и активност појединца. Ови фактори представљају основне и универзалне чиниоце који утичу на развој појединца као и његове индивидуалне карактеристике (Brković 2011). Средински услови могу допринети успоравању развоја особе и додатно изазвати негативне последице на психосоцијални развој, о чему ћемо говорити у овом раду.

Промене у социјалној средини су неминовне, поготово у модерно доба када су постале све интензивније, било да се ради о променама у друштвеној структури, економији, политици или међуљудским односима. Сви ови примери утицајем на појединце могу произвести да се они осећају немоћно, потлачено или маргинализовано. Тешко је борити се за своја права, заступати своје интересе када је могућност да те неко саслуша врло упитна. Осећања немоћи, потлачености и стигматизације, потешкоће су са којима се свакодневно суочавају мањске групе у већини друштава (Teater 2010a).

ДЕФИНИСАЊЕ ОСНОВНИХ ПОЈМОВА

Етничка група је она група људи коју повезује јак осећај заједништва, уверење да њени припадници чине посебну групу као и осећај за заједнички идентитет. Баркер (*Barker*) (Zastrow and Kirst-Ashman 2007b) дефинише етничку групу као посебну групу људи који деле заједнички језик, обичаје, историју, културу, расу, религију или порекло. Углавном свака етничка група има јак осећај за етноцентризам као оријентацију или сет уверења која држе једну културу, етничку, расну групу или нацију супериорнијом од других. Важно је да поменемо етнички идентитет као веома значајан у процесу развоја идентитета појединца и један од најчешће

употребљиваних облика колективног идентитета (Perić 2017b). Етноцентризам као феномен води у предрасуде према другим културама, сматра да се оне морају асимилирати и често је праћен уверењима о економској и политичкој надмоћи доминантне групе (Perić 2017c).

Из етничитета могу се развити различити негативни облици понашања који се најчешће везују за дискриминацију па чак и насиље према мањинским маргинализованим групама. У историјском контексту етноцентризам довео је до огромних губитака попут масовних погубљења Јевреја, људи са инвалидитетом, сметњама у развоју, протеривање Индијанаца и сл. Када говоримо о нашој земљи можемо констатовати да су нпр. Роми као мањина често били суочавани са етноцентризмом што је негативно утицало на њихов положај у друштву и искљученост из свих облика удруживања.

Још један од феномена који је уско повезан са мањинским групама јесте расизам. Раса представља идентификацију на основу истих физичких карактеристика, али припадници једне расе не морају делити осећај заједништва или идентитета који би их сврстао у одређену етничку групу (Barker 2003, citirano u: Zastrow and Kirst-Ashman 2007, 2007c). Булхан (Bulhan 1985, citirano u: Carter 2007a, 21) је расизам дефинисао као „облик угњетавања који се заснива на расним категоријама и системима доминације који одређују једну групу као супериорну, а другу као инфериорну”.

Као људи склони смо генерализацијама, како бисмо се осећали сигурније и поступали јасније. Међутим, исте те генерализације могу да доведу до исхитрених закључака који нису поткрепљени доказима када етикетирамо људе описујући их на одређени начин. Слично томе, стереотипи су неке претпоставке које се заснивају на неутемељеним претпоставкама о појединцима или групама. Као људи склони смо да формирамо стереотипе на основу карактеристика за које претпостављамо да су својствене одређеним групама или културама (UNICEF 2019a). Расни и етнички стереотипи укључују приписивање фиксних и обично нетачних или неповољних концепција одређеној расној или етничкој групи. Опасност лежи у томе да ако људи верују у стереотипе, они такође могу претпостављати да друге способности и капацитети (попут интелигенције, морала и радне

продуктивности) зависе од расне припадности (Zastrow and Kirst-Ashman 2007d).

Сви ови стереотипи могу довести до формирања предрасуда и различитих облика дискриминације, и самим тим спречавања одређених група у изражавању својих потенцијала (UNICEF 2019b).

„Предрасуде се могу дефинисати као специфичне врсте ставова кроз које се изражава релативно трајни субјективан (позитиван или негативан) однос према одређеним објектима (групама, народима, појединцима, институцијама) односно, као судови који нису засновани на чињеничним и логичким аргументима, отпорни су на промене и укључују јак емотивни однос” (Vranješević, Trikić i Rosandić 2006a, 29).

Уколико особа која има одређене предрасуде ускрати другима приступ, прилике или средства у односу на било шта, сусрећемо се са дискриминацијом (UNICEF 2019c).

„Дискриминација или дискриминаторско поступање означавају свако неоправдано прављење разлике или неједнако поступање, односно пропуштање (искључивање, ограничавање или давање првенства), у односу на лица или групе као и на чланове њихових породица, или њима блиска лица, на отворен или прикривен начин, а који се заснива на раси, боји коже, прецима, држављанству, националној припадности или етничком пореклу, језику, верским или политичким убеђењима, полу, роду...” (Zakon o zabrani diskriminacije 2021, čl. 2).

Сви поменути феномени дуго су присутни у људској историји, а разлике у религијским уверењима, језику, традицији, припадности нацији све чешће се користе као оправдање за дискриминацију, угњетавање и доминацију једне групе у односу на другу (UNICEF 2019).

ИЗВОРИ ПРЕДРАСУДА И ДИСКРИМИНАЦИЈЕ

Ниједна појединачна теорија не даје потпуну слику зашто се дешава етничка и расна дискриминација. Како се социјални радници у свом раду ослањају на разне теорије требали би да буду сензибилисани у односу на природу и изворе дискриминације. Када говоримо о изворима дискриминације можемо констатовати да они долазе из

унутрашњости особе али и утицајем спољних фактора. Изворе дискриминације можемо поделити у неколико група, а то су: пројекција, као психолошки механизам одбране, фрустрација и агресија као још један начин задовољења потреба кроз дискриминацију, сузбијање инфериорности и несигурности као још једна психолошка потреба задовољена кроз негативно понашање према мањинским групама, ауторитаризам као особина личности са карактеристикама ригидности и нефлексибилности, историјски контекст, конкуренција и експлоатација, обрасци социјализације и веровање у једну једину истинску религију (Zastrow and Kirst-Ashman 2007e).

ФУНКЦИЈЕ ПРЕДРАСУДА И СТЕРЕОТИПА

Предрасуде и стереотипи имају одређене функције као што су осмишљавање и разумевање света поготово у ситуацијама када немамо довољно информација, стереотипи и предрасуде помажу у попуњавању тих празнина; помажу у вредновању групе којој припадамо; помажу у вредновању других група и њихових карактеристика и у оправдавању дискриминације. Када говоримо о процесу настанка стереотипа и предрасуда важно је да поменемо да је „свест о различитостима, као и процес категоризације и генерализације који су основ стереотипног мишљења, природан когнитивни процес, као и да је стварање негативног односа/става према различитостима резултат процеса учења” (Vranješević, Trikić i Rosandić 2006b, 30).

Размишљање у стереотипима и предрасудама је друштвени феномен, и многи аспекти нашег живота обилују оваквим мишљењима, понекад и несвесно присутним (нпр. мушке и женске боје, послови, играчке). Ефекти стереотипа и предрасуда су многобројни попут самоиспуњавајућег пророчанства/пигмалион теорија, механизма окриви окривљеног, компетитивног индивидуализма и сл. (Vranješević, Trikić i Rosandić 2006c).

Међутим, некада и позитивне предрасуде могу да буду оптерећујуће и да стварају велики притисак онима на које се односе (нпр. она деца коју сврставамо у групу паметних и вредних некада могу да осећају превелику одговорност или

оптерећење) (Vranješević, Trikić i Rosandić 2006d). Иако су предрасуде научене, истраживања показују да се кроз активан приступ и развој критичког мишљења можемо борити против њих.

УТИЦАЈ ЕТНИЧКИХ И РАСНИХ ПРЕДРАСУДА НА ПСИХОСОЦИЈАЛНИ РАЗВОЈ ДЕЦЕ

Постоји много психолошке литературе која се бави проучавањем природе расизма која је повезана са предрасудама, стереотипима и дискриминацијом. Неке од резултата тих истраживања приказаћемо у овом раду. Ефекти расних и етничких предрасуда су многобројни, а пре свега могу негативно утицати на здравствено стање, показује истраживање о ефектима утицаја расизма на афроамеричку мањинску групу. Кларк (*Clark, Rodney*), Андерсон, (*Anderson, Norman*), Кларк (*Clark, Vernes*) и Вилијамс (*Villiams, David*) (1999, према Okazaki, 2009a) сугеришу да је расизам негативни феномен који делује као стресор који изазива психолошки и физиолошки стрес, што на крају може довести до негативних здравствених исхода праћених разним болестима. Овакав низак ниво физичког здравља такође може бити фактор који доприноси психолошком стресу и стресним реакцијама (Carter 2007b).

Са друге стране, када говоримо о утицају расизма на ментално здравље мањина, можемо говорити о три врсте утицаја (Villiams and Villiams-Morris 2000, citirano u: U.S. Department of Health and Human Services 2001, 39):

(1) „Расни стереотипи и негативне слике могу бити интернализовани, умањујући самопоштовање појединаца и негативно утичу на њихово социјално и психолошко функционисање”;

(2) „Расизам и дискриминација од стране друштвених институција резултирали су нижим социоекономским статусом мањина и лошијим животним условима у којима су сиромаштво, криминал и насиље трајни стресори”;

(3) „Расизам и дискриминација стресни су догађаји који могу директно довести до психолошког стреса и физиолошке промене које утичу на ментално здравље”.

Расна дискриминација је предиктор за многе потешкоће

у менталном здрављу попут соматизације, интерперсоналне осетљивости и опсесивно компулзивних симптома (Klonoff, Landrine, & Ullman 1999, према Carter 2007c). У складу са поменути, Комас (Comas-Díaz) и Јакобсен (Jacobsen), (2001, према Okazaki, 2019) тврде да расне мањине могу искусити психолошку трауму кроз суочавање са трауматичном расном виктимизацијом, која касније резултира преосетљивошћу на поновно суочавање са сличним догађајима. Све наведено даље води до појаве посттрауматског стресног поремећаја. На основу истраживања постојеће литературе, можемо закључити да постоји довољно доказа да расизам негативно утиче на ментално здравље етничких мањина изазивајући негативна психолошка стања укључујући симптоме депресије и анксиозности, ниже опште благостање, тугу, бес, агресију, страх, ниже самопоштовање и лоше здравствено стање (Clark 1999; Carter 2007d; Harrel et. al., 2003; Sue et. al., 2007, према Okazaki, 2009b).

Процес формирања идентитета кроз припадност одређеној раси или етницијети несумњиво је сложен процес који утиче како на већинске тако и на мањинске групе у друштву. Када говоримо о раном развоју деце и утицају расне и етничке дискриминације, истраживања показују да није ретко да се управо под утицајем оваквих негативних процеса код деце развије ниско самопоштовање кроз развој идентитета. Једно од истраживања које се бавило утицајем расне дискриминације на развој америчке деце црне боје коже, кроз низ експерименталних ситуација са луткама различите боје косе и коже показало је да се они врло рано (6-7 година) суочавају са тешкоћама када се ради о формирању идентитета. Истраживачи су одређеном методологијом показивања лутке различитих нијанси боје коже и постављањем питања дошли до закључка да социјално дефинисани критеријуми имају огромну важност у процесу расне самоидентификације. Једно од најважнијих запажања јесте да су деца из мањинских група више вредновала белу боју коже и понекад се погрешно идентификовала са припадницима већинске групе, са циљем конформирања у постојећи друштвени систем (Clark 2006).

Свако од нас формира сопствени осећај идентитета о томе ко је и како се уклапа у свет који га окружује. Такође, морамо узети у обзир и да је наша идеја о томе ко смо и шта смо у великој мери детерминисана начином на који се други

односе према нама. Када су припадници мањинске групе у инфериорном положају суочени са дискриминацијом, њима је знатно теже да формирају позитиван идентитет. Мала деца која су жртве дискриминације ће вероватније развити ниско самопоштовање у раним годинама, а позитиван само-концепт је кључни елемент у школским постигнућима, социјалним интеракцијама и у емоционалном и интелектуалном развоју (Santrock 2004, citirano u: Zastrow and Kirst-Ashman 2007f).

Соломон (Solomon 1983, citirano u: Zastrow and Kirst-Ashman 2007g) истиче да уколико одрасли/ родитељи деце прихвате друштвену етикету инфериорности постоји могућност да такве мисли и осећања пренесу и својој деци. У том случају, деца неће развити само негативан концепт о себи, већ ће мање труда улагати у развој когнитивних вештина и школски успех. Због ниског самопоштовања и неразвијених когнитивних вештина теже ће развити вештине важне за међуљудске односе, што онда резултира тешкоћама у социјалним интеракцијама и ограниченост на слабо плаћене послове са ниским квалификацијама.

Деца на најранијем узрасту почињу да примећују и коментаришу разлике у односу на пол, физичке карактеристике, боју коже, косе, језик и културне разлике, различите хендикепе и сл. (York 1991, према Vranješević, Trikić i Roksandić 2006e). Како би пронашли одговоре на своја многобројна питања деца се ослањају на одрасле. Ставови и начини размишљања одраслих умногоме утичу на децу која прихватају исте и опонашају одрасле. На тај начин кроз оно што деца усвајају од своје околине потенцијално може да се утиче на стварање, врсту, интензитет и квалитет предрасуда. Ово је пример где деца из маргинализованих група на најранијем узрасту учењем по моделу могу интернализovati неке карактеристике преузете од одраслих, а које су последица друштвене инфериорности и стигматизације.

Етничке и расне предрасуде повезане су и са проблемима попут дискриминације у образовању, насиљем у школи, вршњачким насиљем, злочинима из мржње и агресијом као и социјалним искључивањем (Bar-Tal and Teichman, 2005; Rudolph 2003, према Raabe and Beelmann 2011). Многи примери институционалног расизма могу се наћи управо у образовном систему. Школско доба је изузетно значајан период током психолошког и социјалног развоја детета. У том узрасту деца

се суочавају са новим изазовима попут упознавања нових људи, учитеља/учитељица, одвајање од родитеља. Деца која имају позитивна искуства из ранијих фаза развоја вероватније ће у нове фазе улазити са одређеним самопоуздањем, што није случај са децом припадницима маргинализованих група. Уколико постојећим потешкоћама додамо да су деца у овом периоду склона упоређивању својих карактеристика са карактеристикама вршњака, можемо доћи до потенцијалног проблема. Слабији школски успех, нередовно похађање школе или рано напуштање образовног система проблеми су са којима се суочавају деца из мањинских маргинализованих група. На пример, нередовно похађање школе деце ромског етничког порекла резултат је изложености предрасудама, етничким притисцима, неусклађености школских и породичних норми, недовољно развијене повезаности и интеракције са вршњацима неромског порекла као и учитељима/цама. Исто тако, ромска деца често се сусрећу са игнорисањем од друге деце, поругом, ниподаштавањем, а приметно је и мање ангажовање наставног особља за успех ове деце поредећи са већинском групом, искуство је једне мајке детета ромске националне припадности (Bašić 2021c). Истраживање вишеструких показатеља положаја жена и деце за 2019. годину (MICS6) показује да је и даље у Србији присутна тенденција напуштања образовања деце ромске националне припадности, као и да је стопа транзиције између основне и средње школе ниска. Током 2019. године предшколски програм похађало је само 7% деце узраста 3-4 године ромског порекла. Обухват основним образовањем је био 92% деце основношколског узраста, док је обухват средњим образовањем био изузетно низак, 28% ромске деце, на шта поред образовања родитеља утиче и социоекономски статус породице (UNICEF 2020a). Искљученост из образовног система за последицу има репродукцију сиромаштва и смањивање шанси за бољу будућност. У том контексту можемо отићи и корак даље и поменути дечије бракове који се у неким заједницама не доживљавају као забрињавајућа пракса, поготово када су девојчице у питању. Говорећи о последицама ране удаје могло би се констатовати да су оне негативне имајући у виду ране трудноће, материнства, изолацију, експлоатацију и сл. (Aleksić 2015). Како би се превенирале поменуте ствари, Република Србија усвојила

је нови стратешки оквир који дефинише циљеве у области унапређења образовања до 2030. године где се један од циљева свакако односи на смањење дискриминације на свим нивоима образовног система (*Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030*).

Као једна од доминантних основа за дискриминацију поред инвалидитета, родног идентитета и сексуалног опредељења јесте управо етничко порекло, показало је и истраживање Европске комисије о дискриминацији у Европској Унији (2012). Истраживање је посебну пажњу посветило положају Рома као мањине која је у вишеструком ризику од дискриминације. Сличне резултате можемо пронаћи и у истраживању под називом „Социјална дистанца етничких заједница у Србији” које су 2020. године реализовали Институт друштвених наука и Центар за истраживање етничитета. Подаци поменутог истраживања указују да, на пример, највећи степен социјалне дистанце припадници српске националности исказују према припадницима ромске националне мањине, као и да се са дискриминацијом по националној основи суочавају припадници свих етничких мањина, а највише Роми и Ромкиње (Bašić, Teodosijević, Marković i Zafirović 2020a). Од укупног узорка (164 испитаника ромске националности) 83,9% испитаника сматра да припада групи која је дискриминисана, те да су различите форме дискриминације искусили више од 10 пута у животу (66% испитаника). Испитаници такође истичу да су били дискриминисани током школовања (56,9%), на радном месту (59,7%), код лекара (15%), у полицији (18,8%) итд. Забрињавајуће је да велики број испитаника није пријавио дискриминацију, чак 71%, а према мишљењу 84% испитаника органи надлежни за санкционисање дискриминаторног понашања нису отклонили последице истог у случајима пријављивања (Bašić, Teodosijević, Marković i Zafirović 2020b). Овакав став највише се односи на податке да Повереник за заштиту равноправности решава мали број притужби које се односе на дискриминацију засновану на националној или етничкој основи (Bašić 2021d). Закључно, страх, бес, немоћ и стид коју ова мањинска група осећа суочавајући се са дискриминацијом, говори о неопходности јачања система борбе против оваквог понашања на свим нивоима, како државном тако и локалном.

ПОЛОЖАЈ ДЕЦЕ РОМА У СИСТЕМУ СОЦИЈАЛНЕ ЗАШТИТЕ И ЗАКОНСКА РЕГУЛАТИВА

Роми су трећа по бројности мањина у Републици Србији, а ако се осврнемо на попис становништва из 2011. године у Србији је живело 147.604 припадника ромске националности¹, поред Црногораца, Албанаца, Мађара, Бошњака, Бугара, Македонаца, Немаца, Русина, Хрвата, што нашу државу чини мултикултуралном (Вашић 2021e). Према неким другим изворима, који нису емпиријски засновани, процењује се да у Србији живи око 800.000 Рома (Вашић 2021f). Према истраживању стручњака Европске групе за мањинска права (*Minority rights group*) спроведеном 2020. године, а које се делом односи и на територијалну распрострањеност ове мањинске групе, можемо рећи да Роми највише насељавају средишњи и јужни део наше земље претежно око великих градова (Београд, Ниш, Врање, Лесковац). Роми такође настањују и Војводину, а најмање их има на западу Србије (Вашић 2021g).

Евидентно је да се становници Србије разликују по многим карактеристикама, а односи између мањинских група и већинског становништва често су оптерећени проблемима. Можемо констатовати да је Република Србија на добром путу када је у питању законски оквир на пољу антидискриминације, али је и даље очекује усвајање нових и неопходних подзаконских аката, као и механизма који би омогућили њихово адекватно праћење, у складу са европским стандардима. Основ антидискриминаторне политике у нашој држави јесте Устав којим се гарантује једнакост грађана и право на једнаку законску заштиту низом чланова (чл. 76, 77). Наша држава тежи да заштити националне мањине примењујући Закон о заштити права и слобода националних мањина (2018), као и Закон о забрани дискриминације (2021) где се чланом 13. као тежак облик дискриминације утврђује изазивање и подстицање мржње и неравоправности на основу верске, националне, расне припадности и језика. Чланом 24. забрањује се дискриминација мањина и њихових припадника

¹ Претпоставка је да је број Рома већи, и да су дате бројке „непотпуне” јер велики број Рома није обухваћен пописом јер не поседује одговарајуће документе или се не изјашњавају као припадници ове националне мањине.

на основу истих својстава. Кривични законик Републике Србије такође штити грађане у случајевима дискриминације и повреде начела једнакости (чл. 128, чл. 129, 130, 131, чл. 387). Осим закона из области образовања, здравства и социјалне заштите, закони релевантни за унапређење положаја ромске деце јесу и Закон о локалној самоуправи (2021) и Закон о планском систему (2018).

Такође, Република Србија усвојила је Стратегију за социјално укључивање Рома и Ромкиња за период од 2016. до 2025. године. Овом стратегијом дефинисани су приоритетни циљеви које се огледају у унапређењу социоекономског положаја Рома, обезбеђивању свих мањинских права као и елиминацији дискриминације и повећању социјалне укључености. Неопходно је поменути да је овом Стратегијом идентификована потреба за анализом доступности услуга на локалном нивоу за децу из ромских заједница. У том контексту важно је радити на идентификовању најефикаснијих метода инклузије ове деце у услуге социјалне заштите на локалном нивоу, унапредити саветодавни рад и подршку породицама у ризику од осипања, радити на повезивању и сарадњи Центра за социјални рад и других актера укључених у рад на заштити деце припадника ромске заједнице (*Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji 2016–2025*). Са циљем укључивања Рома и Ромкиња у све токове друштвеног живота неопходно је радити на пружању подршке овој вулнерабилној групи у односу на њихове специфичне потребе у локалним срединама. Акциони план за примену ове Стратегије још увек није усвојен, што отежава реализацију и праћење остваривања циљева како на националном тако и локалном нивоу. Исто тако, у току 2019. године урађена је анализа ефеката примене Стратегије превенције и заштите од дискриминације од 2013. до 2018. године и очекује се усвајање нове за период од 2020. до 2025. године.

Важно је нагласити и да Роми живе у условима вишеструке депривације што се према МИСЦ 6 (*MISC6*) подацима може видети из чињенице да су новчана давања усмерена на сиромашне (новчана социјална помоћ, дечији додатак и једнократна помоћ) великим делом усмерена управо на припаднике ромске националне мањине. Сва домаћинства у ромским насељима су чула за ове врсте помоћи, а 84% користи бар једну од њих. Током 2019. године свако друго

ромско домаћинство примало је новчану социјалну помоћ, 61% дечији додатак, а 6% примило је једнократну помоћ према резултатима овог истраживања (UNICEF, 2020b). Према подацима Републичког завода за социјалну заштиту (2020) на евиденцији Центра за социјални рад је континуирано највећи проценат социо- материјално угрожене деце. Подаци за 2020. годину указују да је удео ове корисничке групе износио 49,2%. Иако у статистичким подацима недостају подаци везани за етничку припадност, можемо претпоставити да је велики број материјално угрожене деце управо из ромске националне мањине. Наведено значи да је покривеност и адекватност ових материјалних давања још увек недовољна како би се покриле основне потребе, а процењује се да све већи број Рома живи у апсолутном сиромаштву. Исто тако унутар ромске заједнице влада перцепција институционалне дискриминације првенствено када говоримо о доступности и остваривању права из области социјалне заштите (Marković 2021).

Важно је поменути и да резултати многих истраживања на глобалном нивоу указују на презаступљеност одређених етичких и расних група на смештају у систему социјалне заштите поредећи са истим подацима у општој популацији (McRoy, 2005; Hill, 2005, 2006; Derezotes, Poertner, Testa, 2005, Casey-CSSP Alliance for Racial Equity, 2006, према Žegarac и сар., 2014a). Поред тога што су мањинске групе у већем броју заступљене на смештају, такође постоје разлике у исходима смештаја у односу на припаднике већинске групе. Мањинске групе се често суочавају са последицама као што су чешће мењање смештаја, мање могућности за усвајање и повратак у биолошку породицу, лошији ниво комуникације са водитељима случаја, неадекватан приступ услугама (Lu 2004, према Žegarac 2014b). Комитет за права детета већ дужи низ година указује на поменуту проблематику, посебно у смислу заступљености ромске деце као мањинске групе на смештају у систему социјалне заштите (Committee on the Rights of the Child 2016). Комитет такође указује на недовољну заступљеност програма посебно намењених деци, као и улагање у биолошку породицу са циљем поновног уједињења (Marković 2021). Питања заступљености одређене групе у систему проучавају се као феномени диспропорционалности и диспаритета (Hill 2006; Fulke i sar. 2010, Mayers 2010, Žegarac i sar. 2014c). Диспропорционалност се односи на разлике у заступљености

одређене расне и етничке групе у друштву у односу на њихову заступљеност у социјалној заштити. Диспаритет се односи на неједнак третман или поступање у односу на поменуте групе (Žegarac, Vučinić i Milanović 2014a). Према Хилу (Hill 2006, према Žegarac, Vučinić i Milovanović 2014b) један од разлога односно корена диспаритета и диспропорционалности лежи у расно заснованим предрасудама и дискриминацији у систему социјалне заштите, као и другим системима. Подаци за период од 2007. до 2011. године указују на чињеницу да ромска деца чешће улазе на смештај на нижем календарском узрасту, у мањој мери одлазе у хранитељске и сродничке породице и често су погођена различитим облицима занемаривања (стопа диспропорционалности је процењена на 3,7%). Још један важан показатељ диспаритета јесте и податак да ромска деца и њихове породице немају једнак третман као остале породице када су у питању услуге, приступ ресурсима и подршка (Žegarac, Vučinić i Milovanović 2014c). Ради унапређења положаја ове деце, остваривања свих мањинских права и инклузије потребно је спровести нова детаљна квантитативна и квалитативна истраживања како би се утврдило да ли и који фактори највише утичу на велики број деце ромске националности на смештају у систему социјалне заштите.

ЗАКЉУЧАК

Расизам и дискриминација негативно утичу на физичко и ментално здравље расних и етничких мањина које су самим тим у већем ризику од менталних поремећаја. Дискриминација је и један од фактора који доприноси проблемима међу мањинама попут високе стопе криминала, емоционалних проблема, алкохолизма, злоупотребе дрога и злостављања. Социјални радници као и други стручњаци, одговорни су за еманципацију ових људи, „људи са етикетама”. Један од теоријских концепата, али истовремено и практичних модела дизајнираних за рад са потлаченим, угроженим друштвеним групама, као и културолошки осетљивим становништвом јесте модел оснаживања. Перспектива оснаживања настоји да ради на еманципацији корисника и борби против угњетавања, етикетирања, дискриминације и расизма које прате стереотипи, предрасуде и стигматизација (Teater 2010b).

Ова пракса примењује се у раду са бројним популацијама, укључујући добробит породица и деце (Early and GlenMaye 2000). Истраживања сугеришу да када се овај приступ примењује у раду са људима који имају различите потешкоће, пракса заснована на оснаживању је ефикасан приступ. Ослањање на теорију оснаживања имплицира коришћење корисникових креативних потенцијала и веровање у његове ресурсе и снаге, а све у циљу постизања промене у животним условима, што је неопходно унапредити у домаћој пракси.

Када говоримо о етничким мањинама врло је важно да поменемо различитости које се везују за културу, као што су различити обичаји, облачење, дисциплиновање деце, положај жена, заступљеност патријархата, што све у великој мери може да утиче на поступање професионалаца у свим системима (систему социјалне заштите, образовном, здравственом). Стручни радници у свим системима треба да теже прихватању вредносних система свих корисника, мењању оног што је негативно уз активну партиципацију корисника, а да притом сви они имају једнак ниво заштите у складу са одговарајућим стандардима. Социјални радници у раду са различитим етничким заједницама треба да поштују потребе и жеље исте, и кроз културно компетентну праксу креирају програме који одговарају корисницима. Рад са корисницима чија се расна и етничка припадност разликује од припадности стручног радника, захтева одређено знање, односно бар опште информације о културним вредностима самог корисника. Тек тада социјални радник може истински да се повеже са корисником и да кроз заједнички дијалог идентификује реална решења/алтернативе и могућности. Култура сваке индивидуе саставни је део њеног емоционалног, физичког, когнитивног и свеукупног развоја, те је врло важно да социјални радници у практичном раду буду пажљиви пре сугерисања интервенција које су усмерене на теме које су емоционално осетљиве или изазовне за корисника (Žegarac 2016).

Унапређење положаја деце ромске националне припадности један је од приоритетних циљева бројних стратешких докумената у нашој земљи. Ово унапређење остварљиво је кроз конципирање антидискриминаторних и интеркултуралних политика, мера и активности које спроводе државни органи (систем образовања, здравства и социјалне

заштите), локална самоуправа, организације цивилног друштва и медији. Пре свега потребно је унапређење положаја Рома почев од становања (легализација ромских насеља), образовања и обухвата здравственом заштитом. Када је у питању социјална заштита, акценат је неопходно ставити на развој услуга у локалним заједницама које ће бити намењене деци, уз истовремено укључивање већег броја ромске деце. Иако је држава усвојила Уредбу у наменским трансферима у социјалној заштити (2016) која омогућава неразвијеним општинама материјална средства за развој услуга у заједници може се закључити да се оне не развијају у довољном броју што свакако негативно утиче на положај деце у Републици Србији, а посебно деце припадника ромске националне мањине. Такође, држава није донела нову Стратегију социјалне заштите, а велики број локалних самоуправа нема одговарајуће стратешке документе из области социјалне заштите које садрже инклузивне приступе, а ни Локалне акционе планове за укључивање Рома и Ромкиња. Главне препреке за реализацију горе наведених мера су недовољни материјални ресурси као и недостатак људских ресурса (мали број стручних радника у социјалној заштити, недостатак мобилних тимова, недефинисан статус координатора за ромска питања, здравствених медијатора). Као посебан циљ можемо такође издвојити и потребу за јачањем улоге Заштитника грађана на свим нивоима као и улоге Повереника за равноправност. У контексту свега реченог у нашој земљи један од приоритета треба да буде и усклађивање регулаторног оквира са међународним стандардима (увођење недостајућих права- нпр. права на животни стандард и јасније дефинисање постојећих) као и јасније прецизирање надлежности између републичког и локалног нивоа када је у питању остваривање права из области становања, запошљавања, забране дискриминације и родне равноправности. Недовољно уређен систем финансирања као последица децентрализације и изостанак системске подршке локалним механизмима представљају кључне системске препреке у регулаторном оквиру за социјално укључивање Рома и Ромкиња на локалном нивоу (Sekulović 2020). Када је у питању систем социјалне заштите неопходно је споменути и потребу за изменама и допунама Породичног закона са циљем забране телесног кажњавања деце и забране склапања

малолетничког брака. Посебан акценат треба ставити на доношење Закона о правима детета и заштитнику права детета којим би се неопходна пажња посветила и уређивању права и положаја деце која „живе и раде на улици”.

Да би се смањили негативни ефекти срединских утицаја (горе анализираних предрасуда, стереотипа, дискриминације) конкретно у Републици Србији, потребно је креирати програме који се односе пре свега на рани развој деце. Ови програми морају бити мултидисциплинарни односно заступљени у сектору здравства, образовања и социјалне заштите. Интензиван рад са породицом и децом мора почети у периоду од самог рођења деце. Полазећи од теорије оснаживања потребно је осврнути се и на оснаживање стручњака који раде са децом из маргинализованих друштвених група. На пример пракса из области породично правне заштите бележи да се у јединственом регистру деце за усвојење Републике Србије налази велики број деце припадника ромске популације. Са друге стране у регистру потенцијалних усвојитеља налази се велики број породица које чекају усвојење детета и истовремено се изјашњавају да не желе да усвоје дете ромске националности, без обзира на уредан психофизички статус. Ово нас наводи на размишљање о аутентичности и мотивацији потенцијалних усвојитеља односно њиховој истинској жељи да незбринутом детету пруже бригу и заштиту, односно на толеранцију „процењивача” њихове подобности за усвојење детета. У систему социјалне заштите, као што је горе речено, велики број корисника социјалне помоћи припадници су ромске популације, па се право на ову врсту помоћи преноси као „наследно” са „колена на колена”. Ова појава нам такође говори о нормализацији чињенице да су Роми и њихова деца предодређени на сиромаштво. У том смислу, потребна је промена приступа у систему социјалне заштите која би била увезана са програмима других система, а пре свега са националном службом за запошљавање. Свакако један од најважнијих сегмената је систем образовања односно јачање програма који деци из маргинализованих група од најранијег узраста омогућавају приступ предшколском, основном, средњем и високошколском образовању.

У контексту утицаја на предрасуде већинског становништва, не треба заборавити ни улогу медија. Како медији имају потенцијал да досегну до великог броја људи у

кратком временском интервалу, самим тим имају моћ и утицај на ширење свети о постојању дискриминације и њеним последицама. Због тога је потребно радити на свеобухватнијем образовању и сензибилисању новинара за извештавање о овим питањима као и јачању њихових регулаторних тела са циљем поштовања дечијих права. Адекватним медијским извештавањем, давањем позитивних примера може се утицати на разбијање предрасуда и успостављање својеврсне контроле над расним и етничким екстремима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Aleksić, Milan. 2015. *Dečiji brakovi u Srbiji-Analiza stanja i preporuke*. Beograd: Fondacija Ana i Vlade Divac.
- Bašić, Goran 2021. „Romi u Republici Srbiji: izazovi diskriminacije.” *Evropska grupa za prava manjina*. Poslednji pristup 03.08.2021. https://minorityrights.org/wpcontent/uploads/2021/03/MRG_Rep_RomaSerb_SE_Mar21_E.pdf
- Bašić, Goran, Todosijević Bojan, Marković Ksenija, i Jovana Zafirović. 2020. *Istraživanje socijalnih odnosa između etničkih zajednica u Srbiji*. Beograd: Centar za istraživanje etniciteta i Institut društvenih nauka.
- Brković, Aleksa. 2011. *Razvojna psihologija*. Čačak: Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju.
- Carter, Robert. 2007. “Racism and Psychological and Emotional Injury: Recognizing and Assessing Race-Based Traumatic Stress.” *The Counseling Psychologist* 2007; 35, str. 13–105. doi: 10.1177/0011000006292033.
- Clark B., Kenneth, and Clark P., Mamie 1947. “Racial Identification and Preference in Negro Children.” *Readings in Social Psychology*. New York: Bernard College, Columbia University. Last access 24.07.2021. http://www2.law.columbia.edu/fagan/courses/law_socialscience/documents/Spring_2006/Class%2018-Racial%20Discrimination/Doll_Study.pdf.
- UN Committee on the Rights of the Child [CRC]. 2006. Consideration of reports submitted by states parties under article 44 of the convention: Concluding observations.

- Early, Theresa J., GlenMaye, Linnea. 2000. "Valuing Families: Social Work Practice with Families from a Strengths Perspective." *Social Work Volume 45*, (2), str. 118–130. <https://doi.org/10.1093/sw/45.2.118>.
- European Commission. 2012. Special Eurobarometer 393, Discrimination in the EU in 2012.- Report, November 2012, Brussels, pp. 7–8. Last access 22.07.2021 http://www.progettisociali.it/uploads/File/Discrimination_summary.pdf.
- Jakšić, Božidar. 2015. *Romi u Srbiji između nakovnja siromaštva i čekića diskriminacije*. Beograd: Most Art.
- Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS”, br. 85/2005, 88/2005., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.
- Marković, Jelena. 2020. *Dostupnost usluga i mera podrške za decu romske nacionalnosti na lokalnom nivou*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Okazaki, Sumie. 2019. "Impact of Racism on Ethnic Minority Mental Health." *Perspectives on psychological science Volume 4 (1): 103–107*. Department of Applied Psychology. New York: New York University.
- Perić, Sandra. 2017. „Antidiskriminatorska i antipodčinjavajuća praksa u socijalnom radu.” *Socijalna politika*, br. 2-3/2017. str. 85–101. Beograd: Institut za političke studije. Poslednji pristup 29.07.2021. https://ips.ac.rs/magazine_editions/socijalna-politika-2-3-2017/.
- Pisari, Milovan 2014. *Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta*. Beograd: Forum za primenjenu istoriju.
- Raabe, Tobias, and Andreas Beelmann. 2011. „Development of Ethnic, Racial, and National Prejudice in Childhood and Adolescence: A Multinational Meta-Analysis of Age Differences.” *Child Development* 82 (6): 715–173.
- Republički zavod za socijalnu zaštitu. 2020.. „Deca u sistemu socijalne zaštite.” <http://www.zavodsz.gov.rs/media/2158/deca-u-sistemu-socijalne-zastite-2020.pdf>.
- Republički zavod za statistiku i UNICEF. 2019. „Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji i

- Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji. Izveštaj o nalazima istraživanja. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF.
- Sekulović, Ivan. 2020. Sistemske prepreke za socijalno uključivanje Roma i Romkinja na lokalnom nivou: Sistemska analiza. Program ROMACTED.
- Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine 2021. „Službeni glasnik RS”, broj 30/18. https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf.
- Strategija za prevenciju i zaštitu od diskriminacije 60/2013-3. „Službeni glasnik RS”, br. 60. Dostupno na: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2013/60/1/reg>.
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji 2016–2025. „Službeni glasnik RS”, br. 26. Dostupno na: www.ljudskaprava.gov.rs.
- Teater, Barbra 2010. *An introduction to applying social work theories and method*. Berkshire: Open University Press.
- U.S. Department of Health and Human Services. 2001. *Mental Health: Culture, Race, and Ethnicity—A Supplement to Mental Health: A Report of the Surgeon General*. Rockville, MD: U.S. Department of Health and Human Services, Substance Abuse and Mental Health Services Administration, Center for Mental Health Services.
- UNICEF 2019. „Rad na eliminaciji stigme i diskriminacije. Promovisanje jednakosti, inkluzije i poštovanja različitosti.” Beograd: UNICEF u Srbiji.
- Uredba o namenskim transferima u socijalnoj zaštiti, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 18/16.
- Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/2006.
- Vranješević, Jelena, Trikić Zorica, i Ružica Rosandić. 2006. „Za razliku bogatije- Priručnik za interkulturalizam.” Beograd: Centar za prava deteta.
- Zakon o lokalnoj samoupravi, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 129/07, 83/14 – dr. zakon, 101/16 – dr. zakon i 47/18.

Zakon o planskom sistemu, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br.30/18.

Zakon o zabrani diskriminacije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 22/2009 i 52/2021.

Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 97/2013- odluka US i 47/2018.

Zastrow, Charles, and Karen Kirst-Ashman 2007. *Understanding Human Behavior and the Social Environment*. Seventh Edition. Belmont: Thomson Brooks/Cole- Thomson Higher Education Belmont.

Žegarac, Nevenka, Kišjuhas, Aleksej, Perinović, Bogdanka, Koprivica, Ivana, Šovljanski, Radomir, i Ljiljana Đorđević. 2016. „Vodič za kulturno kompetentnu praksu u socijalnoj zaštiti.” Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.

Žegarac, Nevenka, Vučinić, Marija, i , Marko Milanović. 2014. „Deca Romi na smeštaju u sistemu socijalne zaštite u Srbiji. U: U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju”, ur. Nevenka Žegarac. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka i UNICEF.

Miona Gajić**Faculty of Political Sciences, University of Belgrade***ON THE POSITION OF ROMA CHILDREN IN THE
SOCIAL PROTECTION SYSTEM IN SERBIA*****Resume**

The aim of this paper is to analyze research that deals with the impact of ethnic and racial prejudices on the psychosocial development of children and members of marginalized groups and to provide evidence-based recommendations that indicate the need for change to improve their position. The paper is based on the analysis of the existing scientific literature, and the method of work used is the analysis of the content of documents. In order to achieve this goal, it is necessary to first define basic concepts such as ethnic group, race, prejudice and discrimination. After that, we will give a brief overview of the sources of prejudice as well as the function of stereotypes and prejudices. We will pay special attention to the impact of racial and ethnic prejudices on the psychosocial development of children belonging to the Roma national minority with an analysis of their position in the social protection system in the Republic of Serbia. In conclusion, we will point out the need to change the social protection system, improve the legislative framework, adopt new skills and methods of work for employees, as well as the need to empower users and include them in new work programs for children and families from marginalized social groups.

Keywords: race, ethnic group, discrimination, prejudice, marginalized groups

* E-mail address: miona.gajic@fpn.bg.ac.rs.

* Овај рад је примљен 29. јануара 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

ОГЛЕДИ И ПРИКАЗИ

УДК 327(470)(497)“18”(049.3)

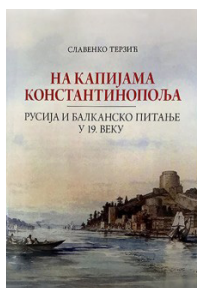
DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.7512022.13>

Приказ

*Драган Симеуновић**

*Факултет политичких
наука, Универзитет у
Београду*

РУСИЈА НА БАЛКАНУ

Slavenko, Terzić. 2021.
*Na kapijama
Konstantinopolja.
Rusija i balkansko pitanje
u 19. veku.*
Beograd: Istorijski institut. Novi
Sad: Pravoslavna reč, 742 str.

Већ дуго се код нас није појавила књига из домена нововековне политичке историје која плени својом истраживачком озбиљношћу, важношћу теме за разумевање историјских догађаја колико и савремених геополитичких процеса, а да уједно изазива и респект својим импресивним обимом и валидношћу бројних извора, као што је то случај са књигом Славенка Терзића, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку.*

У њој Славенко Терзић, без сумње један од најбољих историка средње генерације у нас, зналачки, стрпљиво и минуциозно излаже и спаја у научни мозаик мноштво чињеница из веома важних и мање спознатих извора којима снажно осветљава, у науци и политици често помињану али заправо недовољну истражену, улогу Русије на Балкану у важним историјс-

* Имејл-адреса:
dragan.simeunovic@fpm.bg.ac.rs.

ким збивањима током 19. и почетком 20. века.

Вишевековно настојање царске Русије да обезбеди своју „доминацију на Црном мору и његовим обалама и утврди свој утицај у Константинопољу и на Босфору и Дарданелама” итекако се тицало и судбине српског народа који је својим највећим делом вековима био заробљен и потлачен у Турском царству, царству на кога се устремιο амбициозни правац нововековне руске спољне политике.

Како се то, такорећи из дана у дан збивало открива ова књига која је структурирана тако да има чак двадесет три, хронолошки и проблемски нанизана поглавља. У сваком од њих се може пронаћи низ важних подука и детаља који се тичу наше националне судбине спрегнуте са активностима Русије у, за српски народ веома важном периоду ослобађања од турског јарма, при чему је за аутора неспорно то да је у том времену питање националног ослобођења Срба као и сва друга балканска питања било подређено главном стратешком циљу руске балканске и блискоисточне политике да овладавањем нареченог простора отвори Русији врата за светска мора и копна и учини Русију не само потен-

цијалном, већ и дејствујућом светском силом.

Ова књига уверљиво показује да у питању није била тек хладна војна стратешка рачуница Русије него и вишевековно духовно и верско надахнуће руских царева, а увелико и једне царице - Катарине Друге, византијском као надасве хришћанском владалачком идејом, услед чега је код руских владара временом сазрела свест о нужности руске војне и дипломатске помоћи хришћанским народима на Балкану у њиховим настојањима да се отму из канци османских господара, без које они то зацело не би успели ни по цену још страшнијих жртва од оних које ће неминовно поднети као залог своје обновљене слободе. У том смислу је Русија имала потпуно исправну процену да су јој на њеном „путу за Константинопољ” поробљени хришћански балкански народи природни и нужни савезници. Верско опредељење тих народа које је било идентично са руским, њихово претежно словенско порекло и њихово историјско духовно наслеђе сродно руском, давали су царској Русији више него историјско право да им помогне у њиховом напору да са себе стресу ропске ланце и да и она сама, по-

мажући слабијој православној сабраћи, међународно ојача и тиме буде још снажнији гарант њихове обновљене слободе. Та компатибилност националних циљева балканских хришћанских народа и спољне политике Русије је била тако изразита да се није могла оспорити не само од других великих европских сила тога времена, него ни од саме Турске која је Русији временом признала њену заштитничку мисију балканских православних народа као природну и саморазумљиву. Ово тим пре што је константа турске спољне политике одувек била отворено помагање народа и држава који су Турцима сродни по вери.

Разуме се да то турско уважавање руске улоге на Балкану није рођено ни преко ноћи нити је било плод критичког самоосвешћења Турске као поробљивачке силе, него је у великој мери било плод снажног руског војног притиска на Турску и њених изгубљених битака са Русијом на, пре свега војном, али уједно, мада не у истој мери, и на дипломатском плану. Славенко Терзић нам у овој књизи аргументовано са мноштвом чињеница показује како су успехе Русије на ширем међународном ди-

пломатском плану у великој мери крњиле и спутавале западне силе које су биле уплашене амбицијама Русије и које су се стога определиле за отворену туркофилску политику како не би допустиле Русији да овлада Црним морем, обнови Византијско царство и преко Балкана закуца и на њихова врата.

Цену тога и таквог спољнополитичког опредељења западних сила у великој мери су плаћали балкански народи, међу њима понајвише српски - можда и зато што је управо њему и његовој Цркви царска Русија почетком 19. века пружала своју највећу помоћ. То је без сумње у великој мери условило и рађање стратешки обликоване и, као што и данас осећамо, тешко избрисиве дуговековне сумње великих западних сила у Србе као могуће трајне актере некакве „руско-српске завере” против Запада.

Узалуд ће српски народ, уосталом као и други православни балкански народи, настојати да свој национални препород утемељи на политичким, економским и културним обрасцима западних развијених друштава као својим узорима и тиме стекне, ако не равноправни статус са другим европским народима,

а оно бар њихово поверење у своју цивилизацијску сазрелост. Запад је градио и стално подгрејавао своју сумњу у „исправну” опредељеност Балкана и његових православних народа због њихове усмерености првенствено на руску војну и дипломатску заштиту у свим преломним тренуцима њихове нововековне историје, не узимајући притом у обзир чињеницу да је тај избор православних балканских народа био не само природан већ и нужан услед тога што је помоћ западних сила тим народима била или недовољна или чак изостајала. У књизи Славенка Терзића се јасно види да Запад, следећи ускогрудо своје војне, политичке и економске интересе, скоро да никада није имао разумевања за цивилизацијско граничну позицију балканских народа из које је природно произилазила њихова двојност колико и спремност да се ослоне на онога ко хоће да им помогне.

Затечени на спојусветова, царстава и религија, Срби и други балкански народи нису имали много избора, па их нису много ни чинили, већ су у свом напору досезања слободе и прогреса далеко више ходили стазом нужности. Као и сви други народи у тадашњем времену и они су

се на плану пројекције свог политичког, културног и економског прогреса угледали на Запад, али до своје слободе и њеног обезбеђења у 19. веку, како то и ова књига потврђује, нису могли доћи без помоћи Русије. Притом је та помоћ Русије балканским народима увек бивала у мањој или већој мери условљена тренутним односом Русије са западним силама и од тих односа је увек зависила и величина те помоћи.

Сасвим умесно, аутор је једно посебно поглавље посветио и тадашњем ставу Русије према Јерменском и Критском питању у светлу односа Грчке и Турске, односно посредничкој и мировној улози Русије у окончању њиховог сукоба.

Оно што је несумњиво велики квалитет ове веома значајне историјске књиге јесте не само њена фасцинантна поткованост огромним бројем чињеница које врве у сваком реду и реченици, него и велика умешност аутора да их складно компоује у лако читљиву, веома убедљиву и надасве научно респектабилну целину. Захваљујући таквом умећу и приступу аутора пред читаоцем јасно израња слика муклог рвања Русије са преамбициозном Аустро-Угарском и

ономоћалом Турском за Балкан током целог 19. века, и, иако мање видљиво, не мање важно њено надметање са Великом Британијом, Немачком и Француском за утицај на Балкану и Босфору.

Аутор притом крајње објективно указује не само на заслуге Русије за ослобођење балканских православних народа, већ и на њена огрешења о њих, укључив и Србе, услед следа својих империјалних интереса и неминовних дипломатских надмудривања која увек прате тешке и важне историјске геостратешке заплете какав је без сумње био и задуго остао и балкански. Тако сагласност Русије да Аустро-Угарска укључи у своје империјалне поседе Босну и Херцеговину аутор објашњава тежњом Русије да се више посвети збивањима на истоку Балкана, али и њеном немоћи да у том времену ствара велику јужнословенску државу, због чега јој то и није био циљ. Као главне циљеве Русије на балканском простору у том времену аутор је утврдио: чињење Турске као „пожељног суседа” перманентно слабом, и, као други циљ, руску контролу Босфора и Дарданела. Терзић притом констатује да иако је Русија стигла до „капија Константинопоља” објектив-

но није имала снаге за „рат против пола Европе” који би неминовно уследио да га је и освојила, јер су се све европске силе неформално ујединиле да је у томе спрече. Због тога су се активности Русије од краја 19. века и почеле померати ка Централној Азији и Далеком Истоку.

Важно је при помену ове књиге свакако забележити и то да после дужег времена у једној књизи нашег историчара одиста препознајемо историју као истинску „учитељицу живота”. Из ње се много више да научити него што је то за претпоставити. Славенко Терзић то постиже тако што не тежи да јефтиним детаљима - занимљивостима добије на атрактивности штива већ тако у своју књигу уклесује важне чињенице из ризница руских и српских архива (махом из извештаја руских дипломата на простору од Скадра, Призрена, Сарајева до Дубровника и других места у региону, али и из дела европских путописаца и истраживача), које нуде потпуне одговоре и разгоне митове на које смо навикли. Пред нама уз помоћ података израњају слике турског и арбанашког насиља над Србима и другим православним народима на Балкану, страшна корумпираност која је попут рака изнутра разјела Турско

царство, анархија која влада у свим тамошњим друштвима и напори Аустро-Угарске и других западних сила да на панисламској основи створе нове нације на Балкану, пре свега албанску и бошњачку, које би биле њихови заточници у борби против Русије и њених православних савезника на том простору. Много тога што ће читалац наћи у њој може се пресликати и на савремене односе на Балкану, а посебно кад је реч о ситуа-

цији у Босни и Херцеговини и односу Запада према Србима уопште.

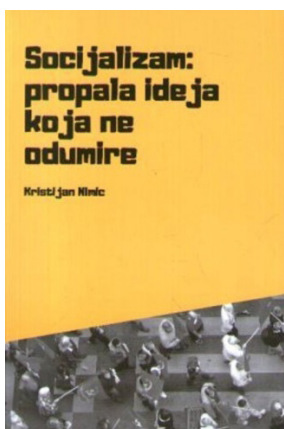
Зато Терзићева књига није само изванредно документована научна анализа наше колико и руске, и опште-узев балканске прошлости, већ и својеврсно упутство за боље разумевање наше садашњости и важан инструмент за општедруштвено корисније профилирање једне мудрије и мирније будућности Балкана.*

2 * Овај рад је примљен 18. новембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

*Душан Достанић**

*Институт за политичке
студије, Београд*

О ЖИЛАВОСТИ СОЦИЈАЛИЗМА**

Kristijan, Nimic. 2019.
*Socijalizam: propala ideja
koja ne odumire, preveo Saša
Mirković.*

Beograd: Centar za
antiautoritarne studije, 384 str.

Пре тридесетак годи-
на чинило се да социјализам
нема чему да се нада у будућ-
ности. Берлински зид је пао,
а са њим и системи реалног
социјализма у централној и

источној Европи. Југославија
је нестала заједно са својим
моделом самоуправљања, док
су бивши комунисти, нека-
дашњи троцкисти, шездесе-
тосмаши и разни левичарски
дисиденти најједном мења-
ли капе и са муком срицали
прве лекције из либерализма.
Многи међу њима су на речи-
ма прихватили идеје слобод-
ног тржишта, приватизацију,
приватну својину, конкурен-
цију, партијски плурализам
и правну државу. До извесне
мере било је забавно посмат-
рати како су бивши партијски
функционери убеђивали и
себе и друге да су се они за-
право одувек залагали за де-
мократију, чак и онда када су
се надметали у верности пар-
тији. Запад је прослављао по-
беду у Хладном рату и веро-
вао да су његове идеје тријум-
фовале. Чак је и Кина правила
заокрете од социјалистичке
економије. На основу тога
су неки пребрзо изводили
закључке да је дошло време
„краја идеологија”, или су
ишли и даље проглашавајући
„крај историје”, јер је, како су
веровали, на сцени остао само
либерализам који није више
имао алтернативу. Либерална
демократија је проглашена за
једину игру у граду.

* Имејл адреса: dusan_dostanic@yahoo.co.uk.

** Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Истовремено, на светло дана изашли су не само беда и огромни економски промашаји комунистичких режима, сав њихов волунтаризам и ирационалност, него и масовни злочини комунистичких диктатора почињени у име једнакости и бескласног друштва. У том контексту је мало ко озбиљан могао задржати позитивно мишљење о социјализму. Исто тако, једва да се могло и помислити да ће за мање од тридесет година од пада комунизма социјализам поново постати привлачан и то баш на Западу. А управо се то догодило. Берни Сандерс (*Bernie Sanders*) је замало постао председнички кандидат Демократске странке, Џереми Корбин (*Jeremy Corbyn*) је у једном тренутку преузео вођство над Лабуристичком странком у Британији, док је социјалистичка Сириза у Грчкој освојила власт. Па ипак, тај развој у академској јавности није изазвао превелику пажњу, а социолози и политиколози су више бринули због раста „десног популизма” и покушавали себи да објасне како је такав скандал уопште могућ. Некима се чак привиђао и повратак фашизма против кога су позивали на општу мобилизацију. Да ли је академија једноставно благона-

клона према левици, па на повратак социјалистичких идеја гледа са одобравањем као на нешто позитивно и прогресивно? Или је повратак Марксу само реакција на економску кризу у којој се траже „нова” решења? У оба случаја мора се поставити питање зашто су социјалистичке идеје нашле тако плодно тле међу интелектуалцима на Западу и то упркос на више места доказаном неуспеху социјалистичких система? Нисмо ли на толико много историјских примера могли да се уверимо у очигледну истину да социјализам једноставно не функционише и да је у најмању руку политички проблематичан, а економски неефикасан? Али, левица никада није много марила за стварност, па ни данашњи социјалисти не обраћају пажњу на историјске чињенице, већ се од непријатних приговора бране пригодном паролом „то није био истински социјализам”. Тиме не само да се одбија напад, него се прелази у контраофанзиву, јер се тврди да је указивање на историјско искуство социјализма на делу заправо неискрено и само реторичка батина којом антисоцијалисти туку социјалисте, односно знак да „опонент нема интелектуалних капацитета да разуме

разлику између добре идеје и њене изврнуте примене”. Аргумент „добре намере” има већу снагу него повесно искуство.

Темељна књига Кристијана Нимица (*Kristian Niemietz*) *Социјализам: пропала идеја која не одумире*, а коју је на српски превео Саша Мирковић, бави се управо овим покушајем социјалистичке имунизације од критике. Нимиц убедљиво показује да је прича о неистинитости историјски испробаног социјализма дубоко погрешна, јер се углавном примењује након догађаја, то јест, након што је социјалистички експеримент нашироко дискредитован. Тек када пропадне и када постане срамота и оптерећење за социјалисте, социјалистички експеримент се ретроактивно редефинише и представља као неистински. Нимиц показује да су социјализму склони интелектуалци са Запада по правилу пролазили кроз три фазе у свом односу према социјалистичким експериментима. У првој фази нико није доводио у питање истинитост социјалистичког пројекта и интелектуалци нису штедели снагу у његовој одбрани. Друга фаза је фаза изговора „шта-ћемоса” у којој се социјалистички пројекат више не брани

директно, признају му се мањкавости и лоше стране, али се оне релативизују, а фокус премешта на племените мотиве уз потрагу за изговорима којима се могу оправдати лоше стране експеримента. Тек у трећој фази, када се очи више не могу затварати пред недостацима и када је социјалистички експеримент дискредитован употребљава се аргумент да ту по среди никада није ни био социјализам, већ нешто сасвим друго, док истински социјализам још чека своју шансу. На историјским примерима Нимиц сасвим јасно показује како су западњачки интелектуалци подржавали стаљинизам, маоизам, Кубу под Кастром, Северну Кореју, Црвене Кмере, албански хоџаизам, источнонемачке комунисте те напоследку Уга Чавеза (*Hugo Chavez*). Сваки следећи покушај успостављања социјализма дочекиван је са новим ентузијазмом и тако све од 1917. до Венецуеле која је још до недавно важила за пример „социјализма за 21. век”. Дакле, скоро сто година понављала се увек иста прича. Нимиц наводи велики број примера значајних интелектуалаца од Сиднија и Беатрис Веб (*Sidney and Beatrice Webb*), преко Џорџа Бернарда Шоа (*George Bernard Shaw*)

до Ноама Чомског или Церемија Корбина који су показивали разумевање за различите социјалистичке диктатуре. То нису били некакви маргиналци и екстремисти него угледни професори, утицајни новинари, значајни уметници, синдикални лидери, моћни политичари и кандидати за највише политичке функције.

Сваки следећи експеримент слављен је употребом сличних или истих фраза. Овај моменат је од особитог значаја, јер показује да су Западни „ходочасници” у свакој социјалистичкој земљи видели само оно што су од самог почетка и желели да виде – савршено друштво и остварени рај на земљи. Ипак, када се кривица за неуспех сваког појединачног пројекта социјализма више није могла сваљивати на „саботере” сви ходочасници су се дистанцирали и очекивали нови и успешнији покушај. Дакле, неуспеси социјализма не долазе отуда што је социјалистима недостајало добре воље. Нимиц јасно показује да социјализам није био „добра идеја” која је само лоше имплементирана, него да је од самог почетка реч о неостваривој и лошој идеји. Економска нерационалност, сиромаштво, затвореност, ауторитаризам и прогони неистомишљени-

ка нису случајна исклизнућа, него нужни пратилац социјализма који излази из његове економске логике.

Вредност ове књиге не лежи само у томе што је показао да је социјализам већ испробан и да је сваки пут пропао, нити у томе што је показала да су левичари сваки пут певали исте оде новом социјалистичком вођи. Ако се претпостави да су заговорници социјализма добронамерни и паметни људи, поставља се питање како је могуће да толико много тако умних људи може толико дуго да заступа нешто што је очигледно погрешно. Позивајући се на студије Џонатана Хајта (*Jonathan Haytt*) и Брајана Каплана (*Bryan Caplan*), Нимиц покушава да одговори на ово питање. Такође, он показује да интелектуалци социјализам дефинишу преко очекиваног исхода. Уколико жељени исход изостане, онда следи изговор да то и није био истински социјализам. С обзиром на то да ниједан социјализам никада не производи такве исходе, закључује се да „истински социјализам још није испробан”. Тако је социјализам отпоран на стварност и у сталној предности у односу на оно што конкретно постоји, јер се лоше стране

постојећег система пореде са апстрактном утопијом, односно неком врстом Недођије или Дембелије.

Можда највећи недостатак ове књиге лежу у томе што се Нимиц није позабавио случајем југословенског самоуправног система и то не само због Брозових обожа-

вателја на Западу, већ и због свих оних који се овде још увек одушевљавају његовим делом. У сваком случају, сви они који још маштају о остварењу „социјализма са људским ликом” добро ће учинити уколико се озбиљно позабаве аргументима изнесеним у овој књизи.

* Овај рад је примљен 28. децембра 2021. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

УДК 321.7+316.653(049.3)

DOI : <https://doi.org/10.22182/spm.7512022.15>

Приказ

Саво Симић**Институт за политичке
студије, Београд***УПРАВЉАЊЕ
ДЕМОКРАТСКИМ
(НЕ)ПОВЕРЕЊЕМ****

Иван Крастев. 2013.

*С вером у неповерење:
Може ли демократија да
опстане када не верујемо
својим лидерима.*

Београд: Клио, 100 стр.

Дело светски чувеног политиколога Ивана Крастева, „С вером у неповерење” представља један кратак политиколошки преглед незадовољства демократског на-

слеђа садашњих и будућих генерација. И сам Крастев признаје да овај „без опус” није упутство за склапање компликоване демократске Рубикове коцке. Циљ дела је да нас постепено уведе у једну комплексну тему, пробуди и продуби истраживачки дух, уједно одбијајући да пријемчивим стилем писања дело смести у ексклузивно академско штиво.

Садржај се састоји од три дела, унутар којих се, засебно, налази између шест и седам наслова. Традиционално Крастев унутар сваког наслова отвара много питања, упућена како себи тако и читаоцу. Премда се иницијално да закључити да су делови тематски одвојене целине, сваки се наслов може читати самостално, независно од остатка текста иако је - ради лакшег приступа разматрању бугарског политиколога - препоручљиво читати по наведеном редоследу. Кључни, али не и једини аналитички појмови у орбити овог дела могу свести на: *изборе, транспарентност и (не)поверење*. Сваки од ових елемената може се изучавати самостално, ипак у функцији испитивања целокупног

* Имејл адреса: savo.simic95@gmail.com.

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачке делатности Института за политичке студије, коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

демократског стања једног ентитета, међузависност појмова чини се нужном. Демократија се данас не може замислити без могућности избора или партијске компетитивности, без транспарентности као принципа јавне одговорности власти онама коју су пристанак дали и упоредо поверења да је такав систем способан да одговори на највећи број политичких, економских и друштвених захтева. Осим њих у књизи се такође истичу термини *моћи, идентитета, капитализма и друштвених револуција*.

Цитирајући већ на самом почетку графит типичан за масиве градских центара „избори ништа не мењају”, Крастев нас одмах суочава са једним непријатним, али свакодневно присутним друштвеним ставом. Јасно примећује немогућност данашњих бирача да утичу на темељне политичке промене, што у крајњем случају обезвређује учешће појединца у политичком животу заједнице. Овакав несклад последица је продубљене неравнотеже између демократије и капитализма, јавног интереса и тржишта, коју бирач више не контролише. Противуречни облици управљања трпе један другог у либералној демократији. Демократија

захтева једнакост попут оне у истоветном вредновању сваког гласа на изборима и једнаких права грађана, док се капитализам служи неједнаком расподелом ресурса. Временом је капитализам *de facto* однео преимућство или ауторовим речима: „Политика је сведена на уметност прилагођавања императивима тржишта”.

Позивајући се на роман Жозеа Сарамага „*Оглед о лудици*” Крастев приказује формирање једне не толико очекиване колико могуће изборне праксе. Наиме како тумачити изборни резултат у коме су, више од свих других политичких опција, преференције већине бирачког тела освојили бели листићи. Да ли је политика постала безидејна или су - незадовољни позицијом, опозицијом и немогућношћу да утичу на политички процес - грађани решили да побуну дефинишу другачијим средствима? На ова и слична питања тешко је одговорити, с обзиром да политичко незадовољство још није оваплоћено на овај начин. Ипак не бисмо имали права чудити се уколико у непосредној будућности присуствујемо њеној изненадној појавности. Аргумент поткрепљује подацима да велики број Европљана увиђа

дубљу разлику између жеља јавности и праксе њихових влада на једној страни и порастом незадовољства нових друштвених покрета уз одсутност јасно дефинисаних циљева на другој.

У бити Крастев покушава да испита границе пређутно прихваћеног. Дискурса и норми усвојених без даљег критичког осврта на њихов развој. Такви наративи често су нам приказани у облику аксиома или императива, демократије као јединог и најбољег модела политичког управљања. Криза демократије коју нам нуди аутор јесте криза оскудне или недостатне *самокорекције*. Демократска форма може остати нетакнута, али је демократски садржај постао ван домашаја демоса. Промена изборних правила или начина доношења одлука, демократски садржај не чини доступнијим грађанству.

Ова теза поготово добија валидност на примеру Републике Србије, јер се придруживање Европској унији у скоро свакој српској власти од 2000. године узимало безрезервно, каткад потпуно опречно од става домаће јавности. О таквом се питању грађани до сада нису могли изјаснити на референдуму. Поједностављено,

грађани верују да суштински не могу дати свој допринос политичким променама што је узрок неповерења које не заобилази ни етаблиране демократске институције. Ера интернета и нових форми комуникације са собом је донела нове захтеве. Непосредна демократија не делује толико удаљено од времена античког полиса, иако би њен конституционализам данас изгледао потпуно другачије.

Можда и највећи политички мит који Крастев разбија, тиче се *апсолутне транспарентности*. Иако је у основи њен поборник и сматра је важним принципом одржања демократског поверења, он је подједнако уверен у опасност њеног радикализма. Питање захтева за повећаном транспарентношћу доводи у везу са друштвеном контролом и тоталитарним државама, стању сличном анти-утопијским делима „Врли нови свет” или „1984”. Уосталом откривене информације осим нових питања стварају различита тумачења. Није реткост да поједини делови друштва одбијају могућност прихватања јавних података, уједно креирајући и бивајући подложни различитим теоријама завере.

С вером у неповерење представља не само кратак

преглед изазова демократског света, већ и оптимистичан покушај поновне изградње поверења на другачијим основама. Крастев нас упозорава да је усвајање образаца понашања из капитализма креирало бирача-потрошача, подложнијег напуштању система било једноставним одласком из државе или одустајањем од политике. Наш грађанин-потрошач нема потенцијал за изградњу друштвеног и институционалног поверења. Нема брзих пречица до нове стабилности, с тога *управљање неповерењем* није дугорочно одржив систем. Грађанин-партиципант, активан у остварењу реформи нових друштвених спојница,

јесте грађанин промена.

Често тренутна права узимамо олако здраво за готово, избегавамо њихову употребу због конформизма или не реагујемо када их други злоупотребљавају. Грађанско незадовољство не можемо исказати као купац који ће производ заменити другим потрошачким објектом. Допринос дела јесте у схватању да се некада морамо вратити старим и ефикасним концептима. Разумевање да једино помоћу новог грађанина, ослобођеног конзумеристичког духа, неподлеглог новом технолошко-капиталистичком окружењу, можемо мењати и обликовати политичку стварност.*

* Овај рад је примљен 15. јануара 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 31. марта 2022. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Српска политичка мисао* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или енглеском, руском и француском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Прва три броја су на српском језику, а четврти на енглеском језику. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај и 1. август за издања на српском језику и 1. октобар за издање на енглеском језику.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву да рад није претходно објављен, односно да није реч о аутоплагијату или плагијату. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: http://www.ips.ac.rs/magazines/srpska-politicka-misao/authors_directions/.

Радове за издања часописа на српском језику слати на имејл-адресу: spm@ips.ac.rs.

Радове за издање часописа на енглеском језику слати на имејл-адресу: spt@ips.ac.rs.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацима, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања*.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

Приликом провере броја карактера користити опцију *Review/Word Count/Character (with spaces)* уз активiranу опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Српска политичка мисао* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на језику и писму на коме је референца објављена.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Суботић 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Суботић, Момчило. 2010. *Политичка мисао србистике*. Београд: Институт за политичке студије.

(Суботић 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

(Стојановић и Ђурић 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Миљисављевић, Бојан, Саша Варинац, Александра Литричин, Андријана Јовановић, и Бранимир Благојевић. 2017. *Коментар Закона о јавно-приватном партнерству и концесијама: према стању законодавства од 7. јануара 2017. године*. Београд: Службени гласник; Правни факултет.

(Миљисављевић и др. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставити зарез, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ур.“, „прев.“ „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić,

23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi: 10.22182/spm.6242018.2.

(Ђурић и Стојадиновић 2018, 46–48)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у посебном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” У „Наслов посебног броја”, ур. име презиме уредника, напомена о посебном издању, *Наслов часописа*: број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

(Стојановић 2016, 27)

Енциклопедије и речници

Наведен је аутор/уредник

Презиме, име, име и презиме, ур. Година издања. *Наслов*. Том. Место издања: издавач.

Jerkov, Aleksandar, ur. 2010. *Velika opšta ilustrovaná enciklopedija Larrouse: dopunjeno srpsko izdanje*. Tom V (S–Ž). Beograd: Mono i Manjana.

(Jerkov 2010)

Није наведен аутор/уредник

Наслов. Година издања. Место издања: издавач.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

Докторска дисертација

Презиме, име. Година издања. „Наслов докторске дисертације.”
Докторска дисертација. Назив универзитета: назив факултета.

Бурсаћ, Дејан. 2019. „Утицај идеологије политичких партија на јавну потрошњу у бившим социјалистичким државама.”
Докторска дисертација. Универзитет у Београду: Факултет политичких наука.

(Бурсаћ 2019, 145–147)

Wallace, Desmond D. 2019. “The diffusion of representation.”
PhD diss. University of Iowa.

(Wallace 2019, 27, 81–83)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.”
Политика, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.”
Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *прво навођење*

(ISO 2019) – *свако следеће навођење*

Репринт издања

Презиме, име. [Година првог издања] Година репринт издања. *Наслов*. Место првог издања: издавач првог издања. Напомена „Репринт“ на језику и писму референце, место издања репринт издања: издавач. Напомена одакле су цитати у тексту преузети.

Михалцић, Стеван. [1937] 1992. *Барања: од најстаријих времена до данас*, треће издање. Нови Сад: Фототипско издање. Репринт, Београд: Библиотека града Београда. Цитати се односе на фототипско издање.

(Михалцић [1937] 1992)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању. Место издања: издавач.

Гаћиновић, Радослав. 2018. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Степић, Миломир. 2012. „Србија као регионална држава: реинтеграциони геополитички приступ.” *Национални интерес* 14 (2): 9–39. doi: 10.22182/ni.1422012.1.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абецедном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецеде која се користе и у библиографској парентези.

Гаћиновић, Радослав. 2018а. „Војна неутралност и будућност Србије.” *Политика националне безбедности* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Гаћиновић, Радослав. 2018б. *Млада Босна*, друго допуњено и измењено издање. Београд: Evro Book.

(Гаћиновић 2018а, 25), (Гаћиновић 2018б)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Стојановић, Ђорђе. 2016. „Постмодернизам у друштвеним наукама: стање парадигме.” У „Постмодернизација српске науке: политика постмодерне / политика после постмодерне”, ур. Ђорђе Стојановић и Мишко Шуваковић, посебно издање, *Српска политичка мисао*: 5–35. doi: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Стојановић, Ђорђе, и Живојин Ђурић. 2012. *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

- 4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

- 1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Годину издања ставити у заграду након навођења презимена, а број стране на крају реченице у заграду. За референцу на латиници или страном језику у загради навести и презиме аутора.

„Према мишљењу Суботића (2010), ...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

- 2) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице пре цитата из референце* – Након навођења презимена, у библиографској парентези навести годину и број стране, а затим навести цитат.

Као што Суботић (2010, 45) наводи: „ ... ”

Миршајмер (Mearsheimer 2001, 57) изричито тврди: „ ... ”

- 3) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу.

(видети Кнежевић 2014, 153)

(Степић 2015; упоредити Кнежевић 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” и презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Ђурић и Стојадиновић 2018, 47).

Ђурић, Живојин, и Миша Стојадиновић. 2018. „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција.” *Српска политичка мисао* 62 (4): 41–57. doi:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом.

(Степић 2015, 61; Кнежевић 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Степић 2012, 2015) или (Степић 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(Д. Суботић 2010, 97), (М. Суботић 2010, 302)

Суботић, Драган. 2010. „Нови јавни менаџмент у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 91–114. doi: 10.22182/pr.2312010.5.

Суботић, Момчило. 2010. „Војводина у политичком систему Србије.” *Политичка ревија* 23 (1): 289–310. doi: 10.22182/pr.2312010.15.

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „чл.“, „ст.“, „тач.“, „Art.“ „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Устав Републике Србије, „Службени гласник Републике Србије”, бр. 98/06.

(Устав Републике Србије 2006, чл. 33)

Закон о основама система образовања и васпитања [ЗОСОВ], „Службени гласник Републике Србије”, бр. 88/2017, 27/2018 – др. закон, 10/2019 и 27/2018 – др. закон.

(ЗОСОВ 2019, чл. 17, ст. 4)

Закон о наслеђивању [ZN], „Narodne novine“, бр. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, и 33/15 и 14/19.

(ZN 2019, чл. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Одлуке државних органа и институција

Назив органа [акроним или скраћени назив], Назив акта и број предмета, датум доношења акта, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Заштитник грађана Републике Србије [Заштитник грађана], Мишљење бр. 15–3314/12, 22. октобар 2012, https://www.osobe-sainvaliditetom.rs/attachments/083_misljenje%20ZG%20DZ.pdf, последњи приступ 20. децембра 2019.

(Заштитник грађана, 15–3314/12)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Законодавни акти Европске уније

Назив акта, подаци из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Међународни уговори

Оснивачки уговори Европске уније

Назив уговора или консолидоване верзије [акроним], подаци о коришћеној верзији уговора из службеног гласила у формату наведеном на сајту *EUR-lex*: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Остали међународни уговори

Назив уговора [акроним или скраћени назив], датум закључивања, регистрација у Уједињеним нацијама – UNTS број, регистрациони број са сајта *United Nations Treaty Collection*: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

Convention on Cluster Munitions [CCM], 30 May 2008, UNTS 2688, I-47713.

(CCM 2008)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Одлуке међународних организација

Назив међународне организације и надлежног органа [акроним], број одлуке, Назив одлуке, датум усвајања.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Судска пракса

Судска пракса у Републици Србији

Врста акта и назив суда [акроним суда], број предмета са датумом доношења, назив и број службеног гласника или друге публикације у коме је пресуда објављена – ако је доступно.

Одлука Уставног суда Републике Србије [УСПС], IУа-2/2009 од 13. јуна 2012. године, „Службени гласник РС”, бр. 68/2012.

(Одлука УСПС, IУа-2/2009)

Решење Апелационог суда у Новом Саду [АСНС], Ржр–1/16 од 27. априла 2016. године.

(Решење АСНС, Ржр–1/16)

Судска пракса Међународног суда правде

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, врста одлуке са датумом доношења, назив и број гласила у коме је пресуда објављена, број стране.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment, 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion, 2010)

Судска пракса Суда правде Европске уније

Назив случаја, број случаја, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) или (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Судска пракса Европског суда за људска права

Назив случаја, број представке, врста случаја са датумом доношења, Европска идентификациона ознака судске праксе (ECLI).

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine*, 63566/00, par. 20) или

(ECHR, 63566/00, par. 20)

Судска пракса других међународних судова и трибунала

Назив суда [акроним суда], *Назив случаја*, број случаја, врста случаја са датумом доношења.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], *Prosecutor v. Dusko Tadic*, Case No. IT-94-1-A-AR77, Appeal

Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel,
Milan Vujan, Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) или
(ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Архивски извори

Назив установе [акроним или скраћени назив], назив или број фонда [акроним или скраћени назив], кутија, фасцикла (уколико постоји), сигнатура, „Назив документа” (ако нема назива, дати краatak опис одговарањем на питања: ко? коме? шта?), место и датум документа или н.д. ако није наведен датум.

Архив Србије [АС], МИД, К-Т, ф. 2, r93/1894, „Извештај Министарства иностраних дела о постављању конзула”, Београд, 19. април 1888.

(АС, МИД, К-Т, ф. 2)

(АС, МИД, ф. 2) – ако је позната само фасцикла, а не и кутија

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Институт за политичке студије [ИПС]. н.д. „Предавање др Фридриха Ромига.” *Институт за политичке студије*.

Последњи приступ 10. октобар 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Институт за политичке студије [ИПС], н.д.) – *прво навођење*
(ИПС, н.д.) – *свако следеће навођење*

Танјуг. 2019. „Европска свемирска агенција повећава фондове.” 28. новембар 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Танјуг 2019)

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

величина странице: А4;

маргине: *Normal* 2,54 cm;

текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;

проред између редова у тексту: 1,5;

проред између редова у фуснотама: 1;

величина слова у наслову: 14 pt;

величина слова у поднасловима: 12 pt;

величина слова у тексту: 12 pt;

величина слова у фуснотама: 10 pt;

величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;

увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);

поравнање текста: *Justify*;

боја текста: *Automatic*;

нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;

не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;

сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).

Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.

Реченицу не почињати акронимом, скраћеницом или бројем.

Текст у фуснотама увек завршавати тачком.

За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („ ”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“ ”, « »).

Угластом заградом [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.

Црту писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).

За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (‘ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

Научни чланак форматирати на следећи начин:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења
Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет кључних речи. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова. **Поднаслов**е навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графикана/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графикана/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према Начину цитирања.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Приказ књиге форматирати на следећи начин:

Текст поделити у **две колоне**.

Име и презиме аутора*

* Фуснога: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити слику предње корице;**

Испод слике предње корице навести податке о књизи према следећем правилу:

Име и презиме. Година издања. *Наслов*.

Место издања: издавач, број страна.

Текст приказа обрадити у складу са општим смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

Academic journal *Serbian Political Thought* welcomes articles reporting the latest results of both theoretical and empirical research in all fields of political science. Authors should refer mainly to the results of research published in academic journals, primarily in political science journals.

The papers are published in Serbian (Cyrillic), English, Russian or French in the Serbian issues, and in English in the English issue of the journal.

The journal is published four times a year. The first three issues are published in Serbian, and the fourth issue is published in English. The deadlines for submitting the manuscripts for the Serbian issues are: February 1st, May 1st and August 1st, and the deadline for the English issue is October 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Authors are obliged to submit a signed and scanned Statement alongside with the manuscript, declaring their manuscript hadn't previously been published, i.e. it's not plagiarism or auto-plagiarism. The Statement form can be downloaded from the web page of the journal: http://www.ips.ac.rs/en/magazines/politicka-misao/authors_directions/.

Manuscripts for the Serbian issues of the journal should be sent to the following e-mail address: spm@ips.ac.rs.

Manuscripts for the English issue of the journal should be sent to the following e-mail address: spt@ips.ac.rs.

Research article can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list.

Review can have up to 15,000 characters with spaces.

Book review can have up to 10,000 characters with spaces.

When counting the characters, use the option Review/Word Count/Character (with spaces) and check the box Include textboxes, footnotes and endnotes.

CITING AND REFERENCING

Academic journal *Serbian Political Thought* adopts a modified version of Chicago citation style (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), the author–date system of in-text parenthetical citation, with the list of references with full bibliographic information being placed at the end of the paper.

The bibliographic data in both the parenthetical citation and reference list should be cited in the original language of the source. The English translation of the reference title should be enclosed in square brackets after the original title. The references originally written in Cyrillic script should be transliterated into Latin script.

Below are the rules and examples of citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis, as a rule, is set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author’s surname, the year of publication and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

(Pollitt et al. 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press.

(Kaltwasser et al. 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5-14. doi: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018)

Special issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." In "Title of the special issue", ed. Name Surname, Special issue, *Journal*: page range. DOI.

Chin, Warren. 2019. "Technology, war and the state: past, present and future." In "Re-visioning war and the state in the twenty-first century." Special issue, *International Affairs* 95 (4): 765–783. doi: 10.1093/ia/iiz106.

(Chin 2019)

Encyclopedias and dictionaries

When the author/editor is known

Surname, Name, Name Surname, ed. Year of publication. *Title*. Vol. Place of publication: Publisher.

Badie, Bertrand, Dirk Berg-Schlosser, and Leonardo Morlino, eds. 2011. *International Encyclopedia of Political Science*. Vol. 1. Los Angeles: Sage Publications.

(Badie, Berg-Schlosser and Morlino 2011)

When the author/editor is unknown

Title. Year of publication. Place of publication: Publisher.

Webster's Dictionary of English Usage. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.

(*Webster's Dictionary of English Usage* 1989)

PhD dissertation

Surname, Name. Year of publication. "Title of the dissertation." PhD diss. University.

Munger, Frank J. 1955. "Two-Party Politics in the State of Indiana." PhD diss. Harvard University.

(Munger 1955, 17–19)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. “Title of the article.” *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. “Rwanda’s Recovery: When Remembrance is Official Policy.” *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.

(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. “Title of the article.” Date: page range.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Corporate author

Name of the corporate author [acronym if needed]. Year of publication. *Title of the publication*. Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – *The first in-text citation*

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Special cases of referencing

Citing edition other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

- 1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. doi: 10.1093/cjip/poq016.

- 2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citation as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

- 3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. doi: 10.1080/14616670110071847.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

- 4) *Multiauthored sources with the same name and surname* of the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

- 1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

- 2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "..."

- 3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, while the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted in” and the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolon where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

Legal and Public Documents

Sections, articles or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], “Official Gazette of the state” and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], “Official Gazette of the Republic of Serbia”, No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], “Official Gazette of the Republic of Croatia”, No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Government decisions and decisions of the institutions

The name of the government body or institution [acronym or abbreviation], the title and number of the decision, date of the decision passing, or the webpage and the date of the last access.

Protector of Citizens of the Republic of Serbia [Protector of Citizens], Opinion No. 19–3635/11, 11 January 2012, https://www.ombudsman.org.rs/attachments/064_2104_Opinion%20HJC.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Protector of Citizens, 19–3635/11)

U.S. Department of the Treasury [USDT], Treasury Directive No. 13–02, July 20, 1988, <https://www.treasury.gov/about/role-of-treasury/orders-directives/Pages/td13-02.aspx>, last accessed 20 December 2019.

(USDT, 13–02)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission’s exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Treaties

European Union founding treaties

Title of the treaty or title of the consolidated version of the treaty [acronym], information on the treaty retrieved from the official gazette in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Treaty on European Union [TEU], OJ C 191, 29.7.1992, p. 1–112.

(TEU 1992, Art. J.1)

Consolidated version of the Treaty on European Union [TEU], OJ C 115, 9.5.2008, p. 13–45.

(TEU 2008, Art. 11)

Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388.

(TFEU 2016, Art. 144)

Other treaties

Title of the treaty [acronym or abbreviation], date of conclusion, UNTS volume number and registration number on the *United Nations Treaty Collection* website: <https://treaties.un.org>.

Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization [Marrakesh Agreement], 15 April 1994, UNTS 1867, I-31874.

(Marrakesh Agreement 1994)

International Covenant on Civil and Political Rights [ICCPR], 19 December 1966, UNTS 999, I-14668.

(ICCPR 1966)

Treaty of Peace between the State of Israel and the Hashemite Kingdom of Jordan [Israel Jordan Peace Treaty], 26 October 1994, UNTS 2042, I-35325.

(Israel Jordan Peace Treaty 1994)

Decisions of international organizations

The name of the international organization and its body [acronym], the decision number, the title of the decision, the date of the decision passing.

United Nations Security Council [UNSC], S/RES/1244 (1999), Resolution 1244 (1999) Adopted by the Security Council at its 4011th meeting, on 10 June 1999.

(UNSC, S/RES/1244)

Parliamentary Assembly of the Council of Europe [PACE], Doc. 14326, Observation of the presidential election in Serbia (2 April 2017), 29 May 2017.

(PACE, Doc. 14326, para. 12)

Case law

Case law of the courts in the Republic of Serbia

The type of the act and the name of the court [acronym of the court], the case number with the date of the decision passing, the name and number of the official gazette where the decision is published – if available.

Decision of the Constitutional Court of the Republic of Serbia [CCRS], IUa-2/2009 of 13 June 2012, “Official gazette of the Republic of Serbia”, No. 68/2012.

(Decision of CCRS, IUa-2/2009)

Decision of the Appellate Court in Novi Sad [ACNS], Rzr-1/16 of 27 April 2016.

(Decision of ACNS, Rzr-1/16)

Case law of the International Court of Justice

The name of the court [acronym], *the case title*, type of the decision with the date of the decision passing, the name and number of I.C.J. Reports issue where the decision is published, page number.

International Court of Justice [ICJ], *Application of the Interim Accord of 13 September 1995 (the Former Yugoslav Republic of Macedonia v. Greece)*, Judgment of 5 December 2011, I.C.J. Reports 2011, p. 644.

(ICJ Judgment 2011)

International Court of Justice [ICJ], *Accordance with the International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo*, Advisory Opinion of 22 July 2010, I.C.J. Reports, p. 403.

(ICJ Advisory Opinion 2010)

Case law of the Court of Justice of the European Union

The case title, the case number, type of the case with the date of the decision passing, ECLI.

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 22 January 2014, ECLI:EU:C:2014:18.

(*United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union*, C-270/12) or (CJEU, C-270/12)

United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. European Parliament and Council of the European Union, Case C-270/12, Opinion of Advocate General Jääskinen delivered on 12 September 2013, ECLI:EU:C:2013:562.

(Opinion of AG Jääskinen, C-270/12)

Case law of the European Court of Human Rights

The case title, number of the application, type of the case with the date of the judgment passing, ECLI.

Pronina v. Ukraine, No. 63566/00, Judgment of the Court (Second Section) on Merits and Just Satisfaction of 18 July 2006, ECLI:CE:ECHR:2006:0718JUD006356600.

(*Pronina v. Ukraine* 63566/00, par. 20) or (ECHR, 63566/00, par. 20)

Case law of other international courts and tribunals

The name of the court [acronym], the case number, *the case title*, type of the decision with the date passing.

International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991 [ICTY], Case No. IT-94-1-A-AR77, *Prosecutor v. Dusko Tadic*. Appeal Judgement on Allegations of Contempt Against Prior Counsel, Milan Vujin. Judgment of 27 February 2001.

(*Prosecutor v. Dusko Tadic*, IT-94-1-A-AR77) or (ICTY, IT-94-1-A-AR77)

Archive sources

Name of the repository [acronym], title or number of the fond [acronym], box number, folder number – if available, reference code, “title of the document” – or, if it is not available, provide a short description by answering the questions who? whom? what?, place and date – or n.d. if no date is provided.

Arhiv Srbije [AS], MID, K-T, f. 2, r93/1894, “Izveštaj Ministarstva inostranih dela o postavljanju konzula”, Beograd, 19. april 1888.

(AS, MID, K-T, f. 2)

(AS, MID, f. 2) – *When the folder number is known only*

Dalhousie University Archives [DUA], Philip Girard fonds [PG], B-11, f. 3, MS-2-757.2006-024, “List of written judgements by Laskin,” n.d.

(DUA, PG, B-11, f. 3)

Web sources

Surname, Name or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the web site.* Date of creation, modification or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 7 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS], n.d.) – *First in-text citation*

(IPS, n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

TEXT FORMATTING

General guidelines in writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

Paper size: A4;

Margins: Normal 2.54 cm;

Use roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;

Line spacing: 1.5;

Footnote line spacing: 1;

Title font size: 14 pt;

Subtitles font size: 12 pt;

Text font size: 12 pt;

Footnote font size: 10 pt;

Tables, charts and figures font size: 10 pt;

Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;

Text alignment: Justify;

Font color: Automatic;

Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;

Do not break the words manually by inserting hyphens;

Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

Name and surname of the first author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Name and surname of the second author

Affiliation

TITLE OF THE PAPER**

** In the footnote: Optionally, include one of the following (or similar) information: 1) name and number of the project on which the paper was written; 2) the previous presentation of the paper on a scientific conference as an oral presentation under the same or similar name; or 3) the research presented in the paper was conducted while writing the PhD dissertation of the author.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The paper can have maximum of three levels of subtitles. **Subtitles** should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source*: and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source*: Processed by the author.

Use in-text references according to Citing and referencing.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, prior to the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left intended, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Име и презиме другог аутора

НАСЛОВ

Резиме

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Key words should be written in roman font and separated by commas.

Authors who are not native Serbian speakers should contact the Editorial staff for assistance in translating the manuscript elements into Serbian.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out abstract, keywords and resume.

Book review preparation

Book review should be prepared in the following manner:

Split the text into **two columns**.

*Name and surname of the author**

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

TITLE OF THE BOOK REVIEW

Below the title **place the image of the front cover**;

Below the image of the front cover list the book details according to the following rule:

Name and surname of the author. Year of publication.

Title of the book. Place of publication: Publisher, total number of pages.

The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
32

СРПСКА политичка мисао = Serbian Political Thought / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. - [Штампано изд.]. - Vol. 1, бр. 1/4 (1994)- . - Београд : Институт за политичке студије, 1994- (Житиште : Ситопринт). - 23 cm

Тромесечно. - Од 2019. прва три броја излазе на срп., а сваки четврти на енгл. језику. - Преузео је: Serbian Political Thought = ISSN 1450-5460. – Друго издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM) = ISSN 1452-3108

ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао

COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXIX vol.75 број 1/2022.

9 770354 598003